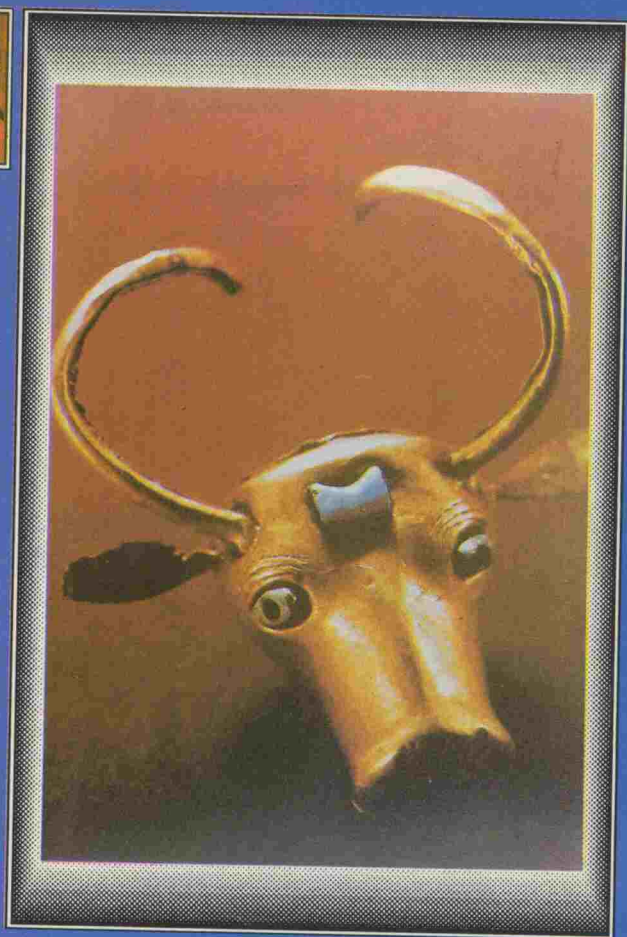

TAFAKKUR

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

TAFAKKUR

1
1997

10

Аспда инсон бахт учун, дунё неъматларидан баҳраманд бўлиш учун туғилгандир... 1997 йилни Инсон манфаатлари йили деб эълон қилсак, ҳар биримиз мана шу эзгу мақсад рўёбга чиқиши учун муносиб ҳиссамизни қўшсак.

Испом КАРИМОВ

Азиза Мамаголова асари

100

ЧҮЛПОН

Муҳаббатнинг саройи кели экан, йўлни йўқотдим-ку,
Аерлик тош элмиз бу хатарлик йўлда қотдим-ку!

Муҳаббатнинг саройи кели экан, йўлни йўқотдим-ку,
Аерлик тош элмиз бу хатарлик йўлда қотдим-ку!

Қарагина денгизди кўрдим, на наздик тўққини бордир,
Ҳалокат бўлмасин билмай қулочни қайта отдим-ку!

Аҳаб дунё экан бу ишқ дунёси, аё дўстлар,
Бу дунё деб у дунёни баҳосиз нума сотдим-ку!

Унинг қизорида булбул ўқиб қон айлади бағрим,
Кўзимдан ёшим жўй айлаб аламлар ифра ботдим-ку!

Қаландардек юриб дунёни кездим, топмайин ёрми,
Яна қулбамга қайчулар, аламлар бирла қайтдим-ку!

Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку!

1897-1997

Tafakkur

ТАФАККУР

Ижтимоий - фалсафий, маънавий - маърифий, рангли - безакли журнал

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Ҳалим БОБОЕВ
Хуриш ДАВРОН
Баҳодир ЖАЛЛОЛ
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Азамат ЗИЁ
Анвар ЙЎЛДОШЕВ
Баҳодир ЗОКИР (маъсул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Абдуманноб ОЛИМБОЕВ
Хайридин СУЛТОН
Убайдулла УВАТОВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
(бош муҳаррир уринбосари)
Муҳаммад ЮСУФ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ
(бош муҳаррир уринбосари)
Иброҳим ҒАФУР
Раҳима ҲАКИМОВА

Муассис — Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилмиз: 700029, Тошкент шаҳри, Отатурк кўчаси, 24-уй.

56-86-79
56-55-89

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашриёт-матбаа концерни босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

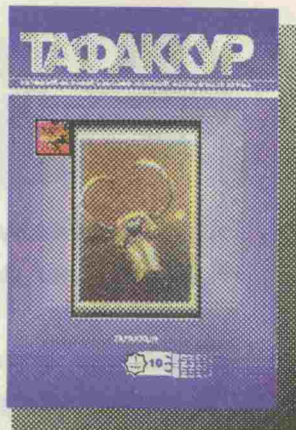
1996 йил 20 декабрь куни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100¹/₁₆, 8 босма тобок. 819-буюртма. Нашр адади 13 000 нусха.

Бадий муҳаррир
Ольга ЖОЛДАСОВА

Техник муҳаррир
Бойназар БОЙМУРОД

Ушбу сонда Рихситилла Нуринов ва Фарҳод Курбонбоев олган суратлардан фойдаланилди.

ЖУРНАЛ САҲИФАЛАРИДА ● ЖУРНАЛ САҲИФАЛАРИДА ● ЖУРНАЛ САҲИФАЛАРИДА

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Муртазо ҚАРШИБОЙ. Талотўпдан уйғунлик сари..... 4

ИСТИҚЛОЛ ЧЕЧАКЛАРИ

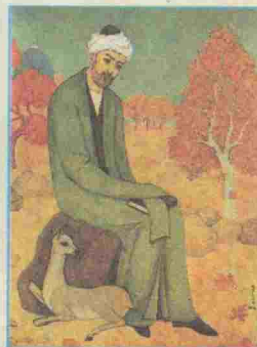
Ҳалим БОБОЕВ. Инсон ҳуқуқи ҳар недан азиз..... 10

РОСТЛИК — ХАЛОСЛИК

Озод ШАРАФИДДИНОВ. Эътиқодимни нега ўзгартирдим?..... 14

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Николай КОНРАД. Алишер НАВОИЙ..... 38

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ. Ақли кулл тупроқни
гавҳар этгуси..... 42

ЕТТИ ИКЛИМ МУЖДАСИ

Инқилобий ларзаларни четлаб ўтган мам-
лакат. Пол БЕРН билан суҳбат..... 46

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Салоҳиддин МАМАЖОНОВ. Булбул дилин
ўртаган қайғу..... 52

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Фарҳод ҲАМРОЕВ. Китоб замиридаги
ҳикмат..... 64

НАСР ЖАВОҲИРЛАРИ

Дино БУЦАТИ. Тақиқ. Ҳикоя..... 70

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Исомиддин ИСМОИЛОВ, Рўзмет МАҲ-
МУДОВ. Баркамол инсон — баркамол
жамият гарови..... 76

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Илҳом ҒАНИЕВ, Карим МУСТАНОВ.
Икки юз йиллик зимдан адоват..... 80

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Зебо АҲРОРОВА. Уриб ёнмадилар,
ўқиб ёнгдилар..... 84

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

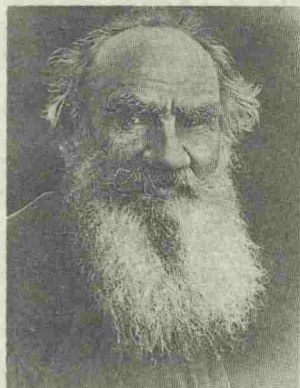
Иноятулла СУВОНҚУЛОВ. Маънавият
муаллими..... 87

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Бозор ИЛЁС. Нақшбанднинг термизлик
устози..... 91

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Лев ТОЛСТОЙ. Иқрорнома..... 94

МУҲАББАТНИНГ САРОЙИ

Сулув гулнинг саргузаштлари..... 116

МАЪРИФАТ ВА МОҲИЯТ

Тасаввуф луғати..... 124
Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.. 127

ТАЛОТЎП ДАН

УЙҒУНЛИК САРИ

Одамзод Ҳақни таниган фурсатдан дунё тарихида илк Уйғониш даври бошланган эди. Уша кездаёқ инсон ҳаётидаги “хаос” — талотўп барҳам топди. Вужуди муборак бир нур оғушига чулғанди. Бу нур — маъно, маънавият нури эди. Бу маъно, бу маънавият дунёдаги жами мавжудотнинг эгаси бор, бинобарин, неки мавжуддир — замирида ҳикмат яширин деган фалсафага асосланарди. Башарият шу тариқа талотўпдан (бетартиблик) уйғунлик (батартиблик) сари, бемаъниликдан баъманилик сари юксалиш йўлига кирди.

Инсон ўзини англагани сари уйғоқлаша боради — умр ҳикмати теранроқ туяди. Ўзни англамоқ эса тайин мақсад-муддао — Ҳақ васлига интилиш тарзида кечади. Буюк мақсад йўлида талпинган қалб қатида маъно гавҳарлари лиммолим бўлади. Ва аксинча, Ҳақиқат ишқидан ёнмаган дилнинг хатти-ҳаракатида на маъни, на жозиба бор. У бамисоли тирик мурда. Бу хусусда ҳазрат Алишер Навоий бундай деганлар:

Ёрдин айру кўнгул—мулқедурур султони
 йўқ,
 Мулқким, султони йўқ — жисмедурурким
 жони йўқ.

Яъни: Ёр — Ҳақ ишқидан ёнмаган кўнгул подшоси йўқ мамлакатга ўхшайди. Подшоси бўлмаган мамлакат эса жонсиз жасаддир. Таъбир жоиз бўлса, “хаос” — талотўп деганлари ана шундай ҳолат — эгасизлик натижасидир.

Бу фалсафани халқ жайдари бир йўсинда янада таъсирлироқ ифодаляди: дарди йўқ — кесак, ишқи йўқ — эшак. Хуллас, кўнгулнинг мартабаси — ишқ, иштиёқ. Муайян мақсад сари талпинган, унга меҳр қўйган қалб сирлар оламининг кўзгусига айланади. Ёдингизда бўлса, Бобур Мирзонинг бир байти бор:

Қаро зулфинг фироқида паришон
 рўзгорим бор,
 Юзингнинг иштиёқида не сабру
 не қарорим бор.

Ошиқ ҳаётини ёрнинг қаро зулфидан айрилиш дарди — фироқ остин-устун қилиб юборган бўлса-да, аммо юзига етишиш иштиёқи унинг қалбини қайтадан кучга, умидга тўлдириверади. Ушбу байтда “иштиёқ” сўзи теран маънога эга. Иштиёқ — бузилган, тўзиган рўзгор — кўнгулни яна сафарбарликка ундовчи куч. У “юз” (дийдор), яъни маъно-мақсад сари интилиш ҳиссини оширади.

Маънавият — иштиёқ ҳосиласи, маъно-мақсад сари талпиниб яшаш тарзи.

Сир эмас, советлар замонида миллатнинг иштиёқи сўндирилди, ҳаёт маънисиз (тўғрироғи, бемаъни) томошага айланди. Лекин ҳар қандай тузум ҳам тараққиёт истайди. Тараққиёт деган мўъжизанинг асоси эса халқнинг мислсиз ижодий, ақлий салоҳиятини юзага чиқаришда. Бироқ коммунистча мафкура фуқаронинг руҳини ўстириш, иштиёқини кўзғатиш воситасида эмас, мудом кўрқитиш, ақлни шошириш асосида иш битиришга мосланган эди. Коммунистларнинг иш услуби замирида қанча кўп кўрқса, шунча тез ва соз бажаради, деган ақида яширин эди. Бу ҳолат халқ онгига шу қадар сингиб кетган эдики, раҳбар дейилса, аксарият бақирувчи, сўкувчи ва ҳатто калтакловчи — хуллас, жазоловчи одам тушуниларди. Аммо кечаги тарих тасдиқладики, кўрқув билан қилинган иш ҳикматдан йироқ бўлар экан. Шу боис анчагина ҳукм сурган тузумнинг ибрат дегулик бирор жиҳатини тилга олган зотни, мана неча йилдирки, кўрмадик.

Истиқлол рўёбга чиқдию юрт эгали бўлди. Мулк шакллари ҳам ҳақиқий соҳибкорлар — ташаббускор, ишбилармон инсонлар қўлига ўта бошлади. Янада муҳими, инсоннинг кўнгли эгали бўлди — қалб эътиқодга, дину иймонга кирди, яратувчисини таниди; халқ мафкуравий ақидалар асосида эмас, инсоний таомиллар тақозосига кўра яшашга ўтди. Алқисса, буюк шоир таъбири билан айтганда, ғафлатда ётган диллар уйғонди. Модомики шундай экан, Ёр васлига қачон етилади? Ёрга етар кун борми, ёронлар? Йўқ, ёр васлига интилиб яшаш завқининг ўзи васл шавқидан кўра аълороқдир. Маънавиятнинг ҳикмати ана шунда!

Барчага кундек равшанки, бугун жамиятда бойликка ружу (эътиқод дейишга тил бормади) қўйган тоифа ҳам шакланмоқда. Уларнинг худоси — доллар! Таассуфли жиҳати шундаки, бу тоифа кечаги жамият бағридан маънавий ўзгаришсиз чиқиб, эътиқодсиз ҳолда бойимокда. Бойлик уларнинг эътиқодига ай-

ланмоқда. Бироқ оддий халқ назарида бундай “эътиқод”дан кўра, мустабид тузум давридаги эътиқодсизлик ҳолати чандон афзал бўлиб кўринмоқда. Зеро, кечаги эътиқодсиз одамнинг қўлида куч — бойлик йўқ эди ва у, табиийки, жамиятга ахлоқий, маънавий жиҳатдан салбий таъсир ўтказиш имкониятидан маҳрум эди. Бугунги эътиқодсизнинг ихтиёрида эса катта пул — катта давлат бор. Бинобарин, у жамиятдаги инсоний муносабатларга салбий таъсир ўтказишга да қодир.

Эътиқодсиз қашшоқ — аянчли, эътиқодсиз бой эса — кўрқинчлидир. Негаки, у бойлиги воситасида эътиқодли, юксак маънавиятли, аммо моддий жиҳатдан ночор тоифани хоҳлаган фурсатда ўзига тобе қилиб олишдан қайтмайди. Пул қутуртирган бундай бандалар кулай пайт келди дегунча адолат ва ҳақиқатни топташ пайидан бўлади. Зеро, уларнинг энг ёмон кўргани адолат ва ҳақиқатдир. Бу нарсалар топталган пайтда эса маънавият тубанлашади.

Албатта, биз барпо этаётган ҳуқуқий жамиятда бир кимсанинг иккинчи биров устидан зулм ўтказиши ва таҳқирлашига йўл қўйилмайди. Лекин бу — назарияда шундай. Маънавий таъсир масаласи ўта нозик бир масалаки, унинг на ижобий, на салбий оқибатларини аниқ ҳуқуқий мезонларга солиб ўлчаб бўлади. Мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов “Маънавият ва маърифат” жамоатчилик маркази раҳбарлари ва бошқарув аъзолари билан учрашганида худди шу нарсага урғу бериб, “Маънавиятнинг аниқ мезони йўқ”, дедилар.

Эътиқодсиз одам бойлигини нимага сарф этади? Турган гапки, бемаъни ишларга: икки-уч қаватли иморатга, қўша-қўша машинага, бехуда баъзи жамшидга... Бу ишларни амалга ошириш жараёнида у зимдан ўз эътиқодсизлигини тарғиб этади. Яъни бошқаларга, сизлар ҳам мен каби безътиқод, бейймон бўлсаларинг эди, дунёнинг бор ноз-неъматини оёқларинг остида ётарди, дегандек бўлади. Бунинг акси ўлароқ эътиқодли одам бой-бадавлат бўлиб қолса, бойлигини

эйтиқод-иймон йўлида сарф этади. Зеро, инсон табиати шундай: қани, ҳамма мен каби бўлса, дея орзу қилади. Бунинг воситаси топилди дегунча амалий фаолиятга киришади. Бойлик эса воситадир...

Маълумки, буюк аждодларимиз бойликнинг ўзини эмас, унга нотўғри — эйтиқодсиз, мақсадсиз муносабат маҳсули — ёвуз нафсни қоралаганлар. Зеро, бойлик инсон қўлида зулм курали ҳам, эзгулик воситаси ҳам бўлиб хизмат этиши мумкин. Бироқ собиқ тузум бойлик — жами офат-балолар манбаи деб “таълим” беришдан чарчамасди. Шу боис халқда унга эйтиқод тақозо этган даражада (ҳолбуки, эйтиқоднинг ўзи қувғинда эди) маданий муносабат кўникмаси шаклланмади. Бинобарин, биз бойликни тараққиётга, инсоний камолотга хизматқилдириш илмидан анча йироқмиз. Бойликни фақат қоринни тўқлаш, кўнгилни хушлаш воситаси деб биламиз, холос. Ҳолбуки, Оллоҳ насиба берса, бойликсиз ҳам қорин тўяди, Парвардигор зеҳндан жудо этмаса, бойликсиз ҳам кўнгил завку сурур оғушида яшайди. Бугунги дунёда ақл ҳақиқий бойликка, моддий бойлик эса

унинг маҳсулини юзага чиқарадиган воситага айланиб бормоқда. Бизда эса ҳали моддий бойлик бирламчию ақл унинг хизматкоридир. Бошқача айтганда, моддий бойлик ақлнинг кушандаси ўлароқ одамлар устидан ҳукм юритмоқда. Ҳайратли жиҳати шундаки, истиқлол бўлиб, имкониётнинг барча эшиклари очилгач, эйтиқод истаганлар эйтиқодли, бойлик истаганлар бадавлат бўлиб қолди. Энди бугунги кунда бир тарафнинг эйтиқоддан ўзга арзигулик ҳеч вақоси йўқ, иккинчи томоннинг эса эйтиқоддан бошқа ҳамма нарсаси муҳайё. Албатта, ҳар икки тоифа ўзича — эйтиқодлилар эйтиқоди завқини суриб, бойликка кўмилганлар барча ноз-неъматлар ҳузурини кўриб яшайвериши мумкин. Ҳар ким ўз аравасига ўзи хўжайин, қаёққа қараб тортса — ўзининг хоҳиши. Бироқ унутмаслик керакки, икки ўртада халқ, миллат, Ватан сингари муқаддас қадриятлар бор. Улар муайян шахснинг эйтиқодидан ҳам, бой-бадавлат кимсаларнинг зебзийнатидан ҳам юксақроқдир.

Демак, бойликни эйтиқод қилиб олган ва ундан бошқа нарсани тан олмай-

Инсон зоти узини қуршаган муҳитга нисбатан маъни, маъно белгисидир.

диган одамларнинг ҳамда уларнинг хатти-ҳаракати воситасида шаклландиган носоглом бойлик мафқурасининг салбий таъсири мавжуд экан, жамият олий мақсадлар йўлидан шитоб билан тараққий этиши гоят мушкул. Бундай таъсир оқибатида халқнинг буюк идеалларга бўлган ишончи сўнади, маънавияти ғариблашади. Бу жараёни теран ҳис этган юртбошимиз тилга олинган учрашувда аниқ вәлўнда қилиб, “Маънавиятнинг бош ҳомийси Президентдир”, дедилар. Ушбу фикр Президент халқ иродасининг ифодачиси эканини яна бир бор намоиш этди. Назаримизда, юртбошимиз айтган гап замирида маънавиятга қилинган зуғум — давлатга қилинган зуғум деган маъно яширин эди. Бежиз эмаски, ўша учрашувдан уч-тўрт кун ўтибоқ имзоланган Фармонда “Маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг асосий, устувор йўналишидир” деган сўзлар алоҳида таъкидланди. Яъни давлатнинг мамлакатдаги маънавий тараққиёт учун ҳам масъул экани ҳуқуқий асосда мустаҳкамланди.

Эътибор берилса, ўша учрашувда ва Президент Фармонида “келажаги буюк давлат” ҳамда “баркамол инсон” иборалари талай ўринда ёнма-ён қўлланган. Шу далилнинг ўзиёқ маънавият мамлакат тараққиётида нечоғлиқ муҳим ўрин тутишини таъкидлайди. Бинобарин, буюк давлатни буюк инсонлар барпо этади. Инсоннинг мислсиз қудрати, ақл-заковати ва иродаси, аввало, унинг маънавиятида намоён бўлади. Мамлакатимиз раҳбари, биринчи галда, миллий давлатчилигимизнинг маънавий асослари — халқнинг ижтимоий кайфияти, ишонч-этиқоди, Ватанга муҳаббати, истиклолга садоқати — барча-барчасини мустаҳкам негизда ривожлантиришга эътиборни қаратаётгани бежиз эмас. Зеро, буюк аждодларимиз — ҳукмдор, файласуф ва шоир боболаримиз ҳар қандай давлат тақдирини охир-оқибатда инсоннинг кўнгил ҳолати, сажияси, нафса муносабати ҳал этишини кўп бора таъкидлаганлар. Чунончи, теурийлар салтанатининг маънавий таянчи бўлмиш Алишер Навоий

бундай деган эдилар:

*То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас —
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.*

Дарҳақиқат, буюк давлат пойдевори, аввало, ҳар бир фуқаро қалбидаги маънавият шаклида барпо бўлмоғи лозим. Шунда бу бинони ҳаётга кўчириш — кўнгил амалини ҳаёт амалига айлантириш осон кечади. Аждодларимиз мақсад не қадар юксак бўлмасин, кўнгилда шунга яраша иштиёқ жўш урмаса, мурод ҳосил бўлмоғи маҳол эканини мудом таъкидлаб келганлар. Бобораҳим Машрабнинг “Ёрсиз ҳам бодасиз Маккага бормоқ не керак” деган сатрини эсланг. Демак, ҳар қандай мақсаднинг амали кўнгилдан бошланади. Шу боис иштиёқ билан қилинмаган ишнинг самараси ҳам, сифати ҳам бўлмайди. Ўз-ўзидан англашиладики, янги жамият йўлига тушган халқ беқиёс маънавий қувватга эга бўлмоғи даркор. Зикр этилган учрашувда Ислоҳ Каримов бир неча бор, “Маънавиятсиз келажак йўқ”, деб таъкидлади. Агар бу фикрни шеър тилида ифодаладиган бўлсак, ҳазрат Навоийнинг юқорида таъкидланган байтларини яна бир қарра такрорлашимиз зарур бўлади. Аён бўладики, юртини обод, халқини баркамол кўрмоқни орзу этган буюк аждодларимиз калаванинг учи охир-оқибатда инсон маънавиятига бориб боғланишини теран англаганлари каби, буюк давлат барпо этишдек эзгу мақсад ила мустақил тараққиёт сари от сурган бугунги авлод вакиллари ҳам, токи шу масала тўғри ҳал этилмас экан, буюк режалар режалигича қолиб кетишини сезиб турибдилар.

Умуман, ўзбек давлатчилиқ тарихига назар ташлаган, миллий тафаккур тараққиётига эътибор қилган инсон зарур фурсатларда миллий ирода, маънавий жасорат, руҳий бирдамлик етишмаслиги оқибатида не-не салтанатлар асрлар синовига дош беролмаганига иймон келтиради. Энг ҳайратланарли жиҳати шундаки, тарих юртни таназзулга, миллатни қуллик гирдобига тортган омилларни буюк донишмандлар тили билан неча бор такрор ва такрор баён этмасин, халқни

шўришу ғавғоларга дучор қилган ўша хатолар асрлар мобайнида яна ва яна қайтариларверди — ишбоши ва элбошилар маънавий жиҳатдан барибир ўнганмади. Тарих ҳикматидирки, ҳазрат Алишер Навоий замонасидан сўнг анча муддат ўтгач, XX аср адиби Абдулла Қодирий буюк аждоди беш юз йил илгари мозий қатига муҳрлаб кетган гапларни “Ўтган кунлар” романининг қахрамони Юсуфбек ҳожи тилидан ўзгача бир тарзда ифода этди: “Иттифоқни нима эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб-ичган мансабпараст, дунёпараст ва шухратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди...”

Одам бўлмоқнинг моҳияти — маънавийтли, ақли-хушли бўлмоқдир. Маънавийтсизлик эса — ноқаслик, ноодамийликдир. Модомики, бугун ҳам маънавийтли бўлиш энг долзарб масала сифатида кун тартибига чиққан экан, унинг дангал талқини мана бундай тақдир-уламал савол-маъно касб этади: истиқлол — Оллоҳ берган имкониятдан фойдаланиб одам бўлмоқ расмини баҳо келтира оламизми ёхуд яна ғафлат кўйига тушиб келажакимизни бой берамизми?

Тараққиёт жараёнида гоҳо ёвуз кучларнинг қўли баланд келган даврларда уйғунликка дарз этади, инсоният тахлика, саросима домига тушиб қолади. Бундай пайтларда тўғри, одил гап ҳам одамларда шубҳа уйғота бошлайди. Улар зўрлик, ҳамоқат муҳитига мослашиб қолгани боис маърифат руҳидан бегонасирайди ва ҳатто ҳайиқади.

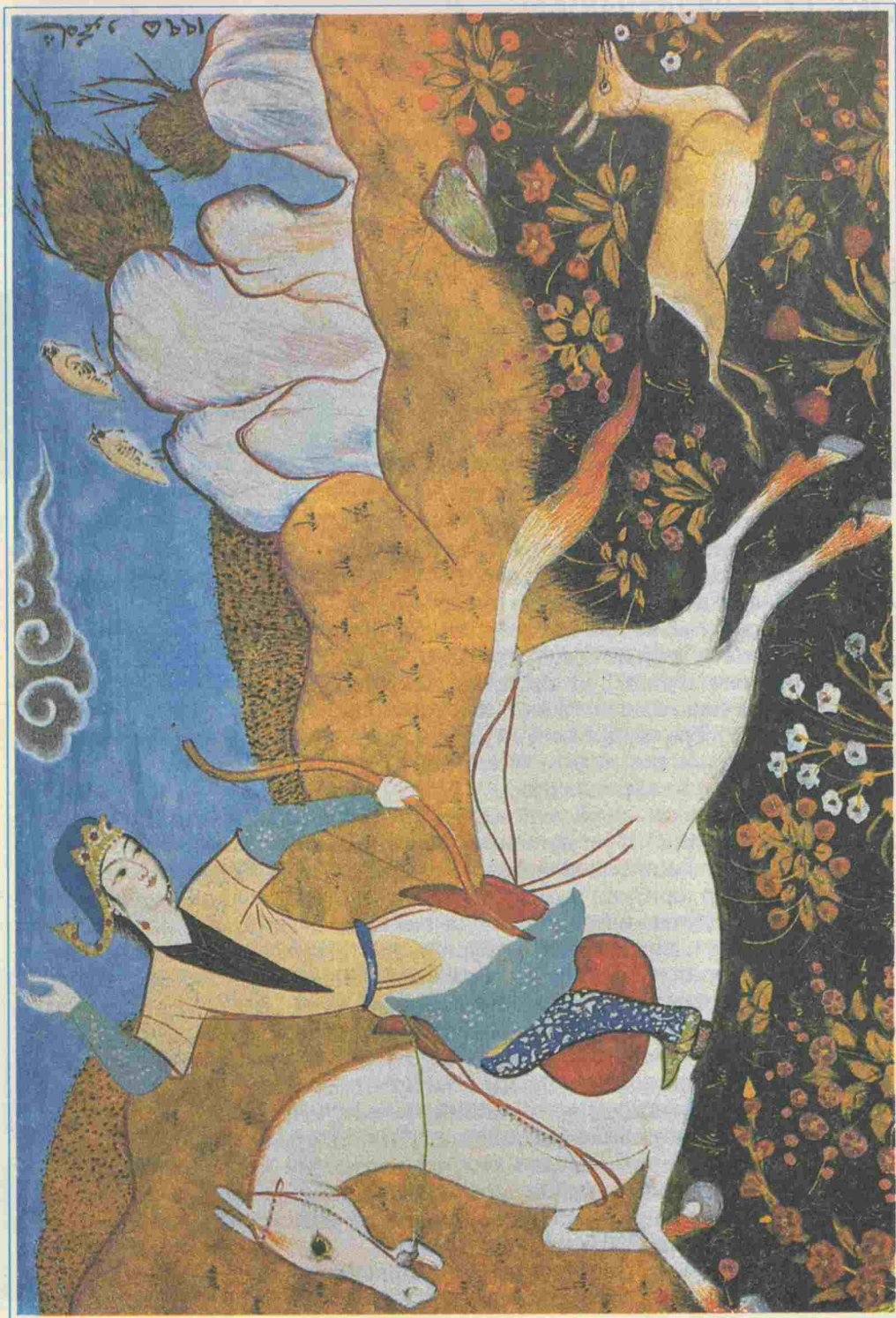
Ана шундай талотўп замонларда — халқ жаҳолат бағрида қолган кезларда зўр ақл ва истеъдод соҳиблари ҳам ўзларини бениҳоя ожиз сезадилар. Ижтимоий ҳаётга хос қарама-қаршилик ва зиддиятлар, шубҳаю гумонлар уларнинг қалбини ҳам ларзага солади. Эътиқодда собит инсонларгина кўнгли мувозанатини, ақл теранлигини асраб қоладилар. Айнан ана шундай зотларгина халқни умумий талотўпдан қутқариб, уйғунлик сари бошлай оладилар.

Халқимиз 150 йилдан зиёд вақт давом этган мустамлакачилик даврида не не ғалваларни бошдан кечирди, даҳшатли талотўп ичра яшади. Зеро, у замон ҳазрат Навоий айтганларидек, “султони йўқ” замон — эгасизлик замони эди. Истиқлолдан сўнг ҳаётимизда уйғониш, бизни қуршаган оламда эса уйғунлашиш жараёни бошланди.

Инсонни камол топтириш жараёнида бутун олам иштирок этади. Энг кичик заррадан то фазодаги сайёраларгача — барчаси муайян даражада кишининг онгу шуурига таъсир этади. Маънавиятнинг шаклланиши — узлуксиз ва давомли жараён. Уни инсон қалбига бир йиллик ёки уч-тўрт ойлик сабоқ билан сингдириб бўлмайди. Маънавиятни ота-онасидан ўрганмаган одамга бошқа биров — у хоҳ алломай замон, хоҳ устоди жаҳон бўлсин — бу борада бир нарса ўргатмоғи қийин.

Маънавиятсиз муҳитда дунё бор сеҳру жозибасидан маҳрум бўлади, олам инсоннинг ҳайвоний нафсини қондириш объектига айланиб қолади. Бироқ бундай нохуш ҳол оламнинг яралиш ва яшариш мантиқига зиддир. Зеро, одамни маънавиятсиз, оламни одамсиз тасаввур этиб бўлмайди. Дунёдаги бор мавжудот инсон билан муайян муносабатта киришгандагина маъно касб этади. Дейлик, коинотнинг қайсидир бир буржида ҳали одам боласи кўриб-билиб улгурмаган мавжудотлар қанчадан-қанча! Токи инсон ақли уларни кашф этмас экан, улар биз учун маънисиздир. Бинобарин, инсон зоти ўзини қуршаган муҳитта нисбатан маъни, маъно белгисидир. Худди шунинг каби, нодонлар жамоасига нисбатан — оқиллар, жоҳиллар гуруҳига нисбатан — олимлар, олимлар муҳитига нисбатан соҳиби каромат авлиёлар маъно мақомидадир. Маънонинг ўзи эса — Ҳақдир.

Алқисса, одамсиз оламнинг маъниси қолмайди. Оламнинг маъниси одамнинг маънавияти сифатида рўёбга чиқади. Одамнинг маънавияти уйғун ривожлангандагина олам уйғунлиги барқарор сифат касб этади. Йўқса, у яна талотўп домига тушади. Талотўп — эгасизликдан эса Эгамизнинг ўзи асрасин!

«Сиргон узинг, жайрон узинг». Шомахмуд Муҳаммадзонов асари.

ИНСОН ҲУҚУҚИ

ҲАР НЕДАН АЗИЗ

Инсон ҳуқуқи азал-азалдан башариятнинг энг эзгу орзуларидан бири бўлиб келган. Ҳуқуқ... оддийгина бир калом. Бироқ ҳар қанақа пўрим, жарангдор сўздан азиз ва лазиздир. Айниқса, инсон ҳуқуқи тушунчасида дунёвий ҳаётнинг бутун моҳияти мужассам.

Ҳўш, инсон қандай ҳуқуқларга эга? Яшаш, ишлаш, ўқиш, севиш-севилиш, оила қуриш... Бу ҳуқуқлар умум эътироф этган не-не қонунларда, не-не низому дастур ва баёнотномаларда ўз ифодасини топган. Қизиқ, нега бу ҳуқуқларга қонун туси бериладию улар кимлардан ҳимоя қилинади? Жумбоқли жиҳати шуки, инсон ҳуқуқлари, энг аввало... инсонларнинг ўзидан қўриқланган!

Инсон ҳуқуқларини расмий қонун-қоидалар сифатида акс эттирган илк ҳужжатлар АҚШ Мустақиллиги баёнотномаси (1776 йил) ва Франция Инсон ҳуқуқлари баёнотномаси (1789 йил) эди. Ушбу баёнотномаларда ҳур фикр юритиш, эътиқод эркинлиги, мажлисларда, уюшувларда, давлатни идора қилиш ишларида иштирок этиш-этмаслик масаласи, шунингдек, шахсга нисбатан зўрлик ва тазйиқлар ўтказиш нораво экани биринчи бор расман ошкора таъкидланиб, бу борада давлат зиммасига муайян вазифалар юкланган эди.

Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги қонунлар даврлар ўтиши билан такомиллаша борди. Кейинчалик унга инсон учун зарур бўлган турли иқтисодий эҳтиёжга оид тадбирлар қўшилди. Масалан, ишсизларга кўмаклашиш, касаллар, майиб-мажруҳларга тиббий хизмат, кўп болали ва муҳтож оилаларга, кексаларга нафақа тайинлаш шулар жумласидандир.

Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги қонунлар мазмуни ва фалсафаси Иккинчи жаҳон урушидан кейин айниқса тез ривожланди. Чунончи, бу жараёнда олмон нацистларининг инсониятга қарши қиргин уруши қораланди. Айбдор сиёсатчиларни эса халқаро суд жазолади. Дунё тарихида илк бор инсон ҳуқуқларини поймол қилганларга қарши қонуний жазо қўлланди.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти каби нуфузли халқаро идорани ташкил этишдан кўзланган бош мақсад ҳам тинчлик учун курашиш, инсон ҳуқуқини таъминлашдан иборат эди. Шу ташкилот ташаббуси билан 1948 йилда Инсон ҳуқуқлари баёнотномаси қабул қилинди ва бу ҳодиса башарият тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ушбу баёнотномада барча давлатларга тегишли бўлган сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқлари — яшаш ҳуқуқи, эркинлик ва шахсий дахлсизлик (3-модда), қулликни тақиқлаш (4-модда), одил судлов (6-10-моддалар), сиёсий бошпана топиш ҳуқуқи (14-модда), мулк ҳуқуқи (17-модда), ҳурфикрлик ва эътиқод эркинлиги (18-модда) каби муҳим ҳуқуқлар қатъий белгилаб қўйилди.

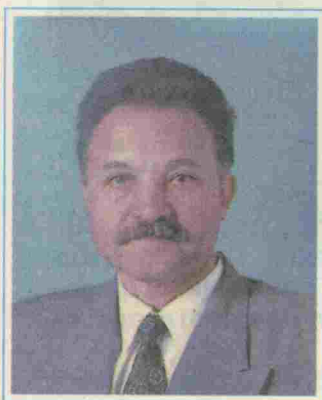
Шуни мамнуният билан таъкидлаш зарурки, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, инсон ҳуқуқлари давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Аввало, мустақилликнинг ўзи инсон ҳуқуқини йўлга қўйиш борасидаги буюк ғалаба эди. Чунки инсон эркин бўлмоғи учун аввало ижтимоий-сиёсий зулмдан озод бўлмоғи керак.

Тарихдан маълумки, аввал Овруро мамлакатларида, сўнгра бошқа давлатларда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган миллий институтлар ташкил топган. Улар турли мамлакатларда турлича номланган. Аммо вазифалари бир хил: беғараз ёрдам кўрсатиш, хайрихоҳлик.

Ҳўш, инсон ҳуқуқлари миллий институтлари нима учун зарур бўлиб қолган эди? Биринчидан, бизга тарих шуни ўргатадики, демократия ўз-ўзидан амалга ошиб қолмайди. Қонунларда “ҳамма тенг ва озод” деб ёзиш билан амалда ҳамма тенг бўлиб қолавермас экан. Масалан, собиқ СССР давлати қонунларида барча миллий республикалар эгамен, барча миллатлар тенг ва озод деб ёзилганига қарамасдан, ҳақиқатда бутун-бутун халқлар, бутун-бутун мамлакатлар қуллик тушовида эди. Ҳатто айрим халқлар, миллатлар ватанидан бадарға этилиб, бошқа минтақаларга сургун қилинган эди. Ана шу зўравонликлар ва адолатсизликка қарши кураш учун ҳам инсон ҳуқуқлари миллий институтлари зарур эди.

Иккинчидан, ҳар қандай жамиятда, ҳатто энг ривожланган мамлакатларда ҳам ҳеч қачон адолат тўлиқ ҳукмрон бўлмайди; суд идоралари воситасида ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида барча ҳам тенг имкониятга эга эмас. Гоҳо сансоларлик, буйруқ-бозлик ва моддий тўсиқлар баъзи шахсларнинг инсоний ҳуқуқларини тўла-тўқис ҳимоя этишга монелик қилади. Инсон ҳуқуқлари миллий институтлари эса, вазифаси тақозосига кўра, фуқаронинг бузилган ҳуқуқларини сансоларликка қўймай, вақтида тиклаш учун беғараз ёрдам кўрсатади.

Учинчидан, инсон ҳуқуқлари миллий институтлари ҳуқуқларининг кенглиги, унинг фаоллари танилган мутахассис-ҳуқуқшунос эканидан

инсон ҳуқуқлари ҳақидаги миллий қонунлар мажмуаси билан бирга, халқаро ҳуқуқ соҳасига оид қондалар, баёнотомалар, конвенцияларга таяниб иш кўриш имкониятига эгадир.

Тўртинчидан, инсон ҳуқуқлари миллий институтлари илмий тадқиқот ишлари олиб бориб, муайян давлатда инсон ҳуқуқлари амалда қай даражада экани тўғрисида давлат идораларига маълумотлар, хабарлар тайёрлайди. Расмий маърузалар ҳозирлашда кўмаклашади.

Бешинчидан, инсон ҳуқуқлари миллий институти жамиятда фуқароларнинг ҳуқуқий онги, ҳуқуқий маданияти шаклланиши ва ривожланишида муҳим ўрин тутлади.

Инсон ҳуқуқлари миллий институтларининг ютуғи, аввало, уларнинг мустақил иш юритишига боғлиқ бўлади. Мустақиллик уларга халқ оммаси бағрига яқинроқ кириб бориш имкониятини беради. Бироқ, "мустақил" деганимиз ўзбошимчаликни англатмайди. Чунки инсон ҳуқуқлари миллий институтлари ҳам, барча давлат ва нодавлат идоралари каби, Конституция ва қонунлар доирасида ҳаракат қилади. Парламент ёки ижро ҳокимиятига ҳисоб беради. Маърузалар тайёрлайди ҳамда молиявий фаолиятдан жамиятни хабардор этиб боради.

Миллий институтлар мустақкам ишланган ҳуқуқий асосларга эга бўлиши керак. Ҳуқуқий меъёрларда ва низомларда инсон ҳуқуқи ва бурчлари аниқ белгилаб қўйилмоғи даркор. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, улар жисмоний ва юридик шахслар аризаларини қабул қилиш ва шу аризалар ижроси билан шуғулланишлари керак.

Миллий институтлар кўпроқ ҳуқуққа эга бўлиши муҳим. Таъкидлаш жоизки, мустақил Ўзбекистонда ташкил этилган инсон ҳуқуқлари институти бугунги кун талаби даражасидаги ҳуқуқларга эгадир. Бу ҳуқуқлар матни Латвиядаги Инсон ҳуқуқлари бюроси, Австралия ва Ҳиндистондаги миллий комиссияларнинг тажрибаларини анча кенг ўрганиш асосида тайёрланган.

Институт, комиссия ва бюрлар фақат фуқаролардан тушган аризаларни кўриш билан кифояланиб қолмай, қонун чиқарувчи, ижро ҳокимиятларига инсон ҳуқуқининг бузилиш ҳолларини бартараф этиш чораларини таклиф этади. Яна улар ўз мамлакатларида инсон ҳуқуқлари кафолати учун зарур бўлган тадбирлар дастурини ишлаб чиқади ва тегишли давлат идораларига тақдим этади.

Бундан ташқари, улар жамоатчилик асосида суриштирув ишларини юритади. Жамиятда ёш болалар, бошпанасизлар, руҳий хаста ва ногиронлар инсон ҳуқуқларини ҳимоя этувчи миллий институтлар ёрдамига кўпроқ муҳтож бўлади.

Миллий институтлар шакл жиҳатидан турличадир. Масалан, омбудсман институти ходимларини Франция ва Ирландияда президентнинг ўзи тайинлайди; Норвегия, Португалия, Испания, Швеция, Ўзбекистон каби давлатларда эса уларни парламент сайлайди. Дарвоқе, фақат Бельгия, Канада, Дания, Финландия сингари мамлакатларда инсон ҳуқуқлари комиссиялари ташкил этилган.

Ўзбекистон Конституциясида инсон ҳуқуқларига муҳим эътибор берилган. Унда, жумладан, бундай дейилади: "Ўзбекистон Республика-

сида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар” (18-модда).

Конституция Ўзбекистон фуқароларининг сиёсий, иқтисодий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини аниқ белгилаб берди. Бундан ташқари, республикада инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган бир талай институтлар вужудга келди. Масалан, Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман), Инсон ҳуқуқлари миллий маркази сингари ташкилотлар фаолият кўрсата бошлади. Уларнинг бурч ва вазифаси инсоннинг ҳуқуқи ва эркини ҳимоя этишга қаратилгандир. Ўзбекистон Президенти 1997 йилни “Инсон манфаатлари йили” деб эълон қилгани бу масалага эътибор, умуман, уни энг буюк бойлик сифатида ардоқлаш тобора муҳим аҳамият касб этаётганидан далолатдир.

Инсон ҳуқуқлари масаласи Овруропа Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг доимий диққат-эътиборида

Озод ШАРАФИДДИНОВ

ЭЪТИҚОДИМНИ

*Эскиган, чириган тамаллар
Йўқликка эгри йўл изларкан,
Нега мен ундан юз ўгирмай?
БОТУ*

1996 йил бошларида "Труд" газетасида Россия Коммунистлар партияси раҳбари Геннадий Зюгановнинг суҳбати босилди. Унда куйидаги гаплар ҳам бор эди: "Бутун умрини тинч яшаб, мамлакати, халқи ҳақида яхши гаплар гапириб келган, кейин айланиган одамни кўрсам, ҳазар қиламан. Агар у бутун умри давомида ёлғон гапирган бўлса, ҳар кун уйига қайси юз билан кирди экан, яқинлари билан қандай мулоқотда бўлди экан? Одам олтмиш ёшга кирганида, чинакамига кўзи очилиши ва ўтмишни қаҳру ғазаб билан қоралаб, оёқости қилиши мумкинлигига негадир ақлим бовар қилмайди".

Н
Е
Г
А

Коммунист Озод Шарафиддинов 1983 йил

УЗГАРТИРДИМ?

Аввалига бу гапларга унчалик эътибор берганим йўқ — бамайлихотир юрaverдим. Лекин негадир юрагим гашланаверди, аллақаерим зирапча киргандек лўқ-лўқ қилиб тинчлик бермасди. Уйлаб қарасам, бу аччиқ гаплар тўғридан-тўғри менинг шаънимга айтилган экан. Ахир, мен ўттиз йиллик партия аъзоси эдим, олтмиш ёшга кирганда партиядан чиқдим, бутун умрим мобайнида мамлакат ҳақида, халқ тўғрисида яхши гаплар айтиб келган эдим, бугун эса ўзимнинг коммунистча ўтмишимни астойдил қоралаш билан бандман. Мана, эътиқодимни ўзгартирганим учун ўртоқ Зюгановнинг маломатига қолиб ўтирибман. Зюгановнинг дашноми ачиб турган ярага туз сепгандай бўлди. Негаки, эътиқодсизлик чиндан ҳам ёмон нарса. Ўзим ҳам бўлар-бўлмасга эътиқодини янгилайверадиган беқарор ва бевурд одамни ёмон кўраман. Айниқса, шахсий манфаат йўлида дўстини, оға-инисини, устозини чакса кепакка сотиб юборишдан тоймайдиганлардан мен ҳам ҳазар қиламан. Бироқ эътиқодингиз ҳаёт синовига дош беролмаган ва сизни аллақачон боши берк кўчага киритиб қўйгани исботланган, муқаддас деб ҳисоблаб келган байроғингизнинг сохталиги билиниб қолган бўлса, нима қилмоқ лозим? Шунда ҳам одам миси чиққан эътиқодига кўр ҳассасига ёпишганидек ёпишиб олмоғи керакми? Шунда ҳам у Кўқон бозоридаги ўжар дехқонга ўхшаб, "дигоним — дигон" деб безрайиб туравериши зарурми? Йўлингизда тўсин учраб қолса, "мен фақат тўғри юраман" деган ақида билан бориб унга пешонангизни уриш доноликдан эмас-ку, ахир!

Шундай қилиб, мен олтмиш ёшимда эътиқодимни ўзгартдим ва Зюгановнинг маломатига қолдим. Начора, бу ҳам бир кўргулик-да! Ўртоқ Зюганов менга таъна тошларини отиб, анча-мунча хумордан чиқиб олган бўлса ажаб эмас. Аммо масаланинг "лекин"и шундаки, ўша кезларда эътиқодини ўзгартган биргина мен ёки Эшмат билан Тошмат эмас эди. Ундайлар минглаб, юз минглаб, ҳатто миллионлаб эди. Ўзингиз ҳисоблаб кўринг, бир замонлар РСДРП, кейин — РКП (б), ундан сўнг — ВКП (б) ва ниҳоят, КПСС деган ном билан доврўғ қозонган партия сафида 80-йилларнинг охирига келиб тахминан 20 миллион аъзо бор эди. 20 миллион-а! Айтмоққа осон! Бу саноқ ўртача нуфусли Оврўпо мамлакатининг аҳолисига тенг келади.

Бугун шунча одамнинг ҳаммаси бўл-маса-да, мутлақ кўпчилиги коммунистик мафкурадан узил-кесил юз ўгириб, эътиқодини ўзгартирди. Тузукроқ ўйлаб қаранг, маънавий суянчиғи барбод бўлган, ихлос билан ишонган идеаллари сароб бўлиб чиққан салкам 20 миллион одам! Ҳаётининг ярмидан кўпини яшаб қўйгач, бирдан шунча умр беҳуда кетганини англаб қолган, дунёни поклашдек олий ниятга хизмат қиляпман деб ўйлаган, аслида эса ўзи буткул "қирланиб" битган 20 миллион одам! Башарият тарихида ҳали ҳеч қачон бунча катта фалокат, бунчалик беҳудуд фожиа рўй берган эмас эди ва, эҳтимолки, бундан кейин ҳам ҳеч қачон рўй бермас. Бу шундай мислсиз фалокат, шу қадар улкан маънавий емирилишки, унинг оқибатида курралар меҳваридан чиқади, жамиятнинг руҳий мувозанати бузилади. қанчадан-қанча одам тўсатдан ўзини

жунун водийсига тушиб қолгандай ҳис қилади ва янги суюнч тоғларини излаб ҳар томон сарсари югуради. Шундоқ экан, беқиёс фалокатдан азият чеккан миллион-миллион одамдан “ҳазар қилиш” билан масала ҳал бўлармикан? Улар “ўз ўтмишларини оёқости қилмоқдалар” дея таъна тошини отган билан иш битармикан? Тўғри, ўтмишни қоралашдан фойда йўқ. Чунки ўтмиш — ўтмишда! У аллақачон тарихга айланган. Унинг бирор кемтигини бутлаб қўйиш мумкин бўлмаганидек, бирор бесўнақай жойини пардозлаб, текислаб ҳам бўлмайди. Ундан фақат сабоқ олиш мумкин.

XX аср сўнггида юз берган бу мислсиз маънавий ҳалокат жуда кўп одамларни гарангситиб, саросимага солиб қўйди. Олимлар, мутафаккирлар унинг сабабларини ўрганишга киришди. Ҳозирнинг ўзида бу тўғрида ўнлаб, юзлаб салмоқли тадқиқотлар майдонга келди. Келажақда улар янада кўпроқ яратилар. Албатта, улкан тарихий эврилишлар силсиласида биргина одамнинг бошидан ўтганлари махсус эътибор бериб ўтиришга арзийдиган катта воқеа эмас. Масалан, мен нега эътиқодимни ўзгартдим, бу жараёнда қандай изтироблар чекдим, қандай ўйлар, ўкинчлар, афсусу надоматлар кўнглимдан кечди — бунинг кимга ҳам қизиғи бор дейсиз? Аммо ҳамма титраб-қақшаб зулматни қоралаётган чоғда биттагина шамчироқ ёқилсаю ўша зулматнинг бир чеккаси сал бўлса-да ёришса нима қипти? Дарёлар ирмоқлардан, ирмоқлар томчилардан ташкил топади. Шундоқ экан, бир одамнинг аччиқ тажрибаси ҳам нимагадир асқотиб қолиши мумкин-ку! Ҳамма бўлмаса ҳам, лоақал неварачевараларим ўқиб, мен бошимдан кечирган адашишлар ва хатоликлар йўлига қадам қўйишдан ўзларини тиярлар.

* * *

Абдулла Қаҳҳорнинг ибораси билан айтганда, мен партиёга чақирик қоғози

билан кирган эмасман. Бинобарин, менинг коммунистча эътиқодим ҳам қандайдир мажбуриятлар туфайли, кимларнингдир қийин-қистови билан шакланган эмас. Аксинча, эсимни танибманки, мен юрган йўллар тўппа-тўғри партиёга олиб келувчи йўллар бўлган эди. Балоғат ёшига қадам қўйишим биланоқ партиёга аъзо бўлиш, коммунистлар сафидга одим отмоқ ҳаётимнинг бош мақсадига айланган эди. Мени бунга ҳеч ким мажбурлагани йўқ, лекин бутун турмуш тарзим, мактабда кечирган ҳаётим ҳам, оиламиздаги шароит ҳам, умуман, мен яшаб нафас олаётган муҳит бошидан оёғигача буткул менда шу иштиёқни тугдирди ва яшнатиб авж олдирди.

Бугун йиллар қаъридан назар ташласам, болалигим қирмизи алвонлар ял-ял товланиб, тантанавор мусиқа садолари янги раб турган, гулларга тўлиқ, чароғон нурларга кўмилган муаззам гўшадан чиқиб келаётгандек туюлади. Айниқса, мактаб йиллари... Барабан садолари, горн оҳанглари, пионер бўйинбоғларининг ҳилпираши, қувноқ кўшиқлар, сафларда шадхам юришлар... Қоматлар тик, бошлар мағрур кўтарилган. Том маънода ўзимизни бахтиёр ҳис қилардик. Тўғри, устимиз юпунгина эди, қорнимиз бирда тўйса, бирда тўймай қолар эди. Кўча-кўйларда ҳам, дала-даштарда ҳам беташвиш, ҳамма нарсадан мамнун одамлардан кўра, тунд, қовоғи солиқ, пешонаси тиришган, тажанг одамлар кўпроқ рўпара келарди. Улар қандайдир мусибат остида эзилгандай кўринарди. Аммо бу ташвишлар билан бизнинг ишимиз йўқ эди. Биз бахтиёр эдик ва бахтиёрлигимиз учун меҳрибон отамиз — доҳий Сталинга раҳматлар айтишдан бўшамасдик. Табиийки, у пайтларда биз дунёни боланинг кўзи билан кўрар, кўрганларимизни боланинг ақли билан идрок этар эдик — бизни исталган кўйга солса бўларди, биздан исталган кўғирчоқни ясаш мумкин эди. Бизга ни-

мани уқтирсалар, шуни ҳақиқат деб қабул қилардик, кулоқдан кирган панд-насихатлар, кўзимиз кўрган шиору чақириқлар юрагимизга бажарилиши шарт бўлган ҳарбий буйруқлардек ўрнашиб қоларди.

Кейин балоғат ёшига етдик. Кечаги юриш-туришимизда ўйинга мойил томонлар кучли бўлган бўлса, бугун уларнинг ҳаммаси жиддий тус олди. Биз ўзимизни анча улғайган, ҳамма ишни мустақил ҳал эта оладиган одамлар сифатида ҳис қилдик. Комсомолга кирдик. Бу — ҳаётимизнинг илк босқичидаги энг жиддий, энг аҳамиятли воқеа эди. Сўровномалар тўлдирдик, ижтимоий келиб чиқишимизни баён қилдик, мажлисларга масала бўлди, район комсомол кўмиталарининг бюро мажлисларида тик туриб саволларга жавоблар бердик, низомда айтилган талабларни оғишмай бажараман, деб қасамёд қилдик ва уни адо этишга бақадри имкон тиришдик ҳам. Комсомол билети биз учун энг муқаддас ашё эди — уни кўз қорачиғидай асрардик. Комсомоллик йилларимиз уруш даврига тўғри келди. Биз ҳали ҳам юпун, чала курсоқ эдик, яшаш шароитимиз жуда қолоқ ва оғир эди. Турмушда ҳали тузукроқ рўшнолик кўрганимиз йўқ, хонадонларимизда биримиз икки бўлгани йўқ, юртимиз ҳам ободончиликдан йироқ эди. Биз буларнинг барини урушга йўярдик-да, ҳамон ўзимизни бахтиёр ҳисоблардик. Тўғри, юрагимизнинг аллақерида шу бахтимиз кемтиклигини ғира-шира ҳис қилардик. Лекин “Нега шунақа? Бу кемтиклик нимада?” деб ўз-ўзимиздан сўрамасдик. Сўролмасдик ҳам. Биров ман этгани учун эмас, балки сўраб ўрганмаган эдик. Умуман, советча ҳаётимизнинг бирор жиҳатига шубҳа билдириш, бирон ишимизга шак келтириш ёки ақидамиздан гумон қилиш бизга ёт эди. Биз бахтиёр эдик, чунки бизга “Сенлар — бахтиёрсан” деб уқтиришган эди. Биз Сталиннинг фарзандлари эдик.

Сталинга садоқатимиз шу қадар улуг эдики, уни ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмасди. Биров “Сталин учун жон беришинг керак” деса, кўпчилигимиз сира иккиланмасдан “Мен тайёр!” дея олдинга чиқардик. Биз ана шундай садоқатли ва фидокор эдик.

Анча йиллар ўтиб кетгандан кейин билдим — фашистлар Германиясидаги бизга тенгқур ёшлар ҳам Гитлерга садоқатда худди ўзимизга ўхшар экан, улар ҳам ўзларининг фашистча идеаллари йўлида жон фидо қилишга тайёр тураркан. Қизиқ, бир-бирига ашаддий душман икки мамлакат, бир-бири билан ҳаёт-мамот жанги олиб борган икки партия ўз ёшларини бир хил йўлда тарбия қилибди, уларни бир хил фазилатлар эгаси қилиб етиштирмоқчи бўлибди. Кейин-кейин улғайиб, тажриба ортириб, беш-олти кўйлакни йиртгандан кейин мулоҳаза юритиб билдимки, садоқат деганлари ҳам, шак, гумон деганлари ҳам ҳар хил бўлар экан.

Садоқат деганлари жуда яхши, қимматли фазилат, аммо у кўр-кўрона, ақл ўтхоналарида тобланмаган бўлса, фазилат деб аташ қийин. Бундай “фазилат”дан фақат кулфат келиши мумкин. Худди шунингдек, ҳар қандай эркин фикр, ақлиёт бобидаги ҳар қандай кашфиёт гумондан, шакдан бошланади, лекин “гумон” ҳам кўр-кўрона бўлса, меъёр ва чегарадан чиқиб кетса, одамни беҳаловат қилади, ҳамма нарсадан юз ўгириб, ҳар қандай неъматни оёқости қилувчи, ҳатто иймонини ҳам сустлаштирувчи махлуққа айлантиради. Аммо биз бу ҳақиқатлардан тамом беҳабар эдик, комсомолга, Сталинга, коммунизмга садоқатимиз билан ҳеч нарсани ўйлашга, фикр юритишга қобил бўлмаган, бунинг ўрнига ҳар қандай буйруқни сўзсиз бажаришга тайёр турган манкуртсифат одамга айланиб бораётганимизни билмас эдик.

Яна йиллар ўтди. Уруш тугади. Биз мактабни битириб, талаба бўлдик.

Талабалик чиндан ҳам олтин давр.

Беш йил мобайнида онадан бутунлай янги туғилгандай бўласиз. Ҳар куни бир янги кашфиёт юз очгандек, ақлга ақл қўшилгандек бўлади. Очик кўзлар янгидан очилади — ҳайрат билан амин бўласизки, олам аввал кўриб юрганينгиздан бўлакча! Лекин сезасизки, эски, кўниккан одатларингиз сизни тарк этишга шошмайди, айниқса, асосий масалаларда сиз ҳамон ўша-ўшасиз! Қалбингизни кўпдан чирмаб келган кишанлар яна ҳам мустаҳкам бўлса бўлибдики, асло бўшашмабди. Газеталар, радио, жилд-жилд китобу рисоалар, кино экранлари ҳамон қулофингизга социализмнинг буюк афзаллиги, дохиймизнинг донолиги, партиянинг қудрати ҳақидаги чўпчакларни қуйишдан толиққани йўқ. Албатта, сиз ҳам бу гапларнинг ҳақлигига заррача шубҳа қилмайсиз ва фақат бизда — дунёнинг олтидан бирини ташкил қилувчи улў мамлакатдагина бахтлар салтанати қурилганига иймон келтирасиз.

Коммунистик ғоялар талаба нигоҳида жозибатор ранглар билан намоён бўларди. Бу жозобага алоқадор нарсалар моҳиятини англамоқ учун китоб тишидан чарчамас эдик. Сўнг билдикки, “коммунизм” деган сўз аслида лотинча бўлиб, “умумийлик, муштараклик, биргалик, аҳиллик” деган маъноларни билдирар экан. Коммунистча ғояларда инсониятнинг энг олижаноб орзулари, инжа тилаклари мужассам экан. Ахир, инсон инсон бўлганидан бери яхшиликни кўмсайди. Яхшилик салтанатини барпо этишни орзу қилади. Бу салтанатда ҳамма тенг, бир-бирига меҳрибон, ғамхўр бўлади. Унда ҳар қадамда, ҳар ишда адолат қарор топади, зулм, ҳақсизликлар унутилади, одамлар уруш нелигини эсдан чиқаради. Ҳамма юртлар, ҳамма элатлар, ҳамма халқлар бир-бирига қўлни бериб, бир-бирига кўмаклашиб, бунёдкор меҳнат билан банд бўлади.

Ҳақиқатан ҳам, қандай олижаноб ғоялар! Умумбашарий ғоялар. Уларни рад

этиш, уларга қарши чиқиш мумкинми ахир?! Аммо билмайсизки, ҳаёт бошқа — унда ҳар қадамда қалбакиликка, алдамчиликка рўпара келасиз. Унда кўпинча гап бошқа амал бошқа, суврат ўзгачаю сийрат бўлакча. Ҳаётда бир ҳовуч ёвуз кучлар бор — улар қора ниятларини ниқоблаб, ана шу умуминсоний, олижаноб ғояларни ўзларига шиор қилиб олганлар, уларни ўзларича талқин қилиб, шу ғоялар соясида давру даврон суришга жаҳд қилганлар. Улар одамларнинг соддалиги ва ишонувчанлигидан фойдаланиб, ўзларининг қора мақсадларига эришишда улардан восита сифатида фойдаланмоқчи бўлганлар.

Бироқ бу ҳақиқатни сиз анча кейин, кўп йиллар ўтгандан сўнггина англайсиз — буни англаш учун бутун умрингизни сарфлашингиз, кўпдан-кўп қурбонлар беришингиз, кўп изтироблар ва азоб-уқубатлар чекишингиз керак бўлади. У пайтларда эса ҳали олдиға похол солса кўниб кетаверадиган, ҳар нарсаға лаққа тушадиган, осонгина алданаверадиган, кўзи очик бўлса ҳам, аслида ҳеч нарсани кўрмайдиган ёшгина толиб йигит эдингиз. Ҳали ҳаётнинг пастбаландини унча кўрмагансиз, аччиқ-чучугини етарли татимагансиз, ҳали оёғингиз ерда бўлса ҳам, кўнглингиз самоларда — романтик хаёллар оғушидасиз. Шунинг учун ёшингиз улғайиб, комсомол сафини тарк этишингиз биланоқ коммунистлар партиясиға киришға қатъий аҳд қиласиз...

Шундай қилиб, мен йигирма ёшға тўлиб-тўлмай — 50-йилларнинг бошида партияға кириш ҳаракатиға тушиб қолдим. Бир қарашда бу йўлда мен учун ҳеч қандай тўсиқ йўқ эди: партиянинг дастури ва низоми билан танишман, уларни тан оламан; ўқишларим яхши, жамоатчилик ишларида фаолман; ижтимоий келиб чиқишим ҳам ёмон эмас — қариндош-уруғлар орасида бирон гумон туғдирадиган йўқ; комсомол тавсия берган, мени биладиган коммунистлар ҳам тавсия беришға тайёр.

Хуллас, ҳаммаси жойида. Йўқ, барибир, бўлмади — ҳозир зиёлилардан камроқ қабул қиялпмиз, деган рад жавобини олдим. Дарҳақиқат, ўша кезларда зиёлилар яна “қовун туширган” эди — уларнинг ичидан бир гуруҳ халқ душманлари чиқиб қолди. Буни қарангки, бу галги халқ душманларининг ҳаммаси ўзимиз яхши билган, яқиндан мулоқотда бўлган, элу юрт олдида катта ҳурматларга сазовор Шайхзода, Саид Аҳмад, Шухрат, Шукрулло, Мирзакалон Исмоилий, Ҳамид Сулаймон каби одамлар эди. Одам оласи ичида деганлари шу экан-да! Бўлмаса, Ҳамид Сулаймон бизга Фарб адабиётидан бир йил дарс берган эди. Ҳали роса ғўр эканмиз — бир йил шу одамнинг маърузаларини эшитибмиз-у, бир марта ҳам душманлигини пайқамабмиз-а! Асл қиёфасини зўр маҳорат билан яшириб юрар эканлар-да! Шунча таниш-билишлар қамалган бўлса-да, биз бир дақиқа ҳам уларнинг айбдорлигига шубҳа қилганимиз йўқ, чунки онгимизга “шонли чекистларимиз сира хато қилмайди!” деган гап сингдирилган эди. Шунинг учун бирор киши қайсарлик қилиб, бирон қамалган одамнинг гуноҳкорлигига шубҳа билдирса, гашимиз келарди.

Саида Зуннунова деган ёш шоира бизнинг факультетда ўқирди. Эндигина илк китоби чоп этилган, умидли ижодкор ҳисобланарди. У андижонлик бўлиб, яқинда Саид Аҳмадга турмушга чиққан эди. Раҳбарият шоирадан эридан воз кечишни, кўпчилик олдида эрини қоралашни талаб қилди. Негаки, талабалар сафи гоъвий соғлом бўлмоғи керак, унда халқ душманларининг хотинларига ўрин йўқ эди. Саидаси тушмагур эса, ўзи жинқарчадай бўлатуриб, “Чикадиган эрим йўқ, эрим гуноҳсиз!” деб оёқ тираб туриб олди. Саидага ачинамиз — ҳарқалай, нима бўлганда ҳам ўзимизга ўхшаган толиба, турмушга чиқиб, ҳали бирон бир рўшнолик кўрган йўқ, энди эса “ҳе” йўқ, “бе” йўқ, боши очик қолса алам қилади-да! Бу-

нақа десангиз, топган эри душман чиқиб қолган бўлса, нима дейсиз! Борингки, Саида эридан ажрамади — уни университетдан ҳайдадилар. Биз эса томоша қилиб, бақрайиб туравердик.

Хуллас, мен университетни тугатганимдаёқ партия аъзоси бўлмоғим керак эди, лекин бир гуруҳ душман зиёлилар бунга халақит берди.

Шунақа ташвишлар билан талабалик ҳам ортда қолди. Кейин Москвага кетдим. Жаҳон адабиёти институтининг аспирантурасида ўқидим. Бу ерда ҳам пешқадамлардан эдим. Ҳатто икки йил давомида институт комсомол ташкilotининг котиби ҳам бўлдим. Табиийки, партияга кириш орзуси ҳамон кўнгилда жўш уриб турарди ва ҳатто янада кучлироқ ўт оларди. Бунинг боиси қуйидагича эди: институтимиз Воровский кўчасида жойлашган бўлиб, Краснопресненск районига қарарди. ВКП (б) тарихининг қисқа курсини хатм қилган ҳар бир сўтакка яхши маълумки, Краснопресненск рус инқилобининг марказларидан бири бўлган. 1905 йилги инқилоб кунларида рус пролетариати баррикадаларда туриб эксплуататорларга қарши қонли жанглар қилган. Ҳозир ўша жойларда ҳатто “Баррикада” деган кинотеатр ҳам бор. Қисқаси, қутлуғ жой. Ана шундай тарихий манзилда жойлашган институтда ўқишнинг ўзи қандай буюк шараф! Шу районда партияга кирсангиз-чи, савобига нима етсин! Бу билан бутун умр фахрланиб юрсангиз арзийди! Бу ерда ҳам ишларим анча силжиб қолган эди — ҳатто район кўмитаси котибининг суҳбатидан ҳам ўтган эдим, фақат бюро мажлисидан ўтсам, бас, муродим ҳосил бўларди. Аммо партияга кириш бу гал ҳам насиб қилмаган экан — 1953 йилнинг март ойида Сталин вафот этдию ҳаётимиздаги жуда кўп нарса ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Табиийки, Краснопресненск райкомининг Тошкентдан келган бир ўзбекни партияга қабул қилишдан кўра муҳимроқ ташвишлари бошидан

ошиб ётарди. Шундай қилиб, 1955 йилда Тошкентга қайтдим ва шу йилнинг сентябрь ойидан бошлаб Тошкент Давлат дорилфунунида ишлай бошладим. Бу ерда фаолият бошлашим биланок, албатта, яна ўша иштиёқ — партияга кириш орзуси мени тинч қўймади. Ниҳоят, 1959 йилнинг январь ойида орзуим ушалди — мен партия аъзоси бўлдим.

* * *

Ҳа, мен партияга аъзо бўлдим. Ҳаётимда жуда катта ўзгариш содир бўлди — ўзимни ниятлари пок, виждони тоза, олижаноб, мард, фидокор ва содиқ одамлар гуруҳига қўшилган, улар билан бирга дунёда улуғ, энг бахтиёр, энг адолатли жамият қуришдек катта иш йўлида ҳаммаслак бўлган одам деб ҳисоблай бошладим. Мен партияга бирон мансаб ёхуд имтиёз таъмасида кирганим йўқ эди. Партия мабода, бирор имтиёз берса, ҳамиша жангларда олдинги сафда бўлиш, жабҳаларнинг энг оғир жойларида чолишиш, масъулиятнинг энг мушкулени зиммага олиш имтиёзини беришини яхши билардим. Коммунист дегани мен учун энг фаол ижодкор, эски дунёни таг-туғи билан барбод қилиб, ўрнига янги дунё яратувчи курашчи эди. Авваллари у мен учун етиб бўлмас юсакликдаги нарса эди, энди эса мен шундай одамлар билан ҳамсаф, ҳамнафас бўлдим. Бугун буларнинг ҳаммаси жуда анойи, гўл одамнинг ҳавойи гапларидек туюлади, лекин ўша кезларда буларнинг бари чинлигига астойдил ишонар эдик.

1959 йил мен учун ана шундай кўтаринки кайфият билан бошланди, аммо йилнинг охирига бориб кутилмаган воқеалар бошимга тушдики, улар мендаги ишончининг томирига болта урди, биринчи марта танлаган йўлимнинг тўғрилигига шубҳа қила бошладим. Тўғри, ҳали шубҳа-гумонларимни ҳеч кимга ошкор этмаган эсам-да, лекин барибир гумон қуртлари мени ич-ичимдан кемира бошлаган эди. Воқеа бундай

бўлган эди. Табиийки, мен партияга кирганим билан ҳали ўзимни эски коммунистларга тенг деб ҳисобламас, ёш коммунист деб билар эдим. Ёш коммунист эса ёши улуғ ҳаммаслакларига етиб олиш учун, уларга муносиб бўлиш учун ўн чандон ортиқроқ хизмат қилмоғи, партиянинг ҳамма топшириғини елиб-югуриб, ортиғи билан адо этишга тиришмоғи керак. Мен шундоқ бўлишга ҳаракат ҳам қилдим: маърузаларимнинг мазмундор ва талабаларга манзур бўлиши учун қайғурдим, жамоатчилик ишларини сидқидилдан бажардим, мунаққид сифатида фаол иш юритдим, ҳатто Москвада ўзбек адабиёти декадасида қатнашиб, у ердан “Шавкатли меҳнати учун” деган медаль билан қайтдим.

Орадан кўп ўтмай, менинг елиб-югуришларим сезилди — жамоамизда менга ҳурмат анча ошгандай бўлди. Шунинг натижаси ўлароқ мени бошланғич партия ташкилотига котиб қилиб сайладилар. Бу менга билдирилган жуда катта ишонч эди. Айни чоғда зиммага ҳаддан зиёд масъулият ҳам юкланганди. Бундан буён мен жамоамиз ҳаётининг ҳамма соҳаси учун жавобгар эдим. Ҳаммаслакларимнинг ишончини оқламасликка ҳаққим йўқ эди. Шундай қилиб, ғайратимни ўн чандон орттириб ишлай бошладим. Партия бюросининг мажлисларини мунтазам ўтказиб тура бошладим: уларда енгил-елпи масалалар эмас, ўқиш-ўқитиш ва тарбиянинг энг муҳим масалаларини муҳокама қилдик; партия хўжалигини, умумий мажлисларнинг қарорларини, бюро мажлисларининг қайдномаларини тартибга келтирдим; ҳар бир бюро аъзосининг бирон тайинли иш билан шуғулланишига эришдим; меҳнат интизомини қаттиқ назорат қила бошладик; ётоқлардаги аҳвол билан шуғулландик; факультет бўйича ягона сиёсий-тарбиявий ишлар режасини туздик ва шу режа асосида иш юрита бошладик. Мен бу ишларга бош-қош бўлган эканман, аз-

баройи худо, бунинг эвазига бирон мукофотга эришарман ёхуд бирон мақтовга сазовор бўларман деб асло ўйлаган эмасман. Менинг назаримда бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди — ёш коммунист астойдил ғайрат билан энг шимариб ишлаши, роҳат-истироҳат унга бутунлай ёт бўлмоғи керак эди. Албатта, ўшандаги ишларимизда қандайдир нуқсонлар ҳам бўлган бўлиши мумкин. Лекин биз астойдил “тўғри қиляпмиз” деган ишонч билан ишлардик.

Орадан кўп ўтмай, бу ишлар кимларгадир маъқул бўлмагандай, кимларнингдир энсасини қотираётгандай бўлди. Баъзан-баъзан “Югур, ҳа, югур, қуруқ қоляпсан” дегандай истехзоларни ҳам ими-жимидда сезиб қолардим. Яна қайтариб айтяпман, бу гаплардан ўша пайтдаги ишларимиз мутлақо нуқсонсиз эди, деган хулоса чиқармаслик керак. Жамоамиз унча катта эмас, лекин коммунистлардан ташқари, умуман, партиясиз ўқитувчилар ва талабаларни кўшиб ҳисобласак, унча кичкина ҳам эмас эди. Ҳар қандай ўртача жамоа каби, бизнинг жамоада ҳам ҳар хил одамлар, ҳар хил ёшлар бор эди. Ўша кезларда вазият анчагина мураккаб эди. Яқиндагина XX съезд бўлиб ўтган, унда Сталин шахсига сиғиниш қаттиқ танқид қилинган эди. Бу ҳол жамиятда фикрий уйғониш жараёнини бошлаб юборди. Ҳар хил тарзда эски ақидаларни тафтиш қилиш бошланди. Бирибиридан қалтис саволлар устма-уст ёғила бошлади. Улар жавоб беришни талаб қиларди. Албатта, бунақа саволларнинг берилмагани, ёпиғлиқ қозон ёпиғлиғича қолавергани тузук эди, аммо бунинг иложи йўқ — гишт қолипдан кўчган, тўғон ўпирилган эди. Шундай шароитда партия бошланғич ташкилотларда бунақа шаккокликларнинг бўлмаслигига алоҳида аҳамият берди. Аммо қаяқда дейсиз!

Кунлардан бирида дорилфунун кутубхонасининг катта дафтарида “Соци-

алистик реализм — сохта метод! Ундан воз кечиш керак!” деган ёзув пайдо бўлиб қолди. Бу ҳам майлия, муаллиф ёзувнинг тагига катта қилиб “Филология факультетининг талабаси Долгов” деб исм-шарифини ҳам ёзиб қўйибди. Тўполон бўлиб кетди. Қидирсак, талабаларимиз ичида Долгов чиндан ҳам бор экан ва ҳалиги гапларни ҳақиқатан ҳам у ёзган экан. Парткомга югуришлар, райкомга чопишлар бошланди. Гап горкомгача бориб етди. Жуда хунук воқеа рўй берган, бу — жамоамизнинг бутун фаолиятига қора чизик тортгандек гап эди. Чунки социалистик реализмни инкор қилиш совет тузумини инкор қилиш билан баробар эди. Буни тўғридан-тўғри ошкора аксилшўровий фаолият деб баҳоласа бўлар эди. Зудлик билан Долговни қайта тарбиялаш бошланди — ўзи билан бир неча марта суҳбатлар ўтказиб, гапини қайтариб олиш таклиф қилинди. Аммо Долгов ёмон ўжар экан, гапида туриб олди. Ҳатто совет адабиётидан кўп йиллар дарс бериб келган, китоблар ёзган донгдор профессорлар ҳам бу талабага “социалистик реализм бор нарса” деб ишонтира олмадилар. Нима қилмоқ керак? Бунақа шаккок талабани даф қилмаса, кўз очиб юмгунча бошқаларни ҳам йўлдан оздириши ҳеч гап эмас, 30- ёки лоақал 40-йиллар бўлганда-ку, бунақалар билан тегишли жойларда гаплашилиб, тезда дами ўчириларди. Аммо энди замон бошқа — муҳит жиндай илий бошлаган, биз ҳам бўй-бастимизга демократларнинг либосларини ўлчаб кўра бошлаган эдик. Шунинг учун мустақил фикрга эга бўлиш вазидан талабани ўқишдан ҳайдаш ноқулайроқ эди. Юқори ташкилотлардан маслаҳат бўлди — Долговни бир-икки йилга заводга жўнатишлар, ҳаётни кўрсин, чиниқсин, кейин, ҳуши жойига келганда қайтариб оларсизлар. Шундай қилдик. Долгов шу кетганича тинчиб кетди. Ўшандан кейин десангиз, талабалар ичида буна-

қанги намоиш қиладигани бошқа чиқмади. Тинчидик.

Тинчидиг-у, бу воқеадан менинг юрагимда чандиқ қолди. Мен ўша пайтга қадар соддалигимга бориб, ишчилар жамоасига аъзо бўлиш — ҳар бир инсон учун улуг мукофот, шон-шараф иши, деб ўйлаб юрар эдим. Партиявий раҳбарларимиз бир оз бошқачароқ ўйлар эканлар — бирор гуноҳ қилиб қўйган нобоп одамни жазолаш учун ишчилар жамоасига жўнатар эканлар. Демак, завод ва фабрика ҳам ўзига хос ахлоқ тузатиш меҳнат лагери экан-да! Ана холос!

Бу нохуш воқеанинг заҳри кетиб улгурмасдан жамоамизда яна бир воқеа рўй берди — иккита профессор кўпчилик олдида айтишиб қолиб, бири иккинчисини қаттиқ ҳақорат қилибди. Албатта, профессор одамнинг жанжаллашиб юриши уят гап, лекин начора — ҳаёт-да! Баъзан шунақаси ҳам бўлади. Бунинг ваҳима қиладиган жойи йўқ. Иккала жанжалкашни чақириб, “Бунақа қилманглар, уят!” деб танбех бериб қўяқолса-ку, бас! Лекин бу гал ҳам тўполон бўлиб кетди. Гап шундаки, профессорлардан бири юқорироқ доираларга яқин экан. Шунинг учун “ювиндихўр” деган таъна унга қаттиқ ботибди. У партия Марказий Комитетига шикоят ёзибди. Дарҳол шаҳар партия комитетининг комиссияси тузилди. Комиссия раиси Октябрь район комитетининг биринчи котиби эди. Комиссия қаттиқ ишлади, фақат икки профессор можаросини эмас, бутун факультет ҳаётининг ҳамма томонини атрофлича чуқур ўрганиб чиқди. Таомилга кўра, комиссия бизнинг ҳам мулоҳаза ва таклифларимизни инobatга олган ҳолда шаҳар партия кўмитаси бюросининг қарори лойиҳасини тайёрлаб бермоғи керак экан. Бундай лойиҳа тайёрланди — унда аҳвол холисанилло баҳоланган ва маъкул таклифлар айтилган эди. Бироқ бюро мажлисида иш бирдан чап-пасига кетди. Факультетда кекса жур-

налистлардан Расул Муҳаммадий деган одам ишларди. Беайб — парвардигор деганларидек, домласи тушмагур бир оз майда гапга мойилроқ эдилар. Факультетдаги Турсун Собиров деган домла билан сира чиқишмас эдилар. Бу тўғрида икковлари билан ҳам бир неча марта гаплашдик, ҳатто масалани партбюро мажлисида ҳам кўриб чиқиб, икковларига жиддий танбех берган бўлдик. Шу домла горком бюросида сўзга чиқдио ёлгон-яшиқларни кўшиб жуда қаттиқ гапирди. У кишининг гапига қараганда, факультет жуда катта ўпирилиш гирдобиди ва ҳеч ким аҳволни тузатиш йўлида ҳеч нарса қиладигани йўқ экан. У Турсун Собиров билан ўрталаридаги можарони жуда муҳим, принципиал тортишув тарзида баён этди-да, бу масалада партбюро унга мутлақо ёрдам бермаётганини айтди.

— Ҳай, ҳай, бу гап ғирт ёлгон-ку! — дедим мен ўрнимдан сапчиб туриб.

— Ўтиринг! — деб жеркиб берди мажлисни бошқариб бораётган горком котиби Қаюм Муртазоев. — Сизга сўз берилгани йўқ! Сўз берилганда гапирасиз.

Расул Муҳаммадийнинг гапи вазиятни кескин ўзгартириб юборди, шундай таассурот қолдики, гўё комиссия аҳволни тузукроқ ўрганмаган, лойиҳада кўп камчиликлар хаспўшлаб кўрсатилган. Муртазоев қаламнинг кети билан столга бир-икки урди-да, танаффус эълон қилди. Танаффус чоғида бюро аъзолари қарорни ўзгартириш ҳақида келишиб олди, шекилли, танаффусдан кейин Муртазоев факультетдан икки-уч кишини қаттиқ жазолаш ҳақида таклиф киритди. Булар ичда мен ҳам бор эдим.

— Бошланғич ташкилот котиби Озод Шарафиддиновга шахсий варақасига ёзиш шarti билан қаттиқ виговор эълон қилинсин. Розимисизлар, ўртоқлар? Қани, ўртоқ Шарафиддинов, ўзингиз нима дейсиз? Розимисиз?

Буни эшитдим у ҳанг-манг бўлиб қолдим. Чунки шахсий варақага ёзиладиган қаттиқ виговор жуда оғир жазо эди. У одамга умрбод ёпиштирилган тавқилаънат билан баробар эди. Албатта, бир-икки йил яхши ишласангиз, бу жазони берган ташкилот уни олиб ташларди. Бироқ бунинг сиз учун ҳеч қанақа аҳамияти йўқ эди. Бундан кейин сиз бошқа бирон ишга ўтар чоғингизда ёхуд чет элга боришингизга тўғри келиб қолганда ё бошқа бирон сабаб билан сўровнома тўлғазадиган бўлсангиз, албатта, “Партия жазоси олганми-сиз?” деган саволга жавоб беришингиз талаб қилинарди. “Ҳа, олганман” деган жавоб эса дарҳол қаршингиздаги истиқбол эшигини буткул тамбалаб ташларди — сиз эски ҳаммом, эски тослигингизча қолаверардингиз. Мен ёш коммунист бўлсам ҳам бу жазонинг нақадар даҳшатли эканини, бу жазога мустаҳиқ бўлган киши ўз-ўзидан иккинчи даражали одамга айланиб қолажанини яхши билардим. Муртазоевнинг саволидан кейин дунём бутунлай ағдар-тўнтар бўлиб кетгандай бўлди, тиззаларим қалтиради, рангим бўзарди. Бир зумда ҳаёлимдан аллақанча ўйлар қуюндай ўтди. Котибнинг саволига нима деб жавоб беришимни билмасдим. Ногаҳон бир фикр, тўғрироғи, бир савол миямга келди.

— Ўртоқ котиб! — дедим ҳаяжонимни босолмай. — Менга горком бюросига эътироз билдиришим мумкин эмас деб тушунтирилган эди. Шунинг учун саволингизга нима жавоб беришни билолмай қолдим. Фақат битта илтимосим бор, мен партияга кирганимда ҳукумат мени юксак мукофот — медаль билан мукофотлаган эди. Тўққиз ой партия сафида бўлганимдан кейин менга шахсий варақамга ёзиш шарти билан қаттиқ виговор берилляпти. Қандай қилиб медалга сазовор бўлган йигит тўққиз ой партия тарбиясини кўриб, қаттиқ виговор оладиган даражада тубан кетиши мумкин? Шунинг мантиқи-

ни тушунтириб берсанглар, майли, ҳар қандай жазога тайёрман.

— Нима деяпсиз? — деди котиб. — Нега тўққиз ой?

— Шунақа-да! Партияга кирганимга энди тўққиз ой бўлди.

Котиб қаттиқ газабланди. Қўлидаги қаламнинг кети билан столга қаттиқ урди.

— Қани, дорилфунун парткомнинг котиби борми? Ўрнидан турсин!

Партком котиби ўрнидан турди.

— Сиз қанақа одамсиз ўзи?! — Энди унинг бошида калтак қасир-қусур сина бошлади. Иш бунақа томонга айланиб кетишини мен ҳаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Хижолат ичида гўддайганимча турибман. — Сиз уставни биласизми? Бу кишини котиб қилаётиб қаёққа қараган эдингиз? Ахир, уставда аниқ ёзиб қўйилган-ку — бир йиллик стаж бўлмаса, бошланғич ташкилотга котиб қилиб сайлаб бўлмайди!

Мен қолиб кетдим, гапнинг қуюғини бечора партком котиби эшитди. Ниҳоят, бюро аъзолари уни сўка-сўка чарчашди шекилли, яна менга қайтишди.

— Қани, нима дейсизлар? Шарафиддиновни нима қиламиз? — деди Муртазоев.

— Оддий виговор бера қолайлик, — деди бюро аъзоларидан бири.

Мен яна эътироз билдирмоқчи бўлиб ўрнимдан кўзгалган эдим, ёнимда ўтирган кексагина одам қўлимдан тортиб ўтқазиб қўйди.

— Бас, бўлди, энгиллик қилаверма.

Ноилож жойимга ўтирдим. Мен берган саволга ҳеч ким жавоб бермади. Лекин мени жазолашди. Оддий виговор деганлари партиявий жазолар ичида энг энгилларидан, лекин барибир жазо эди. Бир йилдан кейин виговор олиб ташланди. Енгил тортдим — гўё баданимга ёпишиб олган алланечук кирдан поклангандай бўлдим. Аммо шу бир йил мобайнида танамга ювган билан кетказиб бўлмайдиган аллақанча янги кирлар ёпишиб улгурган эди.

* * *

Ўша кунги бюро мажлисидан кейин юрагимда бир нарса чирт узилди — назаримда, эътиқодимнинг бир томири узилган эди. Кейинчалик мен уни аслига қайтаришга анча уриндим, аммо гишт қолипдан кўчганидан сўнг бунинг иложи йўқ экан. Ахир, партия, унинг раҳбар идоралари менинг учун олий саждагоҳ эди, мен унга садоқатли фарзанддай хизмат қилмоғим, у ҳам мени ўз фарзандидай ардоқламоғи керак эди. Энг муҳими, партия ўз аъзоларининг ҳар қандай саволларига ҳаққоний жавоб бермоғи, ҳар қандай мушкулотини адолат билан ечиб бермоғи лозим эди. Ўша кун шу ишончим дарз кетди. Мен партия учун жонимни жабборга бериб, шунчалик хизмат қилсам-у, бир оғиз “раҳмат” ўрнига жазога мустаҳқиқ бўлиб ўтирсам?! Адолат деганлари шуми ҳали? Бу учига чиққан ноҳақлик эмасми? Сиз партияни бошингизга кўтариб ардоқлаганингиз билан партия олдида қилча ҳам қадрингиз йўқ экан-да! Сидқидилдан унга қилган хизматларингиз нимаю ўзингиз нимасиз? Бувим раҳматли айтиб юрадиган бир нақл бўларди: “Қозиқнинг учи ҳам бўлма, боши ҳам бўлма: учи бўлсанг — ерга кирасан, боши бўлсанг — тўқмоқ ейсан. Қозиқнинг бели бўл, болам”. Бу менга буржуа ахлоқининг ақидаси бўлиб туюлар ва мен уни ҳазм қилолмас эдим. Аммо жонажон партиям оғушида кечирган ҳаётим мени бу масалага бошқача қарашга ундади. Унчалик гўл бўлмаслик керак экан, тева-рак-атрофингизга кўзни каттароқ очиб қараш лозим экан. Кўзни каттароқ очиб қарасам, қаршимда шундай ҳақиқатлар намоён бўла бошладики, улар олдида ақлим шошиб қолди. Кўзни каттароқ очиб қарасам... партиянинг ҳаёти инсоний мантиқдан холи, ҳақиқат ва адолатдан йироқ, кўпинча ёлғон асосга қурилган ҳаёт эди. Нафақат партия ҳаёти, партия раҳбарлигида барпо этилган жамият ҳаётида ҳам соғлом

ақлга зид, ҳар қандай мантиқдан тамоман узоқ ишлар кўп эди. Уларнинг тагига етаман деб ҳарчанд уринманг, уринишларингиз бекор кетарди.

Бир неча йил мобайнида факультетимиз Ҳадрадаги беш қаватли катта бир иморатда фаолият кўрсатди. Бир вақтлар унинг ёнида “Родина” кинотеатри бўларди. У 40-йилда қуриб битказилган, жуда кўркам, олд томонида баланд-баланд устунлари бор, пештоқлари оврупоча иморатларникига ўхшатиб ишланган эди. Одамлар бу кинотеатрни жуда яхши кўрар, унда ҳар доим янги фильмлар намоёйиш этилар ва ҳамиша гавжум бўларди. Кунларнинг бирида тўсатдан кинотеатр ёпилдию уни таъмир қила бошладилар.

Биз ҳайрон бўлдик — кинотеатр янги бўлса, ҳали бирор жойи дарз кетмаган бўлса, унинг нимасини таъмир қиладилар? Бунақа нарсани биздан сўраб ўтирармиди? Шундай қилиб, таъмир давом этаверди. Биз ярим вайрона ҳолга келтирилган кинотеатр манзарасига кўникиб ҳам қолдик. Секин-аста бир йил ўтди, икки йил ўтди, уч йил ўтди. Таъмир эса сира охирига етмайдди. “Нега бундай?” деб суриштирсак, бу ерда таъмир бўлаётгани йўқ, Ҳамза номидаги театрға янги бино қурилаётган экан. Ҳамза театри чиндан ҳам янги бинога муҳтож эди, бу бинони чиндан ҳам Ҳадра майдонининг бирор жойига қурмоқ даркор эди. Аммо нега энди келиб-келиб “Родина” кинотеатрининг ўрнига қурмоқ керак? Нега яп-янги, мухташам, шаҳарга кўрк бериб турган бир бинони олиб ташлаб, унинг ўрнига бутунлай бошқа бир бинони кўндирмоқ зарур? Ўша бинони бошқа жойга курсалар, Эскишаҳардаги мухташам бинолар сони биттага кўпаяр эди-ку! Яна бир масала — Ҳамза театрининг янги бинони қуриб битказилгунча ўтган вақт ичида “Родина” кинотеатри ишлаб турганда, бунақа театрлардан иккита-учтасини қуришга етадиган даромад тушарди-ку! Нега бунинг ҳисоби қилин-

мади? Бу тарихий “таъмирлаш” сири кейин аён бўлди. Ўша кезларда давлат ҳар доимдагидек камхаржроқ бўлиб қолган экан. Шунга кўра ҳар хил томошахоналар қуришга маблағ бермай кўйибди. Лекин таъмирлаш учун ҳар қанча маблағ керак бўлса, берар экан. Қайси бир уддабуррон каттамитиз шундан фойдаланибдию Ҳамза театрига янги бино қуришга маблағ ундирибди... Руслар бунақа ишни “афера” дейди. Афера — ўғирликнинг бир тури ҳисобланади. Ўзбекчада буни “фирибгарлик” дейдилар. Фирибгарлик илгариги жамиятларда уят иш деб билинган. Фақат биздагина коммунистик партия раҳнамолигида хўжалик юриштининг барча соҳаларида кўлласа бўлаверадиган оддий ишлар қаторига кирди. Бундай фирибгарликлар ҳаммининг кўз ўнгида содир бўлар, лекин ҳеч ким бунга қарши лом-мим деб оғиз очмас эди.

Ҳар йили талабалар пахтага — ҳашарга олиб чиқиларди. Бунга ҳамма кўнигиб қолган, ҳатто ҳар йили “Қачон пахтага жўнаймиз?” деб сабрсизлик билан кутадиغانлар ҳам бўларди. Чунки пахтага чиқишнинг ўзига яраша нашъаси ҳам бўларди. Аммо режани бажариш кечикса, талабалар ёгин-сочинли кунларга қолиб кетса, совуқ бошланиб қолса ёмон бўларди. Айниқса, декабрь ойига қолиб кетсак, аҳвол жуда оғирлашарди. Эрталаблар — ер музлаган, қаҳратон аёз, кун илигандан кейин эса музлар эриб, ҳамма ёқ билч-билч лойга айланади. Оёққа ботмон-ботмон лой илашиб, юриб бўлмайди. Лекин шўрлик талабалар шунда ҳам далани тарк қилмайди, ушқудан кўкариб кетган панжаларига ухлай-ухлай теримда давом этадилар. Баъзан эса пахта қолмаган бўлади. Аммо раҳбарларимиз шунда ҳам даладан кетишга рухсат бермайди. Талаба эрталабдан кечгача далада бўлмоғи керак. Болалар ичида касал кўпаяди, интизом бўшади. Лекин барибир рухсат йўқ.

Машиналарда райком котиблари ва бошқа катталар изғиб юради.

— Қани, бу талабаларнинг раҳбари ким?

— Мен,— дейман ботқоқ даладан судралиб чиқиб каттамитизнинг олдида борар эканман.

— Нега терим суръати пасайиб кетди? Мана кечаги маълумотномангиз, киши бошига ярим килограммдан ҳам тушмаяпти. Бу қанақаси бўлди?

— Кўриб турибсиз-ку, далада пахта қолмаган. Кун бўйи қиртишлаганда ярим кило чиқмайди. Умуман, бундай шароитда талабаларни далада тутишдан нима маъно бор?

Каттамитиз менга еб юборгудай ўқрайиб қарайди, ранги бўзаради, ижирғаниб дейди:

— Сизни ким раҳбар қилиб қўйган? Партиянинг пахта сиёсатини тушунмас экансиз. Сиз билан бошқача гаплашамиз!

Каттамитиз кетганидан кейин анча вақтгача “партиянинг пахта сиёсати”ни тушуниб олишга тиришиб миямни ишлатаман — мияларим торс ёрилиб кетгудай бўлади. Бу тиришишлар оқибатида фақат бир нарсани тушуниб етаман — киш даласида пахта сира қолмаган бўлса-да, катталаримизга “пахта йўқ” деб бўлмас экан, уларга фақат “хўб бўлади, бажарамиз!” деб турмогингиз керак экан. Шундагина уларнинг қаҳр-ғазабидан омон қолишингиз мумкин. Шундай қилиб, ҳаловатингизни сақлаб қолиш, беҳуда жазоларга мустаҳиқ бўлмаслик учун жиндай ёлғон суқилиб кирди, керак бўлса-бўлмаса ундан “унумли” фойдалана бошладик, ҳатто санъат соҳасида ҳам бошдан-оёқ ёлғонга асосланган, ёлғонга сажда қилиб яратилган, ёлғонни байроқ этган асарлар пайдо бўлди. Ўнлаб-юзлаб мисоллар келтириш мумкин. Мана биттагина мисол. Ҳамза ҳақидаги давомли фильмни эсланг. Номи “Оловли йўллар” эди, шекилли. Ҳамза — қуролфуруш, курашчи, Рабиндранат Тҳакур-

нинг дўсти, Миср инқилобининг ташкилотчиларидан ва ҳоказо ва ҳоказо. У инқилобчилик бобида шунақа чўққиларга кўтариладики, ҳатто Ленинни ҳам бир чўқишда қочирадиган даражага етади. Назаримда, бу фильмнинг номи “Ҳамза мавзуидаги хомхаёллар” деб қўйилса тўғрироқ бўлармиди? Қизиги шундаки, шундай фильм ҳам жамиятда ҳеч қандай эътироз туғдирмади, аксинча, унинг тўғрисида матбуотда кўпдан-кўп мақтовли мақолалар эълон қилинди. Фильмни ясаганлар ҳам, уни томоша қилганлар ҳам хижолат чекиб, бир-бирларидан кўзларини олиб қочмадилар. Негаки, ёлғон гапириш, ёлғонга сажда қилиш жамиятда аллақачон одат тусига кириб кетган эди.

Жонажон партиямнинг бағрида юриб кашф этган ҳақиқатларимдан бири шу бўлдики, у тили бошқа, дили бошқа партия экан. Катта-катта мажлисларнинг қарорларида, тантанали йиғинларда, шiorлар ва хитобларда бир хил гап айтиларди-да, амалдаги иш унга сира тўғри келмас эди. Масалан, партияни алдаш, унга ёлғон гапириш энг огир гуноҳлардан ҳисобланарди, аммо партия аъзоси ҳар қадамда ёлғон гапирмаса, бошига фалокат ёғилар, куни ўтмас эди. Дейлик, ўтмишда ота-боболаримиздан бирортаси руҳоний ёки савдогарлик билан шуғулланган бадавлатроқ одам бўлган бўлса, буни албатта яширмоқ даркор эди. Тўғриси айтиб қўйсангиз, бошингиз маломатдан чиқмасди. Назаримда, партияга ҳақиқатни гапирадиган ростгўй ва самимий одамлар эмас, балки керакли гапни гапирадиган, раҳбарларга маъқул гапларни айтадиган, зарур фурсатда ҳар қандай ёлғонни қўллашдан тап тортмайдиган чечан ва уддабурронлар керак эди. Келинг, яхшиси, мен бир воқеани айтиб берай, хулосани ўзингиз чиқариб олинг.

Бир домламиз бўларди — Тоҳирий деган. Бу одам яхши маънодаги эски зиёлилардан эди. У киши педагогика-

дан дарс берар, лекцияни артистона маҳорат билан ўқир, том маънода қумурий билимларга эга эди. Талабалар у кишини жуда ёқтирар, маърузаларини мароқ билан тинглар, теварагидан сира одам аримасди. Домла ёши бир жойга етиб, ишни тарк этар муддати яқинлашганда партияга киришни ихтиёр қилибдилар. Анча елиб-югуришлардан кейин хужжатлар тайёр бўлган.

Кунлардан бирида дорилфунун парткомининг мажлисида домланинг аризаси кўрилди. Одатдагидек, домла партиянинг дастури ва низомини тан олишини айтди, саволларга жавоб қайтарди. Мажлис аҳлидан кимдир ҳаммани қизиқтирган бир саволни ўртага ташлади:

— Нега шу пайтгача партияга крмай, қариганда бу ишга аҳд қилдингиз?

Домла сира кутилмаган бир жавобни берди:

— Шу пайтгача ўзимни партияга ноллойиқ деб ҳисоблаб келдим, негаки мен яқин-яқингача миллатчи эдим. Эндигина шу иллатдан қутулдим.

Бирдан бомба портлагандай бўлди — мажлис аҳлининг кўпчилиги “миллатчи” деган сўзни эшитган бўлса ҳам, тирик миллатчини кўрмаган эди. Умуман, бундай даврада “мен миллатчи эдим-у, энди тузалдим” деган гап илгари янграмаган бўлса керак. Ҳамма ҳанг-манг бўлиб қолди. Домласи тушмагур, “Партияни алдаб бўлмайди, унинг қаршисида самимий бўлмоқ керак” деб ўйлаб бор гапни ошкора айтди-қўйди. Айтди-қўйди-ю, лекин ишнинг пачавасини чиқарди — собиқ миллатчини, албатта, партияга қабул қилмадилар. “Ахир, у миллатчилигидан халос бўлган-ку! Шундай бўлмаса, ўтмишини бу қадар ростгўйлик билан айтиб ўтирмасди. Уни самимияти учун жазоламайлик” деган гаплар ўтмади. Кейин анча вақтгача ҳар хил партиявий йиғинларда собиқ миллатчини партияга олишига сал қолгани ҳақида гапириб, дорилфунунга таъна тошларини ёғдириб юрдилар.

Партиянинг ички ҳаётида ёлғон, алдов ва фирромликнинг авж олиши жамият ҳаётида кўпдан-кўп иллатларнинг томир отишига сабаб бўлди. Одамлар ошқора тилёғламалик, қалб амрига қарши бориб, виждонини ютиб иш туттиш ва фақат ўз манфаатини ўйлаб фаолият кўрсатиш каби қусурлардан ҳазар қилмай кўйдилар.

* * *

Мен нафақат олий ўқув юртида дарс берган педагогман, айтиш мумкин танқидчилик ҳам қилганман. Фаолиятимнинг анча қисми Ёзувчилар уюшмаси билан боғлиқ кечган. Бу ердаги катта-катта йиғинларда ёзувчи дўстларимнинг иккиюзламачилигини, риёкорлигини кўриб кўп изтироблар чекканман.

Бир куни Ёзувчилар уюшмасида катта йиғин бўлди. Унда Пастернак деган рус ёзувчисининг хиёнаткорона ишларини қоралашимиз керак эди. Борис Пастернак шоир ва таржимон эди. Шеърийат мухлисларининг айтишича, у жуда истеъдодли, ўзига хос, ялтоқликдан узоқ шоир бўлган. У ўзбеклар ўртасида унча машҳур эмас эди. Ва умуман, бу шоирнинг расмий доиралар билан муомаласи чатоқ бўлиб, уни имкони борича саноқча кўшмасликка, китобларини чиқармасликка, ўзининг борлигини сезмасликка ҳаракат қилардилар. Шу одам “Доктор Живаго” деган роман ёзибди. Романда инқилобни қоралабди, оқ гвардиячиларни тузуккина одам сифатида тасвирлабди. Бунақа асарнинг бизда нашр бўлиши мумкин эмас эди — уни чет эллардаги аллақайси буржуа нашриётлари босиб чиқарибди, унга ҳатто Нобель мукофоти берилибди. Шундан кейин адабиёт оламида катта ҳангомалар бошланди. Партиянинг буйруғи билан Москвада таниқли ёзувчилардан бир гуруҳи Пастернакка очиқ хат ёзиб, уни ватанфуршлиқда, ғоясизликда, буржуа мафкурасига мойилликда айблади. Нобель мукофотидан воз кечишга ундади.

Мамлакатдаги барча республикалар Ёзувчилар уюшмаларида уни қоралаб йиғинлар ўтказилди. Албатта, энди — бугунги кунда бундай йиғинлар ўтганининг ҳеч ажабланидиган жойи йўқ деб қараймиз. Зеро, шўролар замонида қолипга сиғмаган ёзувчи ҳамма вақт ҳар хил йўллار билан қораланиб келган. Мени лол қолдиргани бошқа нарса эди — бизнинг уюшмамиздаги йиғинга бел боғлаб келганлар ичида Пастернакни биладиган одамларгина эмас, умрида унинг номини эшитмаган зотлар ҳам “зўр ҳужум”га шай турарди. Улар орасида “Доктор Живаго” романини ўқиганлар эса умуман йўқ эди. Шунга қарамай, сўзга чиққанлар “Мен “Доктор Живаго”ни ўқиган эмасман, лекин Пастернакни бутунлай қоралайман, бунақа хоинга совет ёзувчилари сафида ўрин йўқ!” деб ҳайқирдилар. Мажлис Пастернакни яқдиллик билан қоралади. Ёзувчилар, яъни халқ назарида энг пешқадам, энг фикри очиқ, энг халқпарвар зиёлилар йиғинида бир одам топилмадики, “Эй биродарлар, асарни ҳеч қайсимиз ўқимаган бўлсак, гап нима тўғрида бораётганидан бехабар бўлсак ва умуман, Пастернакнинг ўзини тузукроқ билмасак, унинг фикр-мулоҳазаларини эшитмаган бўлсак, қандай қилиб уни қоралашимиз мумкин? Бу виждонга, инсофга хилоф иш-ку!” деса...

Ўшанда биз донолик билан эмас, жоҳиллик билан Пастернакнинг юзига тупурган эдик. Энди аён бўлмоқдаки, ўшанда... Пастернакнинг эмас, ўзимизнинг башарамизга туфлаган эканмиз.

Афсуски, партиянинг ички ҳаётидан ҳам, умуман, ўша даврлардаги жамият ҳаётидан ҳам бунақа мисолларни кўп-кўп келтириш мумкин. Уларнинг бари биз партия раҳбарлигида социалистик жамият эмас, аллақандай тўнкарилган тескари жамият курганимиздан далолат беради. Тўғри, ҳаётимиз аввалгидан бирмунча дуруст бўлиб қолган эди. Еб-ичишимиз ҳам, яшаш шароитлари-

миз ҳам хийла эпақага келиб қолган эди. Бироқ жамият ҳаётида ёлғон-яшиқнинг кучайиши, инсоний қадр-қимматнинг камайиши, ҳаромхўрлик ва нопокликнинг авж олиши ахлоқни ҳароб этиб, эътиқодларнинг томирини курита бошлаган эди.

* * *

Мен онамни “ая” дердим. Аям Кўқоннинг ёнгинасидаги Охунқайнар қишлоғида туғилиб ўсган, сўнг тақдир тақозоси билан аввал Кўқонга, кейин Тошкентга келиб қолган. Аям чамаси ўн йилча савдо соҳасида меҳнат қилганларидан кейин — 1938 йилда партиёга кирдилар. У киши партиёга чин юракдан ихлосманд эдилар. Аёлликларига қарамай, у кишини том маънода партиёнинг солдати деса бўларди. Партиё қайси ишга, қандай лавозимга қўймасин, аям уларни гап-сўзсиз, эътирозсиз бажарар, партиёнинг ҳар бир топшириғини сидқидилдан адо этишга тиришар эди. Биз оилада тўрт фарзанд эдик; очигини айтганда, болаликда она меҳрига тўйганмизми-йўқми, аниқ айта олмайман. Биз уйқудан турмасдан аям ишга кетган бўлар, кечкурун у киши ишдан қайтганда биз ухлаб қолардик. Шу алфозда йиллар ўтди — биз улғайдик, уйли-жойли бўлдик, аям ҳам салкам ярим асрлик аъзолик стажига эга бўлган партиё фахрийсига айландилар. Аммо бир кун келиб, кексалик кор қилдими ё кўп йиллик “қадрдон” касаллари — диабет энгдими, ҳар ҳолда аям ётиб қолдилар. Бутун умри одамлар орасида — ҳаракатда, фаолиятда ўтган одам ётиб қолмасин экан. Негаки, ташқи дунёдан узилиб, тўрт девор ичига қамалиб қолишдан ёмони йўқ. Биз — фарзандлар, албатта, қўлимиздан келганча аямнинг аҳволини энгиллатишга ҳаракат қилдик, лекин у киши алам ва изтироблар ичида ҳаётдан кўз юмдилар. Кейин ўйлаб қарасам, у кишининг умрига завол бўлган нарса фақат қанд касалининг тажовузлариғина эмас экан. Шак йўқ, ўлим ҳақ! Аммо

одамни қисматидан беш кун бурун бу дунё билан видолашувга мажбур қиладиган сабаблар ҳам кўп экан. Аямнинг ҳадеганда тилга чиқавермайдиган алланечук оғир пинҳоний бир дарди бор эди. Кўпинча ишдан қайтиб, хузурларига кирсам, кўзлари намиққан, юзлари тунд бўларди.

— Яна йиғладингизми, ая?

— Йўқ, болам, нега йиғлай? Шунчаки сиқилдим-да, — дердилар аям шикаста овозда.

Бир куни ўзлари ёрилдилар:

— Нега бундай-а, ўғлим? Мен эллик йиллик умримни партиёга бағишладим, сочимни супурги, қўлимни косов этиб, унинг хизматини қилдим, энди эса партиё ширамни сўриб олиб, пўстимни туфлаб ташлади. Шунча хизматларим кумга сингиб кетдимми?

Дарҳақиқат, аям ётиб қолганларидан кейин у киши аъзо бўлган ташкилот аямни ҳисобдан чиқариб, маҳалладаги мактабнинг партиё ташкилотига киришиб қўйган эди. Бу тўғрида бир одам келиб хабар бериб кетди-ю, ундан кейин бошқа ҳеч ким келмади. Орадан ойлар ўтди. Партиё аъзоси ҳар ойда аъзолик бадали тўлаб турмоғи керак. Бу — партиё аъзоси учун сўзсиз бажарилиши лозим бўлган темир қонун эди. Агар уч ой аъзолик бадали тўланмаса, у ўз-ўзидан партиядан чиқиб кетарди. Аям шундан қаттиқ безовта бўлди ва мени мактабга жўнатди.

— Э, домла, шунга ташвиш қилиб юрибсизми? — деди котиб беғамгина оҳангда. — Нафақадаги одам бор-йўғи йигирма тийин бадал тўлайди. Ўзимиз тўлаб юборяпмиз.

Аямнинг куйганича бор эди — партиё ўзининг хасталикка учраб, ишга ярамай қолган аъзосидан бутунлай юз ўгирган эди. Мен эса у кишининг аламли саволига тузукроқ жавоб топиб беролмай гаранг эдим. Ҳа, бизнинг партиё учун одам чўт эмас эди — инсон қадри ҳақида оғизда кўп баландпарвоз гаплар айтилса-да, амалда зарур бўлиб

қолса, у ҳар қандай одамнинг баҳридан ўтиб кетаверарди.

Орадан кўп ўтмай шунга ўхшаш кўргулик ўзимнинг бошимга тушди.

80-йилларнинг бошларида одамларга чорбоғ тарқатиш расм бўлди. Бир гуруҳ ёзувчилар ҳам бу насибадан қуруқ қолмади. Улар орасида мен ҳам бор эдим. Ростини айтсам, менга бир шапалоқ ер текканига жуда суюндим — одам ёши ўтиб борган сари ерга яқинроқ бўлишни хоҳлаб қоларкан. Тўғри, жиндай узоклиги бор — Тошкентдан ўттиз беш чақирим келади. Нима қипти, йигирма йилдан бери гижинглатиб миниб юрган машинам бор, ҳар қандай узоғимни яқин қилади.

Ер ташландиқ, заранг экан, тупроғи шўх. Бунисини ҳам эплаймиз. Жойимиз дўнгроқ экан — сув чиқиши қийин. Бу ҳам шаштимизни қайтара олмади. Аммо ишни бирор бошпана барпо этишдан бошламоқ керак эди. Бутун оила аъзоларимиз баҳамжиҳат ишга киришдик. Қурилиш материаллари топиш қийин эди, уларни топсангиз, машина топилмайди, машина топилса, сабил қолгур пул топилмай хуноб қилади. Ҳарқалай, ёру дўстлар, ошна-оғайниллар жонга ора кирдилар. Ўша йили ёзи билан ҳар куни чорбоғда ҳашар бўлди ва бу ҳашарларда иштирок этмаган биронта ёш ижодкор ёхуд шогирд қолмади. Хуллас, иморатни кўпчиликлашиб тиклаб олдик. Лекин унинг пардоздан чиқиб узил-кесил битишига ҳали уч-тўрт қовун пишиғи бор эди. Шапалоқдек ерни эпқага келтириш, бошпана бўладиган мўъжазгина бир кулбани битириб олиш бунақа қийин бўлишини билганимда, чорбоғ деганини сира ҳам ҳавас қилмаган бўлардим. Аммо на илож — бошлаган ишни охирига етказиш керак.

Шу аҳволда кунлар ўтиб турарди, кунлардан бирида газетада “Чорбоғчилар” деган фельетон чиқиб қолди. Қарасам, уч-тўрт киши қаторида менинг ҳам фамилиям бор. Фельетончиси туш-

магур роса бошлабди — унинг гапига қараса, мендай расво, мендай бойликка ружу қўйган махлуқ йўқ, нафсим ҳакалак отиб, икки қаватли шоҳона қаср қуриб олибман. Ё тавбангдан кетай, ёлгон ҳам эви билан-да... Аммо партия ташкилоти учун матбуотда чиққан материал жиддий сигнал ҳисобланарди. Асосий машмашалар фельетон чиққанидан кейин бошланди — партия мажлисида масалам кўрилди, кетма-кет парткому райкомларга чақирилдим, изоҳномалар, тушунтириш хатлари ёздим. Ниҳоят, мендан уйнинг иккинчи қаватини бузиб ташлаш талаб қилинди. Яхшими, ёмонми, ўз қўлинг билан барпо этган нарсани бузиш жуда оғир бўлар экан. “Тайёр битган иморатни нега бузмоқ керак, ундан кўра уни олинглар, болалар боғчаси қиласизлар”, дедим. “Йўқ”, дедилар. “Бўлмаса, болаҳона қурганим учун жарима тўлай, лоақал йўлимизни асфальт қилишга харжларсизлар”, дедим. “Йўқ”, дедилар. “Бузинг, бўлмаса, партиядан ўчирамыз”. Мен, албатта, партиядан ўчишни истасам эдим. “Майли, бузаман. Лоақал, ёзгача рухсат беринглар”, дедим. “Йўқ!” Баҳорнинг илиқ кунларидан бирида уч-тўрт киши бўлиб болаҳонани кўпориб ташладик. Лекин томни ёполмадик. Кейин ёғингарчилик бошланди. Аксига олиб, ўша йили баҳор жуда серёгин бўлди. Ёзгача иморатнинг бари шўралаб, шувоқлари кўчиб тушди, деворлари ҳам уқаланиб яроқсиз ҳолга келди. Уч ой олдин бежиримгина турган иморат бомба тушган вайронага айланди-қолди.

Ўша пайтдаги изтиробларимни эсласам, ҳозир ҳам куйиб-ўртаниб кетаман. Чорбоғ деган нарсадан буткул кўнглим совиди. Ҳар гал ўша вайронани кўрганда чаласига ўзим ўт қўйиб юборгим келади. Лекин бундан ҳам ёмонроқ алам қилгани бошқа нарса бўлди. Қандай гуноҳим бор эдики, мени шунчалар бадном қилдилар? Ўғрилиқ қилган бўлмасам, бировнинг ҳақини

емаган бўлсам, чорбоғни куриб, даромад манбаига айлантирган бўлмасам? Ахир, менинг ёшимдаги донороқ дўстларим сира жонларини койитмай, ҳатто ойлик ижара ҳақини тўламай, ҳукумат куриб берган ҳашаматли чорбоғларда яшаяпти-ку! Мен бўлсам, ҳукуматни чиқимдор қилмай деб ҳаммасини ўз меҳнатим билан куриб юрибман. Ва раҳмат эшитиш ўрнига яна фельетон бўлиб ўтирсам! Мени элу юрт олдида бадном қилсалар! Ахир, одамлар назарида жиндай обрўга эга бўлсам, мен буни йиллар мобайнида ҳалол меҳнатим, тўғрилигим эвазига мисқоллаб тўплаган эдим. Менинг обрўйим мен аъзо бўлган партиянинг обрўйи эмасмиди? Нега партия мени бу адолатсизликдан ҳимоя қилмади? Демак, унга менинг обрўйим ҳам, ўзим ҳам керак эмас эканман-да! Ушанда мен бу саволларнинг биронтасига жавоб топганим йўқ. Ўйлашлар оқибатида афсусу надоматларга тўлиқ яна бир хитоб туғилди, холос: “Бу дунё бунчалар телба-тескари бўлмаса?!”

Албатта, бунақа хўрликлар ва ноҳақликларга дош бериш қийин эди. Ўйлай-ўйлай бир нарсадан тасалли топдим — бунақа ишлар ҳаётимизда янгилик эмас-ку! Сен-ку партиянинг бир оддий аъзосисан, сендан юз чандон катта одамлар, том маънодаги улуғ одамлар ҳам бунақа тескари қисматдан бенаиб қолмаганлар-ку! Уларнинг ҳам ҳеч қанақа гуноҳлари йўқ эди.

Шундай деб ўйлаганимда улуғ инсон ва улуғ олим Ҳабиб Абдуллаевнинг қисмати кўз олдимда гавдаланарди. Дунёга донғи кетган олим. Олтин топишнинг самарали йўлларини кашф этган; у топган конлардан миллион-миллион даромад кўрилган ва ҳозир ҳам кўрилмоқда. Унинг раҳбарлигида Фанлар академияси ҳам беқиёс ўсди. Бунақа олим юз йилда бир туғилади, миллат у билан ҳар қанча фахрланса арзийди. Бундай олим хорижий мамлакатлардан биронтасида яшаганида,

шубҳасиз, жуда катта иззат-икром кўрган ва фаровон ҳаёт кечирган бўларди. Аммо шундай одам эллик ёшга кириб-кирмай оламдан ўтди. Ҳа, умри қисқа экан. Аммо унинг умрини қисқа қилишга ўзимиз ҳам анча-мунча ҳисса қўшдик-ку! Ўзининг ҳалол пулига анчайин иморат қургани учун уни бадном қилган, тупроққа қориштирган ўзимиз эдик-ку! Гўё бир томонда сонмингта Ҳабиб Абдуллаев қалашиб ётибдию бунисини улоқтириб ташлаб, ўрнига янгисини кўйиб кўйиш мумкиндай. Олим теварагида гийбат қозони қайнаб ётганда партиядан “Ҳой биродарлар, бир катта олим дурустроқ уй куриб олган бўлса нима бўлибди? Бу ўзимизга обрў олиб келади” деган садо чиқмади-ку!

Йўқ, арзимаган “гуноҳлар” баҳонасида одамларни ёмонотлик қилиш, бурнини ерга ишқаб, қанотини қайириб олиш партиянинг севимли ишларидан эди. Ҳар хил йўллар билан одамни хўрлаш, таҳқирлаш ва шу тарзда “попугини пасайтириб” кўйиш бизнинг ҳаётимизда оддий иш бўлиб қолган эди.

Шу гапларни ёзяману кўз ўнгимда улуғ санъаткоримиз Шукур Бурҳоновнинг нуроний сиймоси гавдаланади. Ўйлайманки, юртимизда биронта одамга унинг кимлигини тушунтиришга ҳожат бўлмаса керак. Шукур Бурҳонов бетоб кунлардан бирида унинг иштирокисиз, орқасидан мажлис қилибдилар-да, ишдан бўшатиб, “патта”сини уйига элтиб берибдилар. Ҳолбуки, санъаткорнинг бутун умри шу театрда ўтган, у ҳаётини театрдан ташқарида тасаввур ҳам қилолмасди. Буни қандай тушуниб, қандай изоҳлаш мумкин? Ҳар қанча узрли сабаблар рўқач қилинмасин, улар Шукур Бурҳонни театрдан қувган одамларнинг бағритошлигини оқлай олармикан? Ахир, биз бағрикенг, серсаховат, меҳридарё халқ сифатида танилган эдик-ку! Дини ислом, мусулмон ахлоқи асрлар мобайнида бизга одабийликни, раҳмдилликни, шафқат-

ни сингдириб келган эди. Нега энди бугунга келиб шу қадар меҳрсиз ва бағритош бўлиб қолдик? Яқинларимизга қанча кўп озор етказсак, шунча кўпроқ ҳузурланамиз. Бу иллат бизга қачон, қандай ёпишган? Шўролар замонида кенг томир ёйган инсонга лоқайд қараш, уни қадрламаслик шундай оқибатларга олиб келмадимми?

Албатта, бу мулоҳазалар кимгадир маъқул бўлмаслиги, кимгадир эътироз туғдириши мумкин. Кимдир “Муболаға ҳам эви билан-да! Уч-тўртта ҳодисани санаб, шундан инсонга лоқайд қараш партия амалиётининг умумий тамойили бўлган дейиш мумкинми?” деб ўйлаётгандир ҳам. Бунга нима деб жавоб берса бўлади? Менинг гапларимда муболаға йўқ, биродарлар. Сизларни бунга яна бир бор амин қилмоқ учун қуйидаги далилни келтираман. Сизлар, албатта, Динмуҳаммад Кўнаев ҳақида эшитган бўлсангиз керак. У катта-катта кашфиётлар қилган атоқли геолог олим эди. Аммо кенг халқ оmmasига геолог бўлиб эмас, йирик давлат арбоби ва донгдор партия ходими сифатида кўпроқ танилган эди. Кўнаев қирқ йилдан зиёдроқ раҳбарлик лавозимларида ишлади, шундан йигирма бир йил мобайнида партия Марказий Комитети Сиёсий Бюросига аъзо бўлди. Албатта, бу одам партиянинг ички ҳаётини яхши билган, унинг бу борада айтган гапларини сира шубҳа туғдирмайдиган далил тарзида қабул қилса бўлади. Яқинда Алматида унинг “Менинг даврим тўғрисида” деган хотиралар китоби чиқди. Унда шундай сатрлар бор: “Сен ҳокимият курсисидида ўтирган бўлсанг, ҳурматга сазовор, муносиб одамсан. Мансабдан кетишинг билан сени эртасигаёқ унутиб юборадилар. Кўп ҳолларда эса менинг аҳволимга тушасан — янги чиққан раҳбарнинг қутқуси билан менинг устимга ҳар хил бўлар-бўлмас айблар тўнкадилар ва ўзимни оқлагани бирон оғиз гап айтишга мутлақо имкон бермадилар.”

Кўнаевнинг бошига тушган мижозлар партия ўз аъзоларини қандай “қадрлаган”ини яққол кўрсатади. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Коммунистик партия раҳбарлари оғизда гуманистик ақидаларни алқаган бўлсалар-да, амалда одамларга ўз мақсадларига эришиш йўлида бир восита деб қараганлар. Шунинг учун коммунистик жамият қуриш ёки уни ҳимоя қилиш йўлида миллион-миллион одамларни қурбон қилиб юбораверганлар. Улар бу қилмишларини оқлаш учун махсус назариялар ҳам тўқиб чиқарганлар.

“Одамлар давлат машинасининг мурватлари ва парракларидир” деган эди Сталин. Буюк доҳий яна бир жойда: “Бизда алмаштириб бўлмайдиган одам йўқ!” деган шиорни олдинга сурган эди. Бугунга келиб бу гаплар нақадар аксил-инсоний мазмунга эга экани аён бўлди. Ахир, бу дунёда инсондан буюкроқ, инсондан мўъжизавийроқ жонзот йўқ! Инсоннинг чикити бўлмайди, унинг бири — тош, бири — гул. Ўз ўрнида иккови ҳам керак. Аммо коммунистик партия инсон тақдири ҳақида гап кетганда бу ақидани буткул унутар эди.

Қарс икки кўлдан деган гап бор. Партияки ўз аъзосини қадрламаса, аъзолар ўз партиясини нечук қадрласин?

* * *

Мен нафақат мунаққид ва адабиёт-шуносман, балки мунтазам равишда таржимачилик билан ҳам шуғулланганман. Таржима қилган асарларим орасида Ленинга бағишланганлари кўп. У пайтларда мен Ленин ҳақидаги очерк ва ҳикоялар, қиссалар ва романларни ўзбек китобхонига етказишни жуда муҳим иш деб ҳисоблардим. Ўзбек ёшлари бу китобларни ўқиб доҳийдан ибрат олса, унга ўхшаган баркамол бўлишга ҳаракат қилса қандай яхши! У кезларда кўпгина совет кишилари каби Ленинни парвардигордек бенуқсон деб билардим. Жиндай тили чучуқлигини айтмаса, бошқа айби йўқ эди. 20-йил-

лардаёқ матбуот саҳифаларида “Ленин пайгамбарми, йўқми?” деган мавзуда жуда жиддий баҳс ўтган. Ҳар ҳолда, унинг бутун дунё меҳнаткашларининг доҳийси эканига совет кишиларида заррача шубҳа йўқ эди. Лекин бир гал менда алланечук гумон пайдо бўлган.

Ўшанда мен биринчи марта хорижий сафарга чиқиб, Мисрга борган эдим. Сафар давомида мисрлик оддий одамлар билан мулоқотда бўлишга ҳаракат қилдим. Лениннинг тасвири зарбланган нишонлардан анча-мунча олиб олган эдим. Мисрликлар нишонларни бажону дил олишди, у ёқ-бу ёғини айлантириб томоша қилишди, сўнг расмни кўрсатиб “Бу ким?” деб сўрашди. Қизиқ-а, улар меҳнаткаш бўлатуриб, ўз доҳийларини танимадилар. “Бу — Ленин” дейман ранжиганимни билдирмасликка тиришиб. Улар эса менга бақрайиб тураверадилар. “Ленин ким?” деб сўрайдилар. Кейин-кейин билдимки, хорижда Лениннинг шуҳрати унчалик эмас экан, у ердаги одамлар Ленинсиз ҳам бинойидек кунларини кўриб турар эканлар. Бизнинг назаримизда эса, Ленин бўлмаса, ер юзида ҳаёт тўхтаб қоладигандай эди. Мабодо, оламда бирон мангу турадиган нарса бўлса, бу — Ленин бўлмоғи керак эди.

Кейин ошкоралик ва қайта қуриш бошланди. Илгари яшириб келинган ҳақиқатлар юзага чиқа бошлади. Кўзимиз очилди. Лекин... Шу ўринда Чўлпоннинг бир байти эсга тушади:

*Нечун очилди кўзим, қайга кетди
уйқуларим?
Бу уйғонишда тўлиб-тошди, ошди
қайғуларим.*

Кўзимиз очилиб кўрдикки, Ленин бобо ҳам ўзимиз қатори эканлар, кўпда бенуқсон эмас, аксинча, анча-мунча жиноятларга қўл уришдан қайтмаган, анча-мунча одамнинг ҳаётига зомин ҳам бўлган эканлар. Ленин бобо ҳам нафс балосига гирифтор бўлган осий бандалардан эканлар, фақат еб-ичиш,

молу дунё орттириш касалига эмас, бутун дунёни ўз бичимига мослаб қайта қуриш дардига мубтало бўлган эканлар. У киши фаолият майдонига кириб келишлари биланоқ Архимеднинг машҳур гапини ўз манфаатларига мослаб, “Менга таянч нуқтасини беринг, бутун дунёни ағдар-тўнтар қиламан!” деб ҳайқирган эдилар. Кейин партияни ўзлари учун шунақа таянч нуқтаси қилиб олдилар, партия аъзолари ва партияга аъзо бўлмаган оддий одамларни ўзларининг хомхаёлларини рўёбга чиқаришда восита деб билдилар. Бу ғаройиб ҳодисани идрок этмоқчи бўлиб ҳарчанд уринаман, лекин тагига етолмайман. Қандоқ бўлдики, Россия империясидек катта бир мамлакат бир ҳовуч найрангбознинг тузоғига илинди? Нечук эс-хуши жойида, ақли расо миллион-миллион одамлар большевиклар тўқиган афсоналарга чиппачин ишонди? Ўтмиш ҳақида қанча кўп ўйласам, бунақа саволлар шунча кўпроқ пайдо бўлади.

Аммо биз савол бериб ўрганмаган эдик. Негаки савол бермоқ учун одам синчков бўлмоғи, ҳар нарсанинг тагига етишга тиришмоғи керак, фикрлайдиган одам бўлмоғи шарт. Биз айни шу фикрлаш масаласида оқсар эдик, юқоридан айтилган ёхуд матбуотда ёзилган ҳар қандай гапни таҳлил чиғиригидан ўтказмай, ҳақиқат деб қабул қилишга кўникиб қолган эдик. Бунинг натижасида ҳар хил ёлғон-яшиқлар, бўлар-бўлмас афсоналар онгимизга сингдириларди. Ҳар куни такрор-такрор айтаверганидан кейин ёлғон ҳам ростга ўхшаб қолар экан. Гап қуруқ бўлмасин, бир-иккита мисол келтирай.

Кўп йиллар мобайнида “Улуғ Октябрь инқилоби инсоният тарихида янги давр очди” деган ибора бизнинг “бисмилло”миз бўлган. Ҳар бир маърузада, ҳар бир мақолада, ҳар бир китобда бу гап қайта-қайта таъкидланар, қайта-қайта қулоққа қуйилар эди. Лекин ҳеч ким

“1917 йил октябрида ўзи инқилоб бўлганми ёхуд шунчаки давлат тўнтаришимиз? Ё бир ҳовуч саргузашт талаб унсурлар уюштирган фитнамиди у? Тўнтариш ёки фитна бўлса, уни “улуғ” деб бўладими? Бу тўнтариш очган “янги давр” нималарда акс этади?” деган саволларни бермас эди.

Кўп китобларда Ўзбекистондаги фуқаролар уруши ҳақида гап кетганда “Фарғона водийсида шонли аскарларимиз юз минг босмачини қириб ташлади” деб ёзиларди. Буни ўқиб, “Ў, Фрунзенинг шоввозлари-ей! Роса босмачиларнинг таъзирини берган экан-да” деб юраверганмиз. Ҳолбуки, жиндай фикр юритилса, жиндай таҳлил қилинса, бу сафсатанинг миси чиқади: ажабо, юз минг босмачи қирилган бўлса, тирик қолгани қанча экан? Боринг, ана, босмачиларнинг бешдан бири қирилган бўлсин. Унда қўлда қурол билан шўроларга қарши курашган босмачилар 500 минг кишини ташкил қилади-ку! Водий аҳолисининг ҳаммаси оёққа турган экан-да! Ундай бўлса, бутун халқни “босмачи” деб бўладими? Шўро ҳукумати ҳам халқнинг хоҳиширодасига қарши ўрнатилган экан-да?!

Фикрлашдан қочиш, “оч қорним — тинч қулғим” фалсафаси одамни лоқайд қилади. Фирқа арбоблари эса бундан фойдаланиб, оммани ўзларининг ногорасига истаганча ўйнатаверадилар. Ҳеч ким уларнинг мушугини “пишт” дейишга журъат қилолмай қолади.

Қайта қуриш авж олган кезларда Сатин деган бир кимсани аллақадардан топиб келиб, Тошкент шаҳар партия кўмитасига котиб қилиб қўйдилар. Бу зотнинг ўзбекларда қасди бор эканми, ҳар қалай, кўп одамни қийратди. У одамни айблаганда даъволарни қалаштириб ташлар, лекин далил-исботини ўйлаб ҳам ўтирмас эди. Бир кун катта бир йиғинда Тошкент Дорилфунунини миллатчилик уяси сифатида таърифлади ва бунинг далилига “Талабаларнинг 50 фоизи ўзбек экан” деган гапни айт-

ди. На ўша мажлисда, на йиғиндан кейин биронта одам чиқиб, “Дорилфунун талабаларининг ярими ўзбек бўлса, жуда оз экан, ахир, дорилфунун бошиданоқ маҳаллий миллат болаларига олий таълим бериш мақсадида тузилган” деган гапни айтмади. Шу тарзда Сатин ҳам миллатчиларни фош қилиш ишига муносиб ҳиссасини кўшди.

Қайта қуриш даври кўп давом этгани йўқ. Аммо беш-олти йиллик қисқа муддат мобайнида нафақат Ленин тўғрисида, балки партиянинг бошқа доҳийлари тўғрисида, партиянинг ўзи ҳақида шунақа ҳақиқатлар очилиб кетдики, улар эътиқодимизнинг қолганкутганини ҳам барбод этди. Бу даврда эълон қилинган ҳужжатларда жинояткорлар бир тўда экани, етмиш йил мобайнида дунёнинг олтидан бир қисмини ёвузлик салтанатига айлантиргани, одамларни иймон ва виждондан, фаллик ва ҳалолликдан маҳрум этгани узил-кесил исбот қилинди. Партия қулади. У елга учраган тунундай ғойиб бўлди. Ундан хотира сифатида мамлакат тарихида сира битмас бир яра бўлиб қора ўпқон қолди. Партия қулади-ю, унинг харобалари остида миллионлаб оддий партия аъзолари қолди. Мен шулардан бири эдим. Мен партия асоратидан қутулдим — эндиликда бўлар-бўлмас мажлисларда соатлаб қадалиб ўтиришларга, ҳисобот беришларга, ёлғон гапиришларга, ўзимда йўқ фазилатларни сотишга, риёкорликка ҳожат қолмади. Аммо бу — ўттиз йил мобайнида вужудимга сингиб кетган партиявий иллатларнинг қўланса бўйидан буткул халос бўлдим деган маънони билдирмайди. Ўттиз йил давомида кўнглимга жо бўлган, онгимга ўрнашиб олган оғулар ҳамон фикримни заҳарлашда давом этмоқда. Партия сафида ўтган ўттиз йиллик умримни сарҳисоб қилиб, “Нима орттирдиму нималардан маҳрум бўлдим?” деган саволни қўйсам, орттирганим бир ҳовуч бўлса, йўқотганим тоғдай беқиёс!

Мен партияга жуда катта орзу-умидлар билан кирган эдим. Мақсадим — мансаб эмас, имтиёзлар эмас, балки маслакдош дўстлар билан биргаликда улуг ишларни амалга ошириш, маънавият юксакликларида парвоз қилиш, инсон деган номга доғ туширмай яшаш эди. Минг афсуски, бу орзулар ушалмади. Аксинча, партия сафида юриб, жиндай риёкор, жиндай алдамчи, жиндай иккиюзламачи бўлиб қолдим, меҳнат қилиш ўрнига ўзимни меҳнат қилаётгандай қилиб кўрсатишни ўргандим, сафсатабозликка, кўзбўямачиликка кўникдим.

Оскар Уайльд деган инглиз ёзувчисининг “Дориан Грейнинг портрети” деган ажойиб романи бор. Роман қаҳрамони Дориан Грей — бўй-басти келишган, ҳар қандай қиз бир кўрса ошику бекарор бўлиб қоладиган баркамол йигит. У мустақил ҳаётга энди қадам қўяр экан, Иблис билан учрашади. Иблис унинг иймони эвазига то вафотига қадар бутун навқиронлиги ва жозибадорлигини сақлаб қолишни ваъда қилади. Дориан рози бўлади — умрини айшу ишратда, ҳузур-ҳаловатда ўтказади, сира қаримайди — умрининг охиригача ёшлиқдаги баркамоллигини сақлаб қолади. Ниҳоят, вақт-соати етиб оламдан ўтади. У ўлим тўшагида ётар экан, кўз ўнгида йиллар давомида шаклланган ҳақиқий қиёфаси намоён бўлади. Бу қиёфа одамни жиркантирадиган даражада хунук — пешоналар тиришган, кўзлар чакчайган, пастки лаблар осилиб тушган, сўйлоқ тишлар йиртқич ҳайвонникидек туртиб чиққан... Ҳузур-ҳаловат, роҳат-фароғат, маишатнинг баҳоси бу...

Дориан Грейнинг ўлим

тўшагида намоён бўлган асл қиёфаси — иймонсизлик ва маънавиятсизликнинг қиёфаси. Мен партия сафларида кечирган ҳаётимга яқун ясамоқчи бўлсам, ҳар гал Дориан Грейнинг асл қиёфаси кўз олдимда гавдаланаверади. Партиянинг сохта талаблари, шафқатсизлиги, ғайриинсонийлиги мени иккиюзламачи, риёкор қилди, иймондан маҳрум этди, қинғир йўлларга бошлади. Шундоқ экан, нечук мен бундай партиядан кечмай? Нечук эътиқодимни ўзгартирмай? Бунинг учун мендан ҳазар қилиш керакми? Аксинча, мени ва менга ўхшаш бошқа миллионларни шу кўйга солган партиядан ҳазар қилмоқ керак эмасми? Ҳа, кўзлар жуда кечикиб очилди, ақл кечикиб кирди. Лекин мен кечикиб бўлса ҳам кўзим очилганига шукрлар қиламан.

Энди бу ёғига адашсам, ўзим адашай...

Компартия тарқаб кетганидан кейин янги партиялар тузилди. Мени ҳам улар сафига киришга таклиф қилдилар. “Мени кўйинглар, биродарлар,— деб жавоб бердим. — Келинг, энди бу ёғига адашсам, ўзим адашай, ўзим тузатай ва ўзим жавоб берай”. Мендан сўрашлари мумкин — хўп, коммунистик эътиқоддан воз кечибсиз, бошқа партиялардан бош тортибсиз, энди эътиқодсиз яшамоқчимисиз? Нега энди эътиқодсиз яшар эканман? Аксинча, бугун иймоним бутроқ, эътиқодим мустаҳкамроқ бўлиб қолди. Бугун мен умумбашарий қадриятларга, яхшиликка, ҳалол-

ликка, диёнат ва инсофга эътиқод қўйдим. Менинг бахтимга, менга ўхшаган миллионларнинг бахтига жонажон юртимиз бошида мустақиллик байроғи ҳилпирай бошлади. Мустақиллик бизга эркинлик олиб келди ва шу билан бирга, ҳар биримизга юксак масъулиятлар юкледи. Энди биз теранроқ ва дадилроқ фикрлайдиган бўлмоғимиз керак, маънавиятимизни янги босқичга кўтаришимиз зарур. Биз янги, мустаҳкам ва юксак иймонга эга бўлмоғимиз даркор. Янги иймонга эга бўлмоқ учун эса бутунлай покланмоқ шарт. Бунинг учун қолган умр етиб берса, бас!

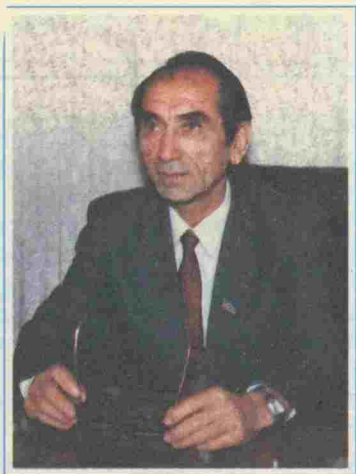
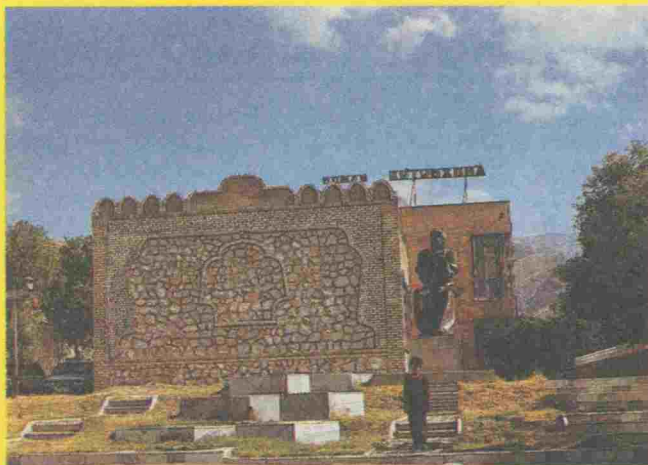
Зоҳир — халқ назаргоҳи.

Ботин — Ҳақ назаргоҳи

Абу Исмоил Абдуллоҳ Ансорий (мелодий 1005-88 йилларда яшаб ўтган) машҳур мутасаввуф олим ва адибдир. “Пири Хирот” деган сифати билан ҳам донг таратган Ансорийнинг “Табақоти сўфия”, “Сад майдон”, “Муҳаббатнома” сингари асарларини тасаввуф аҳли зўр қизиқиш билан ўқиб ўрганган. Ул зот Куръони каримни тасаввуф руҳида тафсир қилган аллома ҳамдир. Ансорий араб ва форсий тилларда ижод этган. Ул зот форсийда ниҳоятда содда, сунъийлик ва ҳашамдорликдан холи бир услубда китоб битганлар. Эътиборингизга ҳавола қилинаётган “Насихатнома”ни Ансорий салжуқийлар салтанатининг вазири Низомулмулкка бағишлаб ёзган. Ўшанда шайхнинг ёши етмишга етай деб қолган эди. Эҳтимол, ана шунинг учун ҳам асардаги ҳар бир сўз, ҳар бир жумла фикрий теранлик ва донишмандлик тимсолига айлангандир.

“Насихатнома” Шарқдагина эмас, Фарбда ҳам бир қанча олим ва тасаввуфшуносларнинг диққатини жалб этган. Евгений Бертельснинг “Тасаввуф ва тасаввуфий адабиёт” китобида унинг асл матни ва русча таржимаси чоп этилган. Алломанинг ҳикматлари мазкур китобдаги форсий матндан таржима қилинди.

Вазирларнинг фахри Хожа Низомулмулкка... “Ё Низом, кўнгилни халқу халойикдин асрашга ҳаракат қил. Одамларнинг айбини яшир. Кимда ким ушбу ўн хислатни ўзига шиор қилиб олса, у дунёю бу дунё ўз ишини тўғри йўлга солғай. Булар: Оллоҳга сидқу садоқат, халққа — инсоф, нафсга — қаҳр, дарвешларга — лутф, улуғларга — хизмат, кичикларга — меҳру шафқат, дўстларга — насихат, душманларга — ҳилм, жоҳилларга — хомушлик, олимларга — тавозе.

Ўлмас МАҲМАТМУРОДОВ,
Ургут тумани ҳокими,
Ўзбекистон Олий Мажлиси депутати

ҚУХҲА ҚАДРИЯТЛАР

Ватанимиз истиқлолидан сўнг халқимиз янги даврга қадам қўйди.

Шу давр тақозоси ўлароқ бошланган ислохотлар ижтимоий ҳаётимизни тубдан ўзгартирди, инсоний муносабатларга янгича тароват бахш этди.

Ургут азал-азалдан тадбиркор, ишбилармон одамлар юрти бўлиб келган.

Истиқлол туфайли халқимизнинг бундай фазилатлари янада камол топди. Бу тупроқда яшайдиганлар оддий тошдан ҳашаматли бино барпо этишни ҳам, тоғли заранг ерда гулу гиёҳ ўстиришни ҳам ўрнига қўяди. Ургутлик тужорлар эса етти иқлимни фарсаҳ-бафарсаҳ кезиб чиққан десак муболага бўлмас.

Кўксимизни кўтарадиган, кўнглимизга ғурур бахш этадиган жиҳат шундаки, мамлакатимиз истиқлолга эришгандан сўнг халқимизнинг умуммиллий қадриятлари

доирасида ҳар бир минтақа ёхуд ҳудуднинг маҳаллий қадриятлари ҳам раванқ топа бошлади. Ургут — қадриятлар юрти. Бу заминда иқтисодиёт, ҳунармандлик, маънавият, турмуш тугуми, расм-русум — ҳуллас, барча соҳада ўзига хос қадриятлар шаклланган. Улар бугунги кунда истиқлол ғоялари, умумбашарий қадриятлар мазмун-моҳияти билан бойиб, пурмаъно бўлиб бормоқда. Ургут кошинларию гишталари, Ургут кашталарию сарполари, Ургутнинг лаззатли меваю сабзавотларининг довруғини эшитмаган одам Ватанимизда топилармикан!

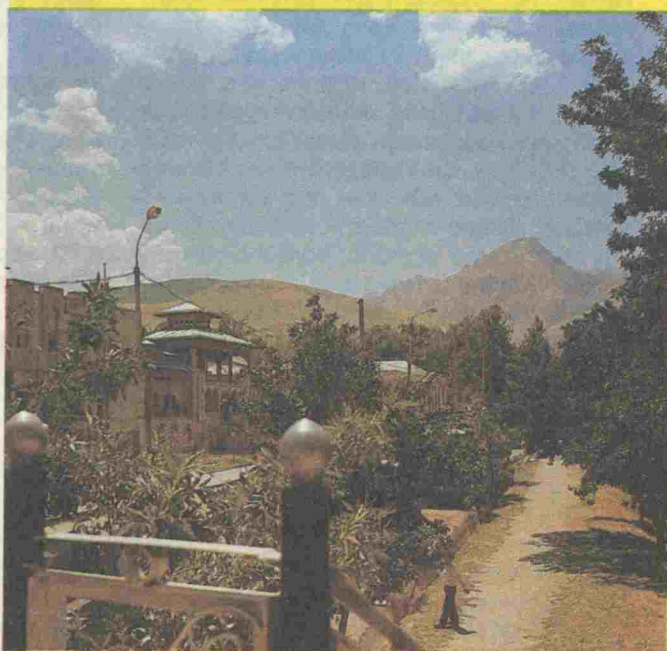
Ижтимоий эркинлик, хусусий фаолият имкони одамлар дунёқарашини, маънавиятини батамом ўзгартириб юборди.

ҲОҶИ

Бинобарин, халқнинг яшаш тарзи ҳам янгича сифат касб этди. Туман ҳудудларини айлансангиз, миллий меъморлик услубида қурилган, бирибирига мутаносиб иморатларга дуч келасиз. Уларнинг барчаси одамларнинг ўзига хос диди, ташаббускорлиги ва ҳаётсеварлигидан далолат беради.

Бугунги кунда туманда турли мулк шаклидаги корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг самараси кундан-кунга ортиб бормоқда.

Ургут — йирик савдо ва саноат маркази ҳамдир. Қадимда Буюк ипак йўли бўйида жойлашган туманимиз бугунги кунда ҳам Катта ўзбек трактига яқинлиги боис мудом замонавий тараққиёт хусусиятларини тез ўзлаштириб, ривожланиш йўлидан дадил бормоқда.

Алишер Навоий

Алишер Навоий “Хамса”ни ёзиб тугатгач, не ҳодисага дуч келгани эсингиздир? Ул зот неча йиллик меҳнати ҳосилини пири ва сирдош дўсти Абдурахмон Жомийга кўрсатишга жазм этади. Абдурахмон Жомий кўлөзмани олиб синчков назар ташлайди, сўнгра бир қўлини шогирдининг елкасига кўяди. Шунда мўъжиза юз беради — Алишер ўзини ажойиб бир боғ ичида юрган ҳолатда кўради. Боғда аллақандай улугсифат зотлар сайр этиб юрибдилар. Улардан бири Алишернинг ёнига келади. Ул киши машхур шоир

Хусрав Дехлавий эди. Ул зот бу ерда сайр қилиб юрганлар Алишер билан суҳбат қилиш иштиёқида эканини айтди. Шу онда Алишернинг қаршисида уч мўътабар сиймо намоён бўлди — ўртада Низомий, ўнгда — Амир Хусрав, сўлда эса Жомийнинг ўзи. Бу уч кишининг ортида Фирдавсий, Унсурий, Носир Хусрав, Анворий, Ҳоқоний, Санойий, Саъдий турар эди. Бу зотлар X-XI асрлар — яъни Фирдавсий замонидан то XV аср ўрталаригача, яъни Жомий давригача яшаб ўтган атоқли шоирлар эди.

Алишер Навоий

Беш галъажиким, кундог айладим...

*Бу беш галъажиким, кундог айладим,
Варағ урда оли савдог айладим.*

*Сўзга тибан бўжоларек гилим,
Зилиб кўтер, эҳилта солди елим,*

*Саводни солиб жўрборлик аро,
Дема жўрборлик, жоним аро.*

*Зан елим, шаррута салса оли
Муҳаддаб оғиз айлагай муҳадда.*

*Аниқ сағи бўғди кўнрағ рабобим,
Кил, эғри надарекде аниқе қилмагим.*

*Чу эҳилта че кўра била оти елим,
Залимимдин ўғруқ таби елим,*

*Ҳийр айлаш остибоний фўғб,
Бийос сурдан галъ жоним фўғб.*

*Чу ўғрик кетиб, оғлағай қоламе,
Кил ўғрик ўғилта бўлиб табибим.*

*Чисиб “Хамса”ни жўрборлик рабоб,
Зўғб хуллатида теле рабобим.*

*Ўғрикдин замил қилми соғиб бўғб,
Малла жамбазар кўн саройиб бўғб.*

*Ҳизаб солди отиб варағ-баварағ,
Бўғб муҳаддаб, че отиб ҳар варағ.*

*Қўғб ўғри бир нога бўстот аро,
Зилиб гилим боғи гўлестот аро.*

Кўрғанди бу зоминга жалали касиб,
Ўзид тилга, сўзиди тўғибди қилмади.

Алардин бироб келди — бу ёки мек,
Ҳамакда аниқроқ хироматки мек.

Матла отиби, бор эди шайбани,
Ҳамаки тили зайилати қилмади.

Салом айлабди, марзабо айлади,
Рисолат тарихид аҳо айлади —

Ки: "Бу фарроҳойини фарроҳга тайи,
Ҳимрлар дани китоботини тайи!"

Забун айлаи, салоб эи ёи қадим,
Ўзи дои сўрди қилди эли қадим.

Дегидил, "Алар — зумбани маънавий,
Турғоди, қазм зотилар маснавий!"

Хусусан, алафсан эрди "Ҳанса" саноқ
Ки зар баридар эи "Ҳанса" дин қони қаноқ.

Эрдилар бу мажмада зорид бори,
Сони сори мушобоқу қорид бори.

Чу сўрди мек, эи задисини қилди,
Засандар отини, тилди дед "Дегилди."

Ки эи қилсади сарди мажмаини,
Ҳимрлар бу-бу алафсанни эи —

Ки: "Ҳамадои ири фарроҳойини,
Ки, васфида қилди хирад қилди эи —

Эрди зарраи Матла, эрди бу,
Ҳимр айлабди эки фарроҳ бу!"

Ҳи иши сори аниқ маънавийдур —
Ҳазон ораиби Мир Хурамайдур.

Эи бу эи — устоду ириги сони,
Раҳматони набуи қилди сони.

Ки бу тайи эрди — ҳисни эи — қони,
Алар эи булар буна, қони-лари.

Эи иши сори бу қилди фарроҳ,
Ҳимрлар бу буни аҳо фарроҳ.

Кўрғанди бори буна зумбани буна,
Дилар қилди сўрди қилди буна."

Добар бу-бу эи тайи отини қилди,
Кўрғанди қилди буни қилди.

Чу Сағди, фарроҳани Хусусан,
Салом Хурамайдур.

Ҳимрди Ҳанса Хурамайдур эи қилди,
Ҳазоний сори қилди қилди эи.

Ҳимрди аниқ мажма, асари эи,
Билди зар қилди қилди эи.

Билди мек қилди ири эрди қилди,
Қилди эи қилди эи қилди...

Бу хаёлий учрашув замиридаги маънони изоҳлаб ўтиришга ҳожат бормикан? Шоирнинг елкасига қўлини қўйган инсон унинг Устози эканини ёдга олинг. У пайтларда устоз шогирд учун зарур бўлган бирдан-бир ишни қиларди — кўзга кўринмас нарсани кўринадиган, англанмас ҳодисани англанадиган ҳолатга тушириб берарди. Жомий шогирдига у "Ҳамса" яратиш воситасида қандай одамлар даврасига кириб қолганини, унинг ижодий қандай йўналишга эга бўлганини, унинг моҳияти нимада эканини ҳам намоён этди. Устоз бундан зиёд яна нима қилиб берсин? Бироқ улуг устоз бизлар — адабиёт та²

рихчилари учун ҳам шу ишни бажариб кетди — авваллари биз унча аниқ-равшан кўролмаган нарсалар энди бизга аён бўлди, яъни боя номлари саналган шоирларнинг барчаси битта катта замонга, битта катта даврга мансуб экан ва бу давр уларнинг ўзига хос давр экан.

Ҳўш, бу давр қандай давр? Бу саволга батафсилроқ жавоб бермоқ учун Алишер Навоийнинг хаёл кўзгусида намоён бўлмаган мутафаккирлар номини қўшиб қўяйлик. Улар ҳам ўша беш асрлик давр — XI асрдан то XV асргача бўлган тарихга мансуб зотлардир. Улар буюк шоирлар — Рудакий, Румий, Ҳофиз; улуг

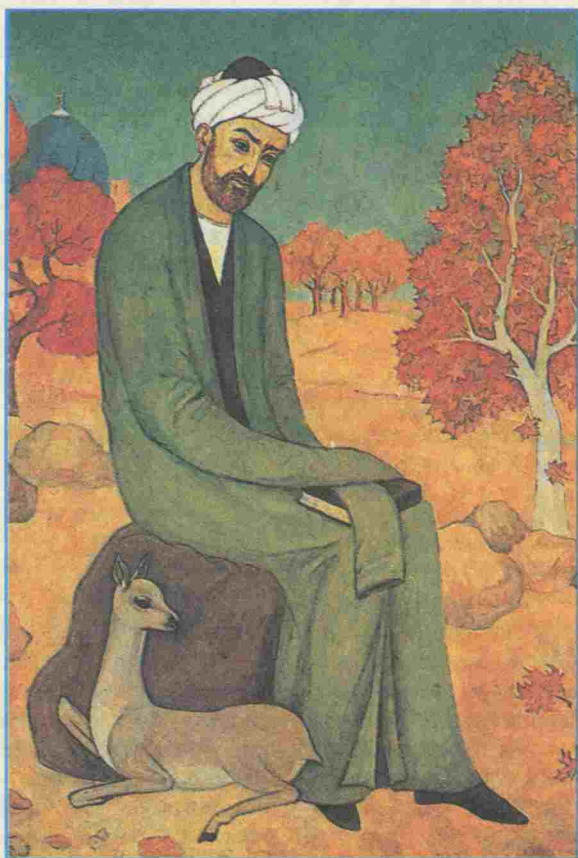
олимлар, файласуфлар — Ал-Форобий, Ал-Беруний, Ибн Сино, Ибн Рушд. Яна шуни ҳам эътиборда тутмоқ жоизки, ўша замонда ва шу ҳудудда Арастуни энг мукаммал билган, Арасту таълимоти билан янги Афлотун таълимотини бирлаштира олган Ал-Форобийгина яшаб ўтган эмас. Ибн Сино Фарбда Авиценна номи билан довруғ қозонган зот эканини унутмайлик.

Бинобарин, у Фарб учун тиббиёт илмидаги энг мўътабар олим саналар эди. Тиббиёт илми эса табиатшуносликка олиб кирар, жуда бўлмаганда, табиатшуносликнинг инсонни ўрганадиган соҳасига киришга йўл очарди. Ниҳоят, шуни ҳам эслайликки, Ибн Рушд деганимиз Авверознинг айнан ўзидир. Аввероизмда эса илми ақлиянинг чўғлари илк бор яллиғланиб кўзга ташланган эди. Бу илми ақлия ке йинчалик Декарт, Спиноза, Лейбниц каби буюк ақл эгаларининг етишиб чиқишига сабаб бўлди. Улар тафаккурнинг янги қатламларини кашф этдилар. Бу қатламларда биз янги замон деб атаган даврнинг иқтисодий ҳаётдаги, ижтимоий турмушдаги, сиёсий соҳалардаги янги ҳодисалари инъикосини топган эди.

Жомий-чи? У — шоир, у — файла-

суф, у — филолог, у — машшоқ. Аммо айни чоғда у — мутасаввуф. Унинг учун билишнинг икки жиҳати бор: мавжудлик сирлари ва ижод сирлари. Шунинг учун унинг ёзганлари орасида поэтика, риторика, мусиқа, сирлар кўнига кўл солувчи одамнинг кашфиётлари ва рисоалари мавжуд. Ибн Рушднинг илми ақлияси, Жомийнинг тасаввуфи...

Ахир, ўрта асрларни ичдан портлатган ва янги даврларга йўл очган қудратли кучлар шулар эмасми? Феодал дунёсининг умумий тарихида биз Уйғониш даври деб атайдиган ички ҳаракатга бой бурилиш жараёнини бошлаб берган кучлар айнан шулар эмасми? Англамоқ сўзи шунинг учун ҳам қулайки, унинг замирида ҳам тафаккур воситасида, ҳам кўнгил воситасида билиш ғояси мавжуддир. Қисқаси, унда икки ибтидо —

Аваз МАМАТОВА асар

рационализм ва тасаввуф бир-бири билан чатишиб кетган ҳолда яшайди. Рационализмни ҳам, тасаввуфни ҳам бемалол топиш мумкин.

Бироқ худди устози Жомийда ва умуман, жамийки замондошлари ва салафларида бўлгани каби, унинг ҳам қудратли сафдошлари бор эди. Улар кимлар эди?

Мана, Жомийнинг Искандар ҳақидаги достони. Унда муаллиф келгусида буюк фотиҳ бўлиб етишувчи Искандарнинг устози Арасту ҳақида ҳикоя қилади. Баён қилинишича, Искандар устозининг кўлида Евклид билан Птолемей таълимотини ўрганган. Кейин эса ўша дostonнинг ўзида “Хирадномаи Арасту”, “Хирадномаи Афлотун”, “Хирадномаи Сукрот”, “Хирадномаи Букрот”, “Хирадномаи Пифагор”, “Хирадномаи Искилинос”, “Хирадномаи Гермес” бобларини мутолаа этасиз... Мана, Низомийнинг достони. Унда ҳам Искандар ҳузурида бўлган мунозара ҳақида ҳикоя қилинади. Мунозара само ва заминнинг яратилиши ҳақида боради. Бу мунозарада Арасту, Фалес, Апполон Тианский, Сукрот Порфирий, Гермес Тирисмегист, Афлотун иштирок этди... Ана шу номлар тартиби менга ажабтовур бир тарихий ҳужжат бўлиб кўринади. Биринчидан, рўйхат жуда аниқ, унда қадимги дунёнинг барча улуғ зотлари тилга олинган. Яна шуниси эътиборга лойиқки, уларнинг деярли ҳаммаси муайян даражада эски дунёнинг ўрта асрларига мансуб. Иккинчидан, улар уйғониш ҳақида дарак беради. Ахир, Сукрот ҳам, Афлотун

ҳам, Арасту ҳам, Пифагор ҳам ҳар бири “Ҳақиқатлар”, “Бамисоли”, “Интиҳолар” сингари асарлар яратиб ҳаётида уч даврни босиб ўтганлар. Ниҳоят, мана, улар қайтадан туғилди. Бироқ бу қиёфалар ўзга замон, ўзга одамлар, ўзгача фикр тизими учунгина янги ҳаққониятдир. Учинчидан, бу зотлар номининг қай тарзда ёнма-ён қўйилганига диққат қилинг! Бу ўринда ақидапарастлик маҳсули бўлмиш маҳдудликдан ному нишон ҳам йўқ. Арасту ва уч бора улуғ Гермес, Сукрот ва Апполоний Тианский... Принципсизликми? Йўқ! Кишини танг қолдирадиган теран ақл қамрови, ҳайратга соладиган фикр рангдорлиги, руҳнинг ажиб бир бойлиги! Бу зотлар сафига энди ҳинди мутафаккирларнинг номини ҳам қўшиб санайлик-чи... Ахир, Алишер Навоий асарларида улар хусусида ҳам гап боради-ку! Шунда тасаввуримизда жамаки нурли жиҳатлари билан чарақлаб Ренессанс пайдо бўлади! Қадимги дунёнинг тилга олинган улуғ зотлари Алишер Навоий асарларида мавжуд ва улар янгидан яшаб ўтади. Буюк шоир бу борада ҳам даврининг одами! Унинг ренессансчилик руҳи бу масалада ҳам тўла-тўқис намоён бўлган!

Николай Иосифович Конрад — таълиқли рус шарқшуносивдир. Хитой ва Япон адабийётини теран ўрганган. Лекин кези келганда, Марказий Осиё ва Оврупо адабийётига доир тадрққотлар ҳам юрибган ва шу қизиқшилари натижаси ўлароқ жазон адабийёти ривожининг улмуий қонуниятлари ҳақида салмоқли ҳулосалар чиқарган. Унинг юзлаб асарлари бор. Аммо “Реализм нуаммолари ва Шарқ адабийёти”, “Ҳозирги замон қиёсий адабийётшунослигига доир нуаммолар”, “Шархнинг таъноси ҳақида қайдлар” каби асарлари, айниқса, беқиёс илмий-назарий қимматга эга. Николай Конрад фанда Оврупопарастлик (оврупоцентризм) юзларини рад этган. Уи зот Ўйғониш даврининг Шарқдан бошлангани ҳақидаги илмий қараш муаллифидир. Олтининг гол этилайётган мақоласида ҳам Алишер Навоий Фарб Ренессанси иқроджорларидан бири сифатида таълиқни этилади.

Ақли кулл

Инсон-нинг зоҳири — ботинига, ботини — зоҳирига тобе. Вужуд — зоҳир, ақл — ботин. Жисм — кўринадиган, рух — кўринмайдиган мавжудлик. Кўринадиганни кўриш ҳам, билиш ҳам мумкин. Кўринмайдиганни кўриш билишдан, билиш эса кўришдан қийин. Сир ва моҳият зоҳирда эмас, ботинда яширин. Тасаввуф ақли далолатига кўра, сурат — ораз, сийрат — маъно. Маънога етиш эса Ҳаққа етишиш демак.

Комил инсон учун кўнгилдан ақл сари бориш ҳам, ақлдан кўнгилга қараб юриш ҳам бир нарса. Чунки ҳар икки ҳолатда ҳам унинг ички ҳаракатини нур ва илоҳий латифлик бошқаради. Ва ҳар икки “йўналиш” да ҳам у ҳайрат мақомига юксалади. Шунинг учун ақлни юракка, юракни ақлга қарши қўйиш пуч бир даъводир. Ақлнинг қудрати ва бирламчилигини инкор этиш — Оллоҳни инкор қилиш билан баробар. Лекин қандай ақлни? Ҳамма гап ана шунда!

Нақл қилинишича, малаклар Оллоҳдан: “Ё Раббимиз! Аршдан ҳам буюкроқ бирор нарса яратдингизми?” дея сўрабдилар. Шунда Парвардигори олам: “Ҳа, ақлни яратдим,” дебди. “Ақлнинг қийматига тенг нарса недур?” деб сўраганларида, “Ҳайҳот! Ҳеч кимса буни билишга қодир

бўлолма-гай”, деган жавоб бўлган экан.

Ҳаким Термизий “Оллоҳ ақлдан устун ва шарафлироқ бир махлуқ яратмагандир”, дея таъкидлаганларида айнан ана шу ҳақиқатни назарда тутганлар. Қадим замонларда худони дунёвий ақл деб атаганлари ҳам бежиз эмас, албатта.

Шарқнинг буюк мутасаввуф шоири Санойининг айтишича, ҳар ким ақлга ошно бўлса, у жамики айблардан поклангай:

*Ҳар ки бо ақл ошно бошад,
Аз ҳама айбҳо жудо бошад.*

Аммо яна бир талай Шарқ шоирлари, жумладан, Фаридуддин Атторнинг ақлга муносабати ва уни баҳолаши нисбатан бошқача. Аттор таърифида, ишқ — ўт, ақл — тутун. Олов гуриллаб ёнар экан, тутун барҳам топади. Тарикатнинг буюк намояндаси ишқда ақл устод бўла олмаслигига қатъий ишонади. Шунинг учун ишқ пайдо бўлишиданоқ ақл зудлик билан қочмоғи лозимлигини таъкидлайди: “Ишқ ки омад, даргурезад ақл зуд”.

Алишер Навоий “Мантиқ ут-тайр” асарининг муаллифи Фаридуддин Атторга бу масалада маслақдош: ақл — «барча хирад аҳлиға

устод». Бироқ бу устод “ишқ абжади”ни англашда гўдак:

Ақлким, барча хирад аҳлига эрди

*устод,
Бўлди ишқ абжади таълимида тифли
мактаб.*

Сиртдан қаралганда, Санойи билан Фаридуддин Аттор ва Алишер Навоийнинг қарашларида фарқ бордек туюлади. Аммо аслида улар бир-бирини қувватлаб, бойитади. Санойи эътиборда тутган ақл — ақли кулл. Фаридуддин Аттор ва Алишер Навоий наздидаги ақл — илоҳий, азалий ва абадий ҳақиқатларни кашф айлашга ожиз ва кучсиз ақли жузъ, яъни кичик ва мажозий ақл. Бу ақл ҳақ ила ботилни бир-биридан бехато фарқлайдиган нурдан маҳрум. У кашфиёт ва маърифатга кенг йўл оча олмайди. Шунинг учун ишқ ва жазба аҳли ундан бутунлай йироқлашишга даъват этган. Бу ақл яна шунинг учун инкор этилганки, у қиёссиз, далилсиз, турланишсиз олға интилишга қодир эмас. Унга ҳамиша таянч ва восита керак. У инсонни даъво, ғараз ва худпарастлик майдонларига бошлайди. Ҳирс ва ҳар турли мантиқий воситалар ила одамни Ҳақ йўлидан чағгитадиган бу ақлни Мавлоно Жалолиддин Румий “асабий ва жузъий ақл” деб номлаганлар. Ва унинг меваси — ваҳм, шубҳа, калтабинлик, ҳасад, дея уқтирганлар. У кишининг фикрича, “Бундай ақлга соҳиб бўлишдан кўра жоҳиллик афзалдир”.

Тўғри, ақли жузъ — инсоннинг ҳаёти, яшаш фаолиятига тегишли ақл. У ҳам ўз навбатида икки қисмга ажратилган: ақли маод — илҳом ва ирфон билан тарбияланган кишини охиратдан огоҳ қиладиган ақл; иккинчиси — мавжуд дунё ва ҳаётни англашга хизмат қиладиган ақли маош. Лекин буларнинг на униси, на буниси қалбни илоҳий файз ва илҳомга ошно эта олмайди. Зеро ақли жузънинг табиатида тулкилик бор. Ҳақиқат қаршисида у доимо айёрлик қилади. Айёрлашгани сайин тулкилиги ёрқинлашади. Хусусан, ҳақиқий ишқ “арслон”и наъра

тортар экан, у тулкига ўхшаб қочишга маҳкумдир. Алишер Навоий бу ҳақда шундай дейди:

*Етти чун ер-кўкни йиртиб арслон,
Эй тулку, қоч...*

Ишқ дарди кўнгилда сокин бўлгач, ақли жузъ шу даражада кичраядики, у гўё аждаҳо маскани чумоли манзилгоҳи бўла олмаслигини тушунади:

*Ақл қочти кўнглум ичра сокин ўлғач
дарди ишқ,
Мўр манзилгоҳи эрмас, аждаҳолар
маскани.*

Албатта, ақлни камситиш — фикрни камситиш. Ақлнинг имтиёз ва имкониётларига паст назар ила қараш — инсоннинг энг нодир ва улғу фазилати бўлмиш тафаккур салоҳиятига ишончсизликдир. Бироқ мислсиз фикр ва тафаккур соҳиби Алишер Навоий заррача бўлсин ақлни камситмаган, ақлнинг кучқувватига иштибоҳ ила боқмаган. Аксинча, юқоридаги сингари сатрлари билан шеърхонни ақлнинг моҳияти ва ҳақиқатларини теран билишга чорлаган.

“Ақл тўрт турли нурдан майдонга келмишдир, — дейди Ҳожи Бектоши Вали, — биринчиси — ой нури; иккинчиси — қуёш нури; учинчиси — сидратул мунтаҳо нури; тўртинчиси — арш нури... Тангри таолонинг инсонга бергани — бунчалик улғулик, бунчалик нур, бунчалик каромат, бунчалик хилқатнинг барчаси ақл баракотидан эрур”. Алишер Навоий бундай тушунча ва ҳукмлардан хабардор бўлмаган дейсизми? Шарқдаги барча энг нуфузли, энг илғор таълимотларнинг ақл ва ақлий билиш баҳсидаги натижаларидан ул зот шаксиз бохабар бўлганлар. Ул кишининг беқиёс ақли қадим юнон, араб фалсафаси боғу бўстонларини кезиб чиққан. Тасаввуфга алоқадор кўпчилик ижодкорлар сингари Алишер Навоий ҳам “каломи аъло”, “адл”, “имоми мубин”, “ҳақиқати Муҳаммадия”, “дурри байзо”, “нури Муҳаммадия”, “руҳи аъзам”, “уқоб” сингари номлар билан аталган ва ақли куллнинг илк

"Сухбати ҳамдам ширин".
Шомаҳмуд Муҳаммадҷонов асари

мартабаси ҳисобланган ақли аввал масаласига эътиборсизлик кўрсатмаган.

Турк олими Сулаймон Улутоғнинг шарҳлашича, “Ақли кулл аввал Оллоҳдан илк зухур этилмиш қудратдир. Оллоҳ аввал уни, унинг ёрдамида сўнгра бошқа мавжудотни яратган”. Ақли кулл ана шу ақлнинг маҳзаридирки, унга “ақли дин”, “ақли иймон” ҳам дейилган. Ақли кулл — илоҳий, қудратли ва мутлақ ақл бўлиб, Оллоҳ қудратининг тажаллисидан иборат. Оллоҳнинг ақл ила идрок этилишига ишонган мутасаввуфлар худди шу ақлга таянганлар. Мавлоно Жалолиддин Румий таълимотига кўра, иймоний ақл жисмдаги ақлга бир чироқ ва раҳбардир, у жузъий ақлнинг муршиди эрур: “Иймоний ақлга «ақлнинг ақли» ҳам дейиш мумкин. Чунки вужуднинг ақли унинг нури ила йўлини топар ва кўзи ила кўрар. Муҳаққақи, иймоний ақл ҳаёт кофиласининг муҳофиз ва шаҳарнинг амният подшоҳи кабидур. У адолатга ҳукм этар. Адолат тарозисини тўғри тутар. Золимни эзар, мазлумга ёрдам этар ва виждон интизомини муҳофаза айлар, нафсни тошқин шаҳватлардан йироқ тутар”.

Демак, инсонни ҳидоятга бошлаш ва камолот чўққиларига етказишда ақлнинг ноқислиги йўқ. Лекин бунинг учун инсон ғайб олами сари юришга яроқсиз, кўнгил ва завқнинг умр ҳокимига айланишига сира имкон бермайдиган ирмоқдай кичик ва шилдиरोқ ақлдан воз кечмоғи шарт. Шунда унинг виждоний интизоми бузилмайди. Шунда у қулдан-да ҳақир ва қашшоқ бўлса ҳам, қушдай ҳур яшайди.

“Одам ўлғон зебу зоҳирдин демас, Кимки ондин фаҳр этар — одам эмас”, дейдилар Алишер Навоий. Мажозий ақл бу нуқтаи назарни ҳар кун, ҳар соат ва ҳар дақиқада инкор этади. Яъни у зебу зоҳирни одам ҳаётининг мазмуни деб билади. Мол-мулк ва бойлик билан фахрланиш майлларини тарбиялайди.

“Ақли жузъ ҳамма вақт субъектн объектга қарши қўяди, ақли кулл эса уларни уйғунликда тушунади”, дейди рус файласуфи Николай Бердяев. Тўғри фикр. Чунки дунёдаги кўп зиддиятлар,

инсонлар орасидаги ихтилоф ва низо-лар мажозий ақлнинг ҳосиласидир. Унинг мақом ва мартабаси нафсникидан кескин фарқланмайди. Нафси шум нени истаса, у ҳам шуни истайди. Нафс инсонни қандай тубанлик ва касофатларга рағбатлантирса, у ҳам шуларга қизиқтиради. Одам мажозий ақлга қарам экан, зинҳор майдалик ва майдакашликлардан халос бўлолмайди, ҳаргиз ўз-лигини тўғри идрок эта олмайди. Алишер Навоий бундай ақлдонликдан “девона”-ликни афзал кўради. Ва қайта-қайта ишқни ақли жузъга қарши қўяди:

*Эй Навоий, ишқ аро ком истасанг,
девона бўл,
Бу шарафни топмагунг, ҳамроҳинг ўлса
то хирад.*

Бундай фикрларни ақли кулл — улуғ ақлга нисбат бериш мутлақо хатодир. Негаки, у ҳам худди ҳақиқий ишқ каби тупроқни гавҳар, заҳарни шакар, тиканни гули анбар, ҳақирни султон айлашга қодир. Унинг буюк яратувчанлик қудрати, оламшумул ҳикмати таан бермаган Шарқ шоири йўқ ҳисоби. Ишқ ва завқ хоқони Жалолиддин Румий уни улуғлаб бундай деганлар:

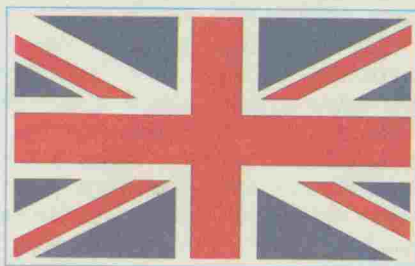
*Эй ақли кулл, эй ақли кулл, ту ҳар чи
гуфти, содиқий,
Ҳоким туй, ҳотам туй, ман гуфтугу
камтар кунам.*

Алишер Навоий учун ҳам бу ақл ҳокимлик, хотамлик мавқеига эга. Улуғ шоирнинг қалби ишқ нуридан қанча ёришган бўлса, ақл нуридан ҳам шунча мунавварлашган. Ақли кулл зиёси ила Алишер Навоий жунун йўлини топган, жунун кенглиklarини кезган, ўзини Мажнунга ҳамнафас ва ҳамқадам сезган. Шоир “Истасанг ўзлукни, рафъ Мажнун бўл”, дея даъват этар экан, айна пайтда мана бундай огоҳлантирувчи фикрга ҳам диққатни қаратади:

*Ки ақл пирин кўрдум — баса жаҳолати
бор.*

Бу жаҳолат — ақли жузъ пирининг жаҳолати эди.

ИНҚИЛОБИЙ ЛАРЗАЛАРНИ ЧЕТЛАБ

ЎТГАН

МАМЛАКАТ

Пол БЕРН билан суҳбат

— Берн жаноблари, билишимизча, Англия — парламент тизими монархия аънаналари билан муштарак ҳолда шаклланган, гоят пухта бошқарувга эга ривожланган мамлакатлардан саналади. Айтинг-чи, аслида қандай мамлакат бу — сирли, “туманли Альбион”?

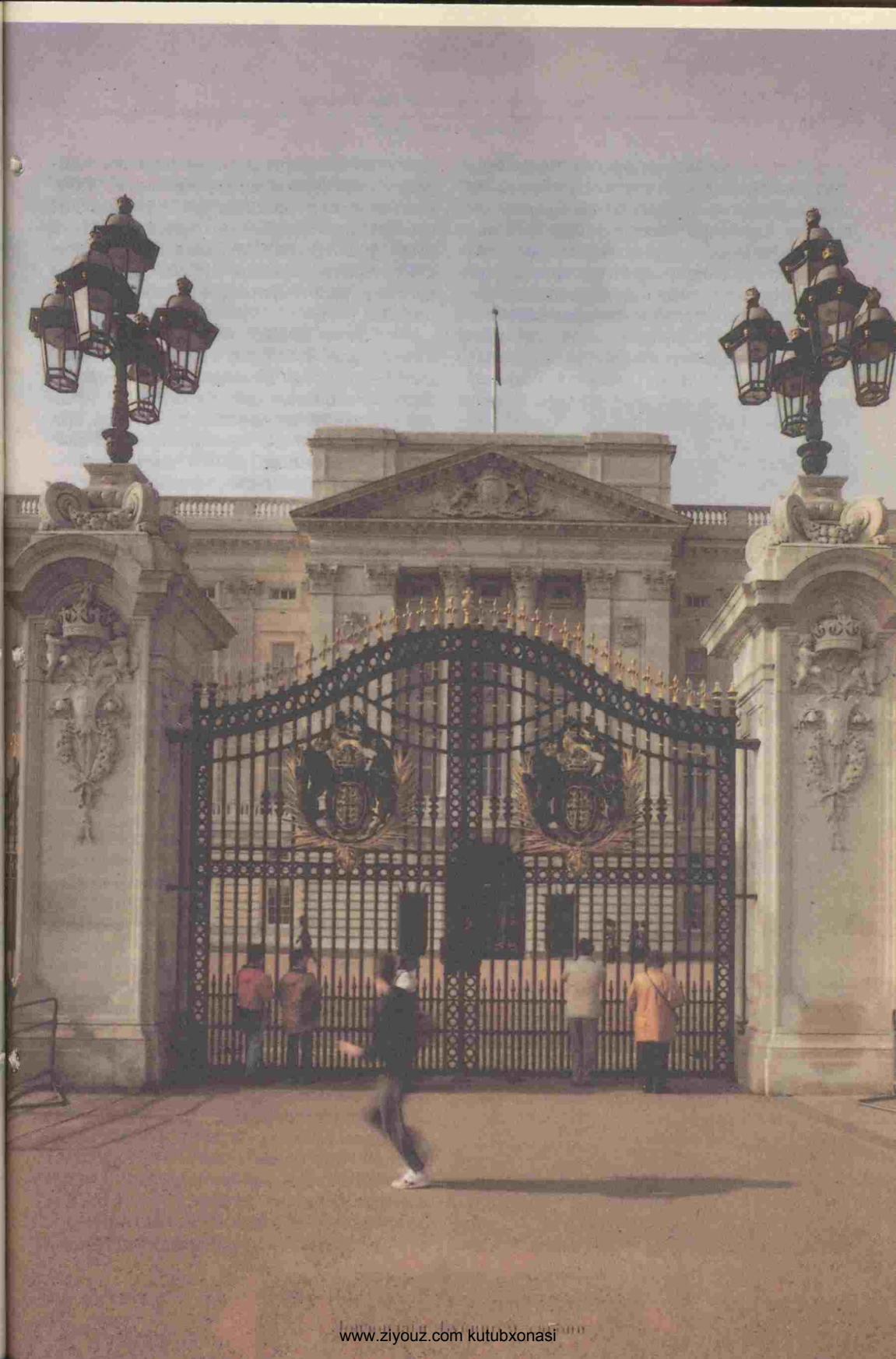
— “Туманли Альбион” ибораси ҳақида сўз кетганда, мамлакатимизда рўй берган саноат инқилоби ҳамда унинг салбий оқибатлари кўзда тутилади. Зотилжам касалига мубтало бўлган қанчадан-қанча кишиларнинг ёстиғини қуритган, одам икки қадам наридаги нарсани ҳам кўриши маҳол бўлган Лондоннинг машҳур нўхатранг туманлари бугунга келиб фақат кексаларнинг хотирасида сақланиб қолди, холос. 50-70-йилларда саноатимизнинг қайта

қурилгани боис, минглаб корхоналар йирик шаҳарлардан мамлакатимизнинг бошқа ҳудудларига кўчирилди. Бунинг натижасида пойтахтимиз ҳавоси тозаланди. Темза дарёсида балиқ яна урчий бошлади, шаҳарларимиз чеккасида кўплаб қушлар, тулки ва ҳатто буғуларни учратиш мумкин бўлиб қолди.

Таъкидлаш жоизки, сўнгги қирқ йил ичида Лондон аҳолиси анчагина камайди. Бугунги кунда пойтахтда етти миллионга яқин аҳоли истиқомат қилади. Шу давр мобайнида Лондон ва умуман, мамлакатимиз ижтимоий тузилиши жиҳатидан ҳам тубдан ўзгарди. Буюк Британия — Франция, Россия, Германия ва Испания каби мамлакатларда рўй берган инқилобий ларзаларни четлаб ўтишга интилган мамлакат-

Пол Берн 1993-95 йиллар мобайнида Буюк Британиянинг Ўзбекистондаги Фавкуллодда ва Мухтор элчиси сифатида фаолият юритган, Ўзбекистон — Британия алоқаларининг йўлга қўйилиши ва самарали ривожланишига муҳим ҳисса қўшган. Шарқ, хусусан, Марказий Осиё минтақаси халқлари ҳаётини яхши билади ва уларга зўр муҳаббат ҳиссини туйиб яшайди.

Пол Берн олмон, форс, араб, юнон, рус, француз, итальян ва турк тилларини билади. Бугунги кунда Оксфорддаги авлиё Антоний коллежида ишлайди ва бир талай халқаро ташкилотлар билан маслаҳатчи мақомида ҳамкорлик қилади. У «Ўзбекистон халқлари тарихи» китобининг таржимонидир.

дир. Шу билан бирга, сўнги эллик беш йил мобайнида рўй берган ўзгаришлар инқилобий тус олаётгани ва бу жараён тобора авж олаётганини эътироф этиш зарур. Черков, аристократия, анъанавий мактаб, университетлар ҳамда ҳарбийлар таъсирининг пасайгани, монархия, Лордлар палатаси ва давлатнинг яхлитлиги каби фундаментал муаммоларнинг мамлакат миқёсида муҳокама этилаётгани шундан далолат бермоқда. Масала шу қадар чуқурлашиб кетганки, мабодо кейинги бир неча йил давомида Англия, Шотландия, Уэльс ва Шимолий Ирландия ихтиёрий равишда алоҳида республикаларга бўлиниб кетса, бу ҳеч кимни ҳайратлантирмаслиги мумкин.

Сўнги эллик йил мобайнида миллатнинг ижтимоий таркиби ҳам тубдан ўзгарди. Иккинчи жаҳон урушининг охирида Британия улкан империянинг маркази ҳисобланган бўлса, бугунги кунга келиб у айрим кишилар хотирасидагина қолган бўлса ажаб эмас. Шу даврда Африка ва Осиё мамлакатларидан иш қидириб ёки ватанларидаги хавф-хатардан қочиб минг-минглаб кишилар Британияга кўчиб келганлар. Британия йирик шаҳарларининг аксарияти том маънода кўп миллатли шаҳарларга айланди. Лондоннинг баъзи районларида маҳаллий кенгашлар томонидан бериладиган расмий эълонлар саксонга яқин тилга таржима қилинади. Албатта, бу қадар кўп миллатлар вакилларининг ўзаро муносабатлари доимо бекаму кўст бўлавермайди. Онда-сонда шаҳарларимизда тартибсизликлар ва ирқий камситиш ҳолларига дуч келиш мумкин. Аммо британияликларга хос сабр-тоқат ва бошқалар ишига аралашмаслик анъаналари бу салбий жараёнлар таъсирини юмшатиш имконини беради. Британияликлар эндигина кўчиб келган бошқа миллат вакилларининг урф-одат ва анъаналарини ҳурмат қилиш ва ўзларига сингдиришни ўргандилар. Ҳатто энг кичик шаҳарчалар аҳолиси ҳам ўзларининг хитой ёки ҳинд ресторанларини мақташдан чарчамайдилар. Ёки яна бошқа бир мисол

келтирай. Илгари мамлакатимизга ташриф буюрган чет эл фуқаролари “Жон” англияликлар орасида энг кўп тарқалган исм деб ҳисоблаган бўлсалар, ўтган йили ўғилларига “Муҳаммад” деб ном қўйган ота-оналар “Жон” деб ном қўйганлардан кўпроқ бўлганига нима дейсиз.

— *Эски ҳамда Янги дунё мамлакатларида, айниқса, Амриқода “Миллат — Оллоҳ измидадир” ибораси тез-тез ишлатилади. Албатта, ҳар бир инсон ўз эътиқодига эга бўлиш, диний урф-одат ва анъаналарни бажаришга ҳақлидир, чунки дин одамни ярамас қусурлардан, ёлгон ва иккиюзламачилиқдан фориғ этади, юксак маърифат ва маънавият сари етаклайди. Ватандошларингиз ҳаётида дин қандай ўрин эгаллаган? Сиз диннинг мамлакатингиз сиёсий ҳаётидаги таъсирини қандай баҳолаган бўлур эдингиз?*

— Саудия шаҳзодаларидан бири билан учрашганимизда, у Оврупода бир жиҳатдан ягона бўлган мамлакат вакилини кўраётганидан мамнун эканини билдирган эди. Шаҳзода Британия Саудия Арабистони каби давлат динига эга эканини назарда тутган эди.

Британия Конституциясининг ёзилмаган, ғалати қонунларига кўра, қирол (қиролича) нафақат давлат раҳбари, балки расмий черков раҳнамоси ҳамдир. Бундан дин британияликлар ҳаётида муҳим ўрин тутар экан-да, деган ҳаёлга бориш мумкин. Аслида эса, Рим католик черкови кичик-кичик бутхоналардагина таъсирини сақлаб қолган бўлса, чириб бораётган расмий Англикан черкови аллақачон сезиларли таъсир кўрсатмай қўйган.

— *Халқимизнинг турмуш тарзи, маънавиятида оилавий қадриятлар муҳим аҳамият касб этади. Авваламбор оиласи, фарзандлари, қариндош-уруғлари манфаатларини уйлаш, улар ҳақида гамхўрлик қилиш — халқимизга хос юксак фазилатлардан ҳисобланади. Баъзан ахборот воситалари орқали, ҳатто жиддий илмий кузатувлар асосида, Ғарб мамлакатларида*

оилавий муносабатлар инқирозга юз тутмоқда, оилавий қадриятлар таназулга учрамоқда деган, мулоҳазалар қулоққа чалиниб қолади. Бу борада Сизнинг фикрингиз қандай?

— Чиндан ҳам, бу гапларда жон бор. Британияда оиланинг аҳамияти пасайгани, эҳтимол, диннинг таъсири сусайгани билан боғлиқ бўлса ажаб эмас. Бугунги кунда туғилаётган болаларнинг учдан бир қисмидан кўпроги никоҳсиз дунёга келаётганининг боиси — ёшларнинг аксарияти никоҳга эскилик сарқити деб қараётгани оқибатидир. Йиллар мобайнида, ҳатто бутун умр бўйи никоҳсиз турмуш кечираётганлар мамлакатимизда оз эмас.

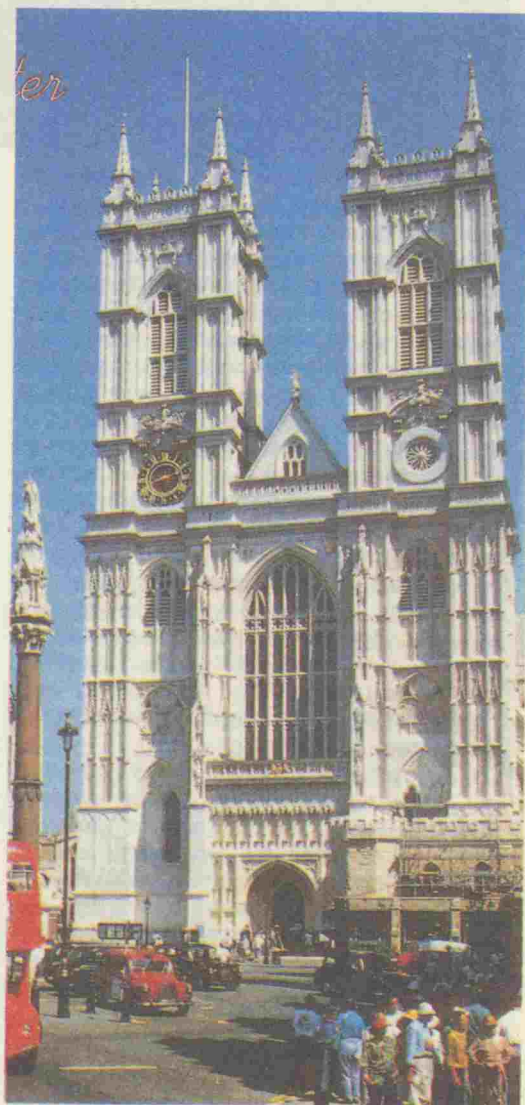
Оила-никоҳ масалаларига нисбатан бундай муносабатнинг бошқа бир таллай сабабларини ҳам санаб ўтиш мумкин. Жумладан, контрацептивларнинг кенг тарқалгани аёлларимизнинг жинсий муносабатлардаги эркинлигини кенгайтирди ва уларнинг оила-никоҳ борасидаги анъанавий тутган ўрнини тубдан ўзгартириб юборди. Қолаверса, бизнинг пост-индустриал (саноатлашишдан кейинги) асримизда аёллар меҳнати тобора кўпроқ қадрланаётгани, уларнинг аксарияти ўзларини иқтисодий жиҳатдан мустақил ҳис этаётгани меҳнат бозорида эркаклар билан баббаробар рақобат қилишларига имкон туғдирмоқда.

— *XVII асрда яшаб ўтган буюк ватандошингиз — файласуф ва мутафаккир Жон Локк эндигина дунёга келган боланинг қалбини оппоқ тоза қоғозга қийслаб, унинг олижаноб, юксак маънавий фазилатлар билан бойиши, авваламбор, таълим ва тарбия тизимиغا боғлиқлигини таъкидлаган эди. Англия таълим-тарбия тизимининг бошқа мамлакатларникидан фарқли ва ўхшашлик жиҳатлари борасидаги кузатишларингиз билан ўртоқлашсангиз.*

— Илгариги замонлардан христиан диний таълими мактаб дастурларида муҳим ўрин эгаллаб келган. Энди эса, бу анъана, бошқа дин вакилларининг хис-туйғу ва эътиқодларини инобатга

олиб, кенгроқ фалсафий таълим дастурлари билан алмаштирилди. Аммо бу соҳада амалга оширилган ислохотлар таълим-тарбия мақсадларини эмас, кўпинча сиёсий мақсадларни кўзлагани ачинарлидир.

Урушдан кейин лейбористлар ҳукумати таълим тизимини такомиллаштириш, хусусан, ўқиш имкониятига эга бўлмаганларни кенгроқ жалб этиш мақ-

Вестминстер ибодатхонаси

садида “элевен-плюс” имтиҳонлари ҳамда ўрта классик мактабларни бекор қилган бўлса, сўнгги йилларда консерваторлар ҳукумати яна анъанавий ёндашувларга мойиллигини намоён қилгани бир талай чалкашликларни келтириб чиқарди.

Бугунги кундаги ҳолатга кўз ташласак, консерваторлар ҳукумати жамоат харажатларини қисқартириш зарурлигини рўкач қилиб, олий таълим тизимига бериладиган молиявий ёрдамни камайтириб юборди. Натижада бу мумтоз адабиёт, санъат, африка тиллари каби фанлар бўйича ўқув соатларининг биров қисқаришига сабаб бўлди.

Энди ўзбек ва Британия таълим тизимлари ўртасидаги фарқ ва ўхшашлик масаласига келсак, тўғриси, уларни қийслаб таҳлил қилиш анча мушкул вазифа. Совет ҳокимиётининг ҳалокатидан сўнг таълим тизимингиз ўтиш даврини бошдан кечираётгани ва бу йўлда анча-мунча қийинчиликлар, жумладан, молиявий танқисликка дуч келинаётганини табиий ҳол деб билиш керак. Аммо кўпгина кузатувчилар собиқ Совет давлати эришган энг улкан муваффақиятлардан бири — унинг таълим тизими, деб ҳисоблайдилар. Ўзим ҳам таълим тизимингизнинг юксак даражада тараққий этганини кўриб ҳайратга тушганман. Мени ҳайратлантирган яна бир нарса — сиёсий мафқуранинг бир неча ўн йиллик тазйиқига қарамасдан, Ўзбекистон халқи сиёсий масалаларни ҳал қилишда оқилона ёндашиш, соғлом фикрлаш, босиқлик фазилатларини сақлаб қолганидир.

— *Берн жаноблари, жаҳон маданият хазинасига улкан ҳисса қўшган буюк инглиз адабиётининг жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти ҳақида фикрлашсак. Мамлакатимизнинг етакчи театрларида Вильям Шекспир пьесалари неча йилларки узлуксиз қўйиб келинади. Чарльз Диккенснинг ажойиб асарлари, Вальтер Скоттнинг тарихий романлари зўр қизиқиш билан ўқилади, Артур Конан Дойлнинг Шерлок Холмс эса, саргузашт жанр ишқибозларининг севимли қаҳрамонла-*

ридан бирига айланган. Мамлакатингиздаги маданий ҳаёт, бугунги кундаги адабий жараён ҳақида сузлаб берсангиз?

— Шекспирнинг инглиз тилига кўрсатган таъсири бугунгача беқиёс аҳамият касб этиб келади. Ватандошларимнинг аксарияти, ўзлари англамаган ҳолда унинг пьеса ва шеърлари тилида сўзлашиб юрадилар: у миллатимиз маданияти ва маънавиятига шу қадар сингиб кетган. Сўнгги йилларда Шекспир пьесалари асосида ишланган “Ричард Учинчи”, “Генрих Бешинчи”, “Ромео ва Жульетта” фильмлари ҳам шундан далолат беради. Аммо Ватанингиздаги китобхонларга яхши таниш бўлган Вальтер Скотт, Артур Конан Дойл каби ёзувчиларнинг асарлари Британияда деярли ўқилмайди. Бугунги кундаги адабий жараён Иккинчи жаҳон урушидан кейин адабиётимизга кириб келган Грем Грин, Эвлин Во, Вильям Голдинг, Кингсли Эллис, Жонатан Рабан, Аниту Брухнер, Пенелопа Ливли сингари атоқли ёзувчи ва шоирлар номи билан боғланган. Сўнгги йилларда Салмон Рушди ёки Тимоти Мокаби инглиз тилида ижод этувчи бошқа миллатга мансуб ёзувчи ва шоирларнинг китоблари чоп этилаётгани ҳам инглиз адабий жараёнининг характерли жиҳатларидан биридир.

— *Ўзбекистон ва Буюк Британия ўртасида дипломатия муносабатлари ўрнатилганидан сўнг мамлакатларимизнинг ўзаро фойдали асосда иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий ҳамкорлик қилишлари учун замин яратилди. Сизнингча, яна қайси соҳаларда ҳамкорликни йўлга қўйишимиз зарур?*

— Мамлакатларимиз жўғрофий жиҳатдан бир-биридан жуда узоқда жойлашган бўлиб, урф-одат, анъана ҳамда тараққиёт даражаси жиҳатидан фарқланадилар. Кўп йиллар мобайнида турли соҳаларда анъанавий ҳамкорлик қилиб келган мамлакатлар ҳам борлигини эътироф этишимиз керакка ўхшайди. Буюк Британия учун Оврупо Иттифоқи, бизнинг минтақамиздаги Ҳамдўстлик мамлакатлари ҳамда Қўшма Штатлар

билан ҳамкорлик ҳал қилувчи аҳамият касб этса, Ўзбекистон асосан қўшни Марказий Осиё, Жанубий Осиё, Жануби Шарқий Осиё ҳамда Россия билан яқиндан ҳамкорлик қилиши табиийдир. Шу боисдан Ўзбекистон ва Британия муносабатлари ҳозиргина тилга олинган аънавий манфатлардан устун келади ҳамда яқин йиллар ичида ҳар томонлама тараққий этиб кетади, деб ўйлаш, менимча, хомхаёлликдир. Аммо бу мамлакатларимиз ўзаро фойдали ҳамкорлик қила олмайди, дегани эмас. Британия мамлакатингиз фойдаланиши мумкин бўлган салмоқли иқтисодий, илмий-техникавий ва ақлий салоҳиятга эга. Жаҳондаги энг йирик молиявий марказ сифатида Британия ташқи сармоя маблағларининг гоят муҳим манбаи ҳамдир. Аммо мамлакатингиз Британиянинг сармоя маблағларини жалб этиш борасида худди шу маблағларга кўз тикиб турган Жануби-Шарқий Осиё ҳамда Тинч уммони ҳавзаси мамлакатлари билан рақобат қила олишига тўғри келади. Келажакда улкан табиий бойликларга эга бўлган Ўзбекистон худди шундай имкониятларга эга мамлакатлар билан Британия ҳамда Ғарб бозорларида бемалол рақобат қила олишига иймоним комил. Бунинг учун эса ташқи бозорга хомашё эмас сифатли ва рақобатбардош маҳсулот чиқариш зарур. Фақат шу йўл билан чет эл сармояларини жалб этиш, мамлакатингиз иқтисодиётини юксалтириш, аҳоли турмушини яхшилашнинг имкони туғилади, деб ўйлайман.

Ҳавога кўприк

— Мен шу ўринда Британиянинг Ўзбекистондаги Фавқуллодда ва Мухтор элчиси сифатида мамлакатларимиз ўртасида ўзаро фойдали ҳамкорликни йўлга қўйиш борасида қилган

хизматларингизни таъкидлаб утишни истардим.

Бу сафар мамлакатимизга ташриф буюраётганингизда кўнглингиздан нималар кечди?

— Британиянинг Ўзбекистондаги элчихонасидаги икки йиллик хизматим зое кетмаганидан хурсандман.

Яқиндагина Уэльс шаҳзодаси ҳазрати олийлари томонидан элчихонамининг янги таъмирланган биносининг очилишида, Президент Ислом Каримовнинг Британияга расмий сафари ҳамда қиролчининг катта қизи ҳазрати олияларининг Ўзбекистонга ташрифи, мамлакатингизда илк Британия корхоналарининг очилишида менинг ҳам озми-кўпми хизматим борлигидан гоят мамнунман.

Аммо очик айтишим керакки, элчихонани бошқаришдаги ўзига хос қийинчиликлар ҳамда расмиятчилик талаблари маҳаллий аҳоли билан эркин ва бемалол мулоқот қилиш имкониятларини чеклаб қўйгандек эди. Шунинг учун “оддий меҳмон” сифатида мамлакатингиз бўйлаб сафар қилиш, эски ва янги дўстлар билан мулоқотда бўлиш менга катта завқ ва хузур-ҳаловат бағишлайди. Ўзбекистонлик дўстларим билан яна учрашамиз деган ниятдаман.

— Сухбатингиз учун ташаккур, омон бўлинг!

Баҳодир ЗОКИР суҳбатлашди.

БУЛБУЛ

ДИПЛИН ЎРТАГАН ҚАЙҒУ

Муқаддима

Мен санъатшунос эмасман, бунинг устига, улкан санъаткоримиз Ҳалима Носирова ҳақида мутахассислар шу қадар кўп ёзганларки, улардан ўтказиб бирор нарса дейишим ҳам қийин. Шундай бўлса-да, икки ҳолат мени бу андишани бир чеккага суриб туришга мажбур этди. Кекса ёзувчимиз, маданиятимизнинг ажойиб жонкуяри Комил Яшин билан дўст бўлганим учун бу хонадонга кўп йиллардан буён бориб-келиб тураман, унинг бир аъзосидек бўлиб қолганман.

Ҳалима опа уйда доим ораста кийиниб юради ва аввал куни ёки ўтган ҳафта келган одамни ҳам худди бир-икки йил кўрмаган азиз кишисидек кутиб олади, кузатаётганда узоқдан-узоқ дуо қилади. Аввал — таом, кейин — калом, деган қоида бу оила учун қатъий таомил. Ўтириш аввалида асосан Ҳалима опа билан суҳбат бўлади, кейин у киши "Бўлди, энди сизлар ишланглар, мен борай", деб бизни холи қолдириб ижодхонасига кириб кетади, у ерда шеърми, пьесами, насрий асарми — нимадир қоралайди, аммо ҳеч кимга кўрсатмайди, гарчанд кўзлари хира тортиб қолган бўлса ҳам, йирик-йирик ҳарфлар билан фақат ўзи ёзади.

Кекса одамнинг энг катта, бебаҳо бойлиги — хотирасидир. Ҳалима опанинг босиб ўтган йўли халқимиз солномасидан, маданиятимиз тарихидан иборат. У бири-биридан қизиқ ва ҳатто фожиавий лавҳалар билан тўлиқ. Ҳалима опа "Тошкент ушшоғи"нинг "Самарқанд ушшоғи"дан фарқи мана бундай, Тўйчи Ҳофиз "Чоргоҳ"ни

менга мана бу усулда айтишни ўргатгандлар, бошқалар мана бу йўлда айтар эди, дея куйлаб беришга уринадилар. Афсус, минг афсуски, аввалги дилни аллаловчи, оламни мафтун ва лол қилган қудратли, сеҳрли, тиниқ овоз энди йўқ... Бирданига опадаги кўтаринки руҳ, хаёллар қанотидagi парвоз ғойиб бўлади, унинг ўрнини ички бир армон эгаллайди. Наҳотки бир вақтлар катта концерт залларида, бепоён далалар, сўлим боғларда, Ката Фарғона канали қурилиши ва жанг майдонларида кўкни ларзага келтириб янграган ашулалару халқнинг гурро-гурро олқишлари, тасаннолари, "Умрингиздан барака топинг", "Ўзбекистон булбулининг умри узоқ бўлсин!" деган таҳсинлари фақат хотира бўлиб қолса?!

Начора, ҳамма нарса каби мўъжизакор овозни ҳам худонинг ўзи берган, ўзи олади. Буни опа яхши билади. Барибир, инсон инсон-да — ҳалигидай ўксик дамлар, қалбни ўртовчи дақиқалар бўлиб туради. Ҳасадданми ёки бефаросатликданми айтилган бирор гап опанинг худди шу ярасини тимдалагандай, унга туз сепгандай бўлади. Кимдир, машҳур ашулачи бўлгандан кўра ўртамиёна шоир бўлган афзал, шеър қолади, ашулалар ижрочиси билан йўқликка кетади, дебди. Унингчи асрда яшаган бобокалонларимиздан бири, дунёда уч нарсадан қутулиб бўлмайди, бири — дангасалик билан боғлиқ камбағалликдан, иккинчиси — қарилликдан келиб чиққан касалликдан ва учинчиси — ҳасад билан боғлиқ душманликдан, деган экан. Ҳалиги гап

очикдан-очик ҳасаддан айтилган эди. Ҳалима опа ҳар сафар бу гапни ёниб, ўртаниб такрорлайди... Мени қалам олишга ҳам шу икки ҳолат мажбур этди.

Мушиқа, куй, кўшиқ — Оллоҳнинг неъматидир, табиат мўъжизасидир. У ҳаммага ҳам насиб этавермайди, эҳтимол мингдан, миллиондан бир киши асл кўшиқчи бўлиб туғилар. Аммо шу бир шахс инсон қалбидаги ҳудудсиз туйғу, кечинма, кайфиятларни ифодалайди, у одамзод руҳиятининг моҳир таржимонига айланади.

Жалолиддин Румийдан шундай нақл қиладилар: "Бир кун бир йиғинда ваъз ўқиларди. Муслмонуну кофир — ҳамма йиғлар, барча мутаассир эди. Бири: "Кофирлар нега йиғлайди, устига-устак, тилни билмайди. Муслмонларнинг ҳам мингдан бири аранг тушунган бу ваъздан улар нимани англаяптики, бу қадар йиғлаб-сиқтайдилар?" деб сўради. Мавлоно айтдики, "Сўзнинг ўзини тушунишга ҳолат йўқ. Улар моҳиятни, мақсадни англамоқда. Улар ҳам Тангрининг бирлигини эътироф этадилар. Унинг Яратувчи, Раззоқ, ҳамма нарсани Ўз тасарруфида тутувчи зот эканини, ниҳоят, ҳар ким Унга қайтажагини, авф ва жазо Ундан бўлажагини биладилар. Шунинг учун ҳам улар Тангрининг васфи ва зикри бўлган бу сўзларни эшитилари билан музтариб қалбларида севинч ва завқ туймоқдалар. Бу сўзлардан уларга севганлари ва дийдорини истаганларининг бўйи келмоқда. Йўллар турли-туман бўлса ҳам, гоё бирдир..."

Ҳақиқий кўшиқда ҳам ҳар бир миллатнинг руҳий тарихи мужассам. Ўзбек халқининг насл-насаби жаҳонни лол қилган даҳо олимлар, саркардалар, давлат арбоблари, шоиру бастакор, фозилларга бойдир. Уларнинг руҳи ҳаммиша тирик ва қондан қонга, жондан жонга ўтиб боради (Бахнинг етти авлоди текширилганда, гарчанд улар орасидан Бах каби улўф бастакор чиқмаган бўлса-да, лекин барчасида мушиқий қобилият борлиги маълум бўлган). Ҳалима Носирова ўтмиш мушиқа меросига янгича жило бериб, замондошларимизга завқ улашган буюк санъаткордир. Ўзбек мушиқаси, ўзбек кўшиқлари бор экан, Ҳалима Носирова номи ҳам унутилмайди.

Ҳалима Носирова маданият арбоблари орасида

ҚАЛАМПИР

Ҳалима опа қалампирли таомни хуш кўради. Умуман, кўқонликлар қалампирга ўч бўлади. Қалампир таъми Ҳалима опанинг табиатига ҳам сингандай. Уйда санъат, адабиёт ва санъаткорлар, ёзувчилар тўғрисида кўп баҳс бўлади, Яшин ака ҳеч қачон ҳақиқатнинг юзига оёқ босмайди, аммо дардини ичига ютиб, бировга қаттиқ ботмайдиган қилиб, ўзганинг дилини оғритмайдиган шаклда гапирди, иш тутади. Ҳалима опа эса шартта оқни оқ, қорани қора, дейди ва ҳаргиз ўз нуқтаи назаридан воз кечмайди, келишувчилик нима эканини билмайди. Табиатидаги бу хусусият унинг бошига не кулфатларни солмади, дейсиз. Аммо бу ҳақда кейинроқ сўзлаймиз...

Шу вақтгача Ҳалима опа тўғрисида ёзилган мақола ва китобларда унинг отаси оддий косиб бўлган, дейилар эди. Бу, албатта, замона тақозоси туфайли эди. Тўғри, умрининг охиридаги, хон саройидан рост сўзлиги учун ҳайдалганидан сўнг синглисининг эри, куёви Завқий билан махсидўзлик қилган экан. Аслида эса у араб, форс ва турк тилларини яхши билган, мударрислик, имомлик қилган ўқимишли одам бўлган. Катта хотинидан олтига қиз кўради. Ўғилталаб бўлиб ва биринчи аёли сил касалига дучор бўлгани учун кейинги хотини Хосиятхонга уйланган. Хосиятхон ҳам ўткир зеҳли, билимдон аёл бўлган. У ҳам кетма-кет олти қиз кўради, аввалги уч қизи турмаган, Ҳалимахон олтинчиси эди. Ундан кейин икки ўғил туғилган. Бобоси Муҳаммад Зокир мударрис бўлган, унинг қизи яхши ашула айтган. Отаси Муҳаммад Носир танбурни чиройли чертган, овози шу қадар кучли бўлганки, “Ёввойи ушшоқ”ни айтганида эшик-деразалар зирриллаб кетар экан. Ҳалимахоннинг опаси Адолатхон (катта онасининг қизи) ҳам машҳур ашулачи бўлган, ҳатто пластинкалари чиққан. Бир онадан туғилган Ойша опаси ҳам яхшигина ашула айтган.

1930 йили бир туманда Ҳалимахоннинг концерти белгиланади. Йигин катта, аммо Ҳалимахоннинг ҳарорати чиқиб, ўрнидан тура олмайди. Концерт ташкилотчилари Ҳалимахон билан бирга борган опаси Ойшахонни Ҳалимахон деб таништириб

сахнага чиқаради, кўпчилик буни сезмайди. Ойшахон кейин Фарғона вилояти театрида артист бўлиб кўп йил ишлаган. Шу опасининг қизлари Клара, Роза; укасининг қизи Чаман, ўғли Элёр; Ҳожар опасининг қизи Фотима — бари санъатга алоқадор шахслардир. Ҳа, ҳамма нарса қондан қонга, авлоддан авлодга ўтади...

Бутун оила, айниқса, Муҳаммад Носир ака ўғил кутган эди, аммо яна қиз туғилди. Чақалоқнинг овози шу қадар ўткир эдики, дастлаб ўғил бола экан деб хурсанд бўладилар, қиз эканини билгач, унинг товушидан ҳайрон қоладилар. Шунда кимдир, тоғ бағрига бир кеча ёлғиз ташлаб келиб синаб кўрамиз, дейди. Рўмолчага думба ёғи ва бир аччиқ қалампирни боғлаб бўйнига осадилар ва гўдакнинг оғзига солиб ташлаб келадилар.

Сахар боришса, йиғламай ёғни сўриб ётган эмиш. Олиб келибдилар, йиғласа яна овози ҳаммаёқни тутиб кетар эмиш. Ўзбекининг катта ноғораси — дўлноғарага ўхшар экан, шунда холаси, уни Дўлноғара деб чақиринглар, дебди. Шу-шу, исми Дўлхон бўлибди. Фақат болалар уйига борганида Ҳалима деб ўзгартирган эканлар.

Дадаси уни тоғ этагига ташлаб келишганини эшитиб, қаттиқ ранжибди ва қизини “Қиз қизим, қимиз қизим, қозоқ қизим, қирғиз қизим, тожик, туркман, ўзбек қизим”, деб эркалаб юрадиган бўлибди. Қарангки, Муҳаммад Носирнинг дуолари ижобат бўлиб, Ҳалимахон қозоқ, қирғиз тожик тилларида ўнлаб ашулалар айтди, ўттизта озарбойжонча, ўн олтига русча, ўн иккита арманича ҳамда ҳиндча, арабча, хитойча ва ҳатто инглизча (“Айлавию”) кўшиқларини қуйлаб шуҳрат қозонди.

Афсус. Муҳаммад Носир ҳаётдан эрта кетди, бир этак бола чирқиллаб қолди. 1917 йил Октябрь тўнтариши содир бўлганида Ҳалимахон тўрт ёшда эди. Онаси ўғли Расулхон ва Ҳалимахонларни болалар уйига беришга мажбур бўлди, ўзи шу болаларга кўрпалар тикди, кейин Тўраҳон ая Иброҳимова кўмаги билан ипакчилик фабрикасига ишга кирди.

Болалар уйда Марзияхоним, Маҳсумихоним деган татар мураббиялари бор эди. Улар Ҳалимахондаги қобилиятни сезиб уни ҳаваскорлик тўғарагига жалб қилдилар.

Ҳалимаҳон Ҳамзанинг қўшиқларини, айниқса, Чўлпоннинг “Галдир” ашуласини ядро этиб, ҳаммани лол қолдирди.

1923 йили Тошкентдаги хотин-қизлар билим юртига ўқишга кириши Ҳалимаҳоннинг ҳаётида, тақдирида бурилиш ясади. Бадиий ҳаваскорлик тўғарагининг раҳбари Али Ардобус Ҳалимаҳондаги истеъдод нишонини кўриб, унга ҳам ашулалар айттирди, ҳам спектаклларда роль ўйнатди. Ҳалимаҳон Фулом Зафарийнинг “Эрк болалари” пьесаси ва беш пардали “Етим бола” номли таржима асарда ўйнади.

Етим қолиб хўрланган бола онаси қабрига келиб хўнг-хўнг йиғлайди. “Хўрлик аламлари ўртади, онажон, бир менга боқмадингиз, ёлғизлигимнинг устига энди отам-да йўқ”, деган сўзларни айтар экан, ўз тақдири ҳам эсига тушиб, хўнг-хўнг йиғлар ва томошабинларни ҳам йиғлатар эди. У бир гал Ботунинг “Сўрма, ўртоқ” ашуласини ижро этганида, эшитувчилар етти бор такрорлатдилар. Ботунинг илк шеърларида миллий мустақиллик ғояси жуда кучли эди, ҳаётда бўлаётган адолатсизликлардан норозилик қайфияти баралла янграб турар эди. Боту ўзига, зиёлиларга бўлаётган таъиқлардан чўчиб, Ҳалимаҳондан бу ашулани айтмасликни илтимос қилади. Бу қўшиқ (шеър) Ботунинг ҳозирги тўпламларида йўқ, Ҳалима опа ёддан айтиб берди:

Сўрма, ўртоқ, кўзларимда ўтгли ёш
қайнашқанин,
Сўрма ҳеч бир юзларимда қайғулар
ўйнашқанин.
Сўрма бу масъум кўнгилнинг дард ўтида
ёнганин,
Сўрма бу маҳзун хаёлни қай очунда
юрганин.
Бу сўроқларга жавоб — кўнгил сирин
очмоқ демак,
Дардли қалб вулқонларидан ловалар
сочмоқ демак,
Ловалар сочмоқ — бутун борлиқни йўқ
қилмоқ демак,
Марҳамат йўқ, тўғрилиқ йўқ дунёдан
қочмоқ демак.
Дардлилар дард англаломас
дардсизлара сўйлов билан,
Кўрсатиб бўлмас куёшни кўзсиза мақтов
билан.

1925 йилда бир гуруҳ санъаткор ёшлар Бокуга ўқишга юборилади. Улар орасида Ҳалимаҳон Носирова, унинг техникумдаги дугонаси Назира Алиева, Сайфи Олимов, Ҳакима Хўжаева, Карим Ёқубов, Раҳим Пирмуҳамедов ва бошқалар бор эди. Ҳалимаҳон театр, яъни драматик актёрлик сирини шу ерда ўрганди, опера нима эканини шу ерда билди. У ерда психологиядан, пластик гимнастикадан, пантомимадан, мимика ва грим санъати, ҳатто тиббиётдан сабоқ олди. Устозлари Кирмоншоҳли, Узайр Ҳожибенков, Булбул Мамедов, Сурия Ҳожар, Шавкатхоним Мамедова, Владимир Сладкопеевдан таълим олди. Жаъфар Жабборлининг “Ойдин” драмасида Гултакин ва Узайр Ҳожибековнинг “Аршин мол олон” асарида Гулчеҳра ролларини маҳорат билан ўйнади. Ҳалимаҳон институтга тенг бу техникумни битира олмади, аммо шу қисқа вақт ичида уста санъаткор бўлиб қайтди. Машхур актриса Турсунойнинг ваҳшийларча ўлдрилиши муносабати билан таътилга келган Ҳалимаҳон Бокуга қайта олмади ва Турсунойнинг барча ролларини ўз зиммасига олди. Дарвоқе, Бокуда таҳсил олган ўзбек санъаткорлари ва олимлари Озарбойжон халқининг мурувватини асло унутмадилар. Ҳалимаҳон ўттизга яқин озарбойжон ашуласини ўрганиб, элимизга тарқатди, Назира Алиева Ўрдубодининг “Қилич ва қалам” романининг бир жилдини ўзбекчага таржима қилди, Бокуда аспирантура таҳсилини ўтаган Воҳид Зоҳидов озарбойжон адабиёти тўғрисида кўплаб мақола ва рисоалар ёзди.

Шу муносабат билан кичик бир лавҳани эслаб ўтиш жоиз. 1972 йилда Ўрдубодининг юз йиллиги нишонланди. Бокудаги бу тантананага Ўзбекистон вакили сифатида камина борган эдим. Аэропортда мезбонлар кутиб олар экан, салом-алиқдан кейин “Қайси тилда сўзлайсиз?”, деб сўрдилар. Мен ўзбек тилида, дедим. “Кўп яхши, шуни айтиб қўймоқчи эдим”, дедилар.

Ҳайдар Алиев энди биринчи котиб бўлган пайт. Театрда унинг ёнида республика Фанлар Академиясининг президенти, кейин Ўзбекистон вакилига жой берилган. Асосий маърузадан сўнг бир иш-

чига, кейин каминага сўз берилди. Тантана фақат озарбойжон тилида ўтмоқда, ҳаммага фақат шу тилда сўз берилмоқда. Мен “Қилич ва қалам” романидаги бош қахрамон Насимийнинг бир фикрини, яъни Озарбойжонга кўп босқинчилар келган, лекин ҳаммасидан даҳшатлиси ўз ўтмиши, ўз тарихи, ўзлигини унутганлардир, деган гапини келтириб, Ўрдубоди Озарбойжон халқининг ўзлигини англаши ва ҳимоя қилишига катта ҳисса қўшди, агар мен ҳайкалтарош бўлганимда (Кировнинг ҳайкали ўрнатилган адирга ишора қилиб) шу жойга Ўрдубодининг ҳайкалини қўяр эдим, бир қўлига қалам тутқазиб, дунёни, одамлар қалбини фақат қалам билан забт этиш мумкин, деган бўлурдим; иккинчи қўлига эса қилич ушлашиб, оламда ёмон одамлар, ватанингга, бойлигингга кўз тиккан босқинчилар бор, уларга қарши ҳаммиша ҳимояга тайёр туриш керак, деган бўлур эдим; улуғ ижодкорлар, буюк шахслар нафақат ўз халқининг, балки бутун инсониятнинг фахридир, бинобарин, Ўрдубоди ўзбек халқининг ҳам фарзандидир, деб

Тошкентда эндигина босмадан чиққан икки жилдлик “Қилич ва қалам”ни “Мана, ўзбек халқининг мулки”, деб Ҳайдар Алиевга топширдим. Зўр қарсақ бўлди. Эрталаб Сулаймон Рустам бошлиқ бир неча адиб меҳмонхонага келдилар, “Кўп яхши сўзлардингиз”, деб миннатдорлик билдирдилар, китоблар совға қилдилар, айлангани олиб чиқдилар. Кечкурун юбилей иштирокчиларига катта дастурхон ёзилди. Мени лол қолдирган нарса шу бўлдики, биринчи қадаҳ Ўзбекистон шаънига бағишланди. “Биз бир вақтлар Ўзбекистон зиёлиларига кичкина ёрдам берган эдик, булар бу ёрдамни неча баробар ошириб қайтардилар...” деб Ҳалима Носирова, Воҳид Зоҳидов каби санъаткор ва олимларимизнинг номларини тилга олиб ўтдилар.

ЧЎЛПОННИНГ МЕҲРИ ТУШГАН САНЪАТКОР

Бу суронли йилларда ҳаётда икки ранг — оқ ва қора; тун ва кун; романтик кўтаринкилик, қахрамонлик ва жаҳолат, фожиавийлик ҳукмрондек эди. Турмушда-ку

Ҳиндистоннинг собиқ бош вазири Жавоҳирлаъл Неҳру Ҳалима Носирова ва унинг санъаткор сафдошларини қутламоқда

чучуклик, ширинлик кам, аччиқ, кулфат кўп экан, Ҳалимахон ўйнаган роллар қисматида ҳам шундай кўргулик бор эди, “Ойдин” спектаклидаги Гултагиннинг аччиқ қалампирни нон билан бепарво чайнаб ейиши ҳам тасодиф эмас эди. Бу пок аёлнинг тақдири ўта оғир, фожиали эди. Ундан қолган заҳарни эри Ойдин ҳам ичиб, адолатсизлик қурбони бўлади. Ҳалимахон бу ролни маҳорат билан ижро этади.

“Ҳалимада санъатни ингичка тушунишлик бор, — деб ёзган эди Чўлпон, — Гултакин ролига бўлган муҳаббатидан ўша тушунишнинг даражасини билиш мумкин, чунки моҳир драм ёзувчи бўлган Жаъфар Жабборли “Ойдин”ни фақат Ойдинбек билан Гултакин хоним учун ёзган дейиш мумкин. Бутун воқеа бир ҳовуч қилиниб, ниҳоят даражада сиқиб келтирилган. У (яъни Ҳалима Носирова — С. М.) санъаткорона асарда (Жаъфарнинг сўнги асарларига нисбатан эмас, умуман драм асари бўлиш жиҳатидан) анча санъаткорона бўлган. “Ойдин”да ҳар қандай талантили артистка учун кучини истаганча кўрсата олиш, бундан ташқари, бутун қалбини асар қаҳрамонининг қалбига қуйиб юбориб, шу билан жуда самимий бир қаҳрамон яратиш имкони бор. Ҳалима буни яхши кўра билган”.

Бу пайтда Ҳалима Носирова Ширин (“Фарҳод ва Ширин”), Лайли (“Лайли ва Мажнун”) Анжелика (“Жорж Дантен”), Турондот (“Маликаи Турондот”), Кларича (“Икки бойга малай”), Мария Антоновна (“Ревизор”), Ҳалима (“Ҳалима”), Хужумхон (“Хужум”), Дилбар (“Икки коммунист”), Гулсара (“Гулсара”) ва бошқа талай образлар яратиб, элга танилган эди. Ҳатто ўн тўққиз ёшида Лайли ролини юксак даражада ижро этгани учун Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист унвонига сазовор бўлган эди. Бу ролларнинг кўпчилиги фожиавий характерда бўлиб, Ҳалимахон яшаётган муҳит, шароит ҳам фожиаларга тўла эди. Турсуной фожиасига ўхшаган ҳодисалар ҳаётда такрорланиб турарди.

1930 йилда у Москвада Биринчи театр олимпиадасида иштирок этиб, Ҳалима ролини юксак маҳорат билан ижро этди, катта концертда бутун зални ларзага келти-

риб “Гулузорим” ашуласини айтиб, ҳаммани қойил қолдиради. Станиславский шунда: “Камдан-кам учрайдиган ҳодиса бу мўъжизали овоз”, деган эди. Бу вақтда актрисанинг тўққиз ойлик ҳомиласи бор эди, афсус... Гарчанд дастлабки кунлари катта ютуқлар шавқида ва артистлар учун фарзанд, оила иккинчи даражали масала, деган хато ақида таъсирида бу фожа аламини теран ҳис этмаган бўлса-да, кейинчалик унинг мудҳиш оқибатларини англаб етди. Бу воқеа ҳали-ҳануз унинг юрагини ўртади.

Бундан ўн беш-йигирма йилча аввал Элбекнинг рафиқаси Муборак опа билан суҳбатлашганимда Фитратнинг амир Олимхон саройидан олинган ниҳоятда гўзал дутори тарихини ҳикоя қилиб берган эди. Фитрат Элбекка тақдим этган бу дутор тўғрисида ўша вақтда “Торсиз дутор” деган мақола ёзган эдим.

Бу дуторни Ҳалима опа ҳам кўрган экан. Бир ўтиришда Фитрат дуторни чалиб бергач, уни Ҳалима опага тақдим этмоқчи бўлибди. Опа олишга журъат этмай, дутори борлигини баҳона қилибди. Афсус, ўшанда дуторни олганида, у ноёб санъат намунаси авлодларга ёдгорлик бўлиб қолармиди...

Элбекни НКВД ходимлари ҳибсга олганда дуторни ҳам олиб кетишган ва шу бўйи у дом-дараксиз йўқолган.

Ҳалима опанинг юрагини ўртаган яна бир воқеани айтиб ўтишга мажбурман. “Мажбурман” дейишимнинг боиси шундаки, камина Миртемир ака ижоди билан кўпдан қизиқиб келаман. Бир вақтлар бу мумтоз шоир билан бўлган суҳбатимизни адабий газетамизнинг икки сониди эълон қилдирган эдим. Суҳбат чоғида шоирдан “Сурат” достонининг ёзилиш тарихи ҳақида сўзлаб беришини илтимос қилдим. Миртемир ака саволларимга ёзма жавоб бердилар. Бир саволни ажратиб: “Шу ўринни матбуотга бермасангиз, ўзингиз учун ёздим”, дедилар.

Мен домланинг илтимосини бажардим. “Сурат” достони тарихига келганда, уни ёзмадилар. Сабабини сўраганимда оғир уҳ тортидилар-да, “Эски ярамни тирнаманг, ҳаммаси ўтиб кетди...” деб қўйдилар. Мен учун муҳими — Миртемир аканинг қама-

лиш сабабини билиш эди. Мақола, суҳбат, таржимаи ҳолларида бу ҳақда гапирмас эдилар, фақат бир ўринда “бошимга синовли кунлар ҳам тушди”, деб ёзганлари эсимда.

Ҳалима Носирова Миртемир аканинг юрагини яхши тушунар, унинг дардидан хабардор экан. Миртемир ака ҳам Ҳалима-хоннинг санъатини беҳад хурмат қиларди. Шоир умрининг охирларида битган бадеаларидан бирида: “У дунёга ўзингиз билан нима олиб кетишни орзу қиласиз?”, деб сўрашса, Ватан ишқини, Ҳалима Носирова ашуласининг авжини... деб жавоб қиламан”, деб ёзган эди.

“Улуғбек” операсидаги арияларни Миртемир ака ёзган ва уларни Ҳалима Носирова ижро этган. “Чапандози наво” куйида айtilган “Бўлди” радифли бу кўшиқда Миртемир аканинг қалби, дарди, қисмати акс этгандай (шоирнинг биринчи муҳаббати қатагон йилларининг қурбони бўлган — қоработир шоирни йўқ айб билан қаматиб юбориб, унга эга бўлган...):

*Бу кун дил ғойибона севгидан
маст-аласт бўлди,
Юрак ёр мадҳидан ўзга кўшиқни
тингламас бўлди.
Ёрим, боғи-роғим кўзга сахро, хору-хас
бўлди,
Бу кенг жаҳон кўзимга, нетайким, тор
қафас бўлди.
Дариғо, минг дариғоким, бари бехуда
ҳавас бўлди,
Фигонким, ёрима гўё бемаъни сас бўлди.
Умидим ошёнида у булбул сайрамас
бўлди,
Кўзим оку қораси деб хаёл этдим — абас
бўлди.
Камолим қадрини тупроққа урмоқ бирла
бас бўлди,
Дариғо, минг дариғоким, бари бехуда
ҳавас бўлди.*

Бу кўшиқ Миртемир аканинг “Сайланма”ларида ҳам, бошқа тўпламларида ҳам йўқ, Ҳалима опанинг ёдида қандай сақланиб қолган бўлса, шундайича келтирилди.

Ҳа, опа шундай фожиали воқеалар ва тақдири оғир дўстлар даврасида ижод қилди. Бу нарса унинг драматик актриса бўли-

шига ва баланд, қудратли овозида (драматик сопрано) шикаста руҳ баралла сезилиб туришига ҳам туртки берди. Ҳалимахон турмуш ўртоғи Яшин ака туфайли Чўлпонга яқин эди, кейинчалик шоирнинг кўшиқларини айтиши, “Ёрқиной”, «Хужум»да ўйнаши ва Ҳамза театри муҳитида (Чўлпон у ерда раҳбар, адабий эмакдош бўлган) янада дўстлашди. Чўлпон Турсуноийни, у ўйнаган барча ролларни яхши билар эди. Турсуноий вафотидан сўнг у ижро этган роллар Ҳалимахон зиммасига юкланган эди. Чўлпон Ҳалимахон санъати тўғрисида бундай деб ёзган: “...мимика бойлиги, саҳнада ўзини эркин тутишлик, балки бир даражада шўхлик, тил равонлиги, сўзларни тўғри бериш ва ўтқур овоз воситаси билан сўзни томошачига етказиш. Камчилик жиҳатини олганда — ролни чуқур ишламаслик (“Турсуноий қолдирган ролларни ижро этганда деярлик репетиция қилмас эдим”, дейди Ҳалима опа — С. М.), жиддий қахрамонларнинг энгиллиги ва шўхлиги бўрттирилгани ҳолда уларнинг оғир ва фожиалик томонларига кунт қилмаслик... Ўзи: “характер роллар билан севгувчи-севилгувчи ролларни яхши кўраман”, дейди”.

Чўлпон Ҳалимахон бетакрор овоз соҳиби бўлгани учун мусиқали театрга ўтиб ишлай бошлаганини маъқуллайди ва Москвага бориб, рус, жаҳон санъати мактабидан таълим олиши зарурлигини уқтиради: “Ўз устозларимизнинг овоз техникасидан ҳам кўз юммасдан, Фарб техникасини яхши ўзлаштириш, маданий ва ишланган овозга эга бўлуш ҳар бир овозли йигитимиз ва қизимизнинг вазифаси бўлиши керак”.

Ҳалимахон Москвага ўқишга кетди. 1934-1937 йилларда С. И. Друзьякина, А. В. Нежданова, Станиславский, Немирович-Данченкодан жаҳон опера санъати сирларини ўрганди, актёрлик маҳоратини ўстирди. Бу таълим натижаси тезда яққол кўринди: 1937 йили Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадасида “Гулсара”, “Фарҳод ва Ширин” спектакллари мийишида иштирок этиб, ашулалар айтиб, катта муваффақиятни қўлга киритди. 24 яшар Ҳалима Носировага Халқ артисти деган унвон, орден берилди.

Опа Иккинчи жаҳон уруши даврида жасур ва фидойи шахс эканини яна бир бор намоён қилди. Концерт гуруҳини тузиб, биринчилардан бўлиб фронтга — жангчилар хизматида кетди. Москва, Ленинград шаҳарларида, Кавказ, Грузия, Озарбойжон ва Эронда концертлар берди.

КУВГИН

Ҳалимаҳоннинг довруғи борган сари узоқ-узоқларга кетар, мухлислари кўпайгандан-кўпайиб борар эди. Собиқ СССР республикаларининг деярли ҳаммасида гастролларда бўлди. Кейин жаҳон миқёсига чиқиб, минг-минглаб кўшиқ шинавандаларини ром қилди: Ҳиндистонда уч бор, Хитойда икки марта, Канада, Франция, Миср, Ливан, Сурияда, қисқаси, ўн тўққиз хорижий мамлакатда Ўзбекистон санъати шухратини ёйди, ҳар сафар ўша халқларнинг кўшиқларини тезда ўрганиб олиб, уларнинг ҳам таҳсинига сазовор бўлди. Ҳалима Носированинг номи Белоруссия, Украина ва бошқа республикалар қомусларидан ўрин олди, кўп жилдлик “Театр энциклопедияси”да “лирик, қахрамонона ва ўткир характерли” драматик роллар устаси сифатида баҳоланди.

Ҳалимаҳон опанинг мумтоз мусиқамазни, халқимиз асрлар давомида эъзозлаб келган ашулаларни элга ёйиши ўша даврда катта жасорат эди, десак, муболаға бўлмайди. Ўша давр кишилари яхши билдики, у пайтда миллий мусиқа бутунлай четга суриб қўйилган, уни тарғиб этувчилар миллатчиликда айбланиб, қувгин қилинар эди. Кўпчиликда бир октавали овоз бўлади, опада уч октава, яъни драматик сопрано, лирик (рубобий) сопрано, колоратур сопрано мавжуд бўлиб, мумтоз мусиқа, мақомларидан тортиб опера куйларигача айта олар эди. Опа ижро жараёнида овозига шундай кўшимча жилолар бераолардики, буларни ифодаловчи нота белгиси йўқ (Козловский кўшиқни стенографистларга ўхшаб ёзиб олар ва шу кўшимча оҳанглар учун мах-

сус белгилар ишлатар экан!). Опа сўзларни тиниқ айтар, бош гоёни ифодаловчи ўринларни алоҳида таъкидлар, қочиримлар, имо-ишоралар қилар, нолиш билан хонишни бир-бирига сингдирар, фарёдида дил гамини бор бўйича ифодалар, кучли, чўзиқ оҳангида халқнинг гурур ва сурурини ифода этар эди. Ҳалима опа “Ушшоқ”, “Чоргоҳ”, “Баёт”ларни ижро этганда шундай мустақил, эркин куйлаган — ўз йўлидан борган. Унинг ижросидаги мумтоз кўшиқлар боис эл-юрт Ҳалимаҳонни ўтмиш меросимизнинг фидойи ҳимоячиси, тарғиботчиси сифатида тан олди, эъзозлади. Шунинг учун бўлса керак, 1951 йил март ва май ойларида Тожикистоннинг ўша пайтдаги раҳбари Б.Ғафуров Ҳалима Носировага “Шашмақом”ни ҳимоя қилиш хусусида икки бор мактуб юборди. Машинакка ёзувида тўрт бетдан иборат бўлган бу мактуб руҳини ушбу жумлалар тўлиқ ифодалайди: “Тош-

Ҳалима опа шеър ўқишни ёқтиради

кентда қайсидир мусиқа муҳокамасида баъзи ўртоқлар “Шашмақом”ни феодал мусиқаси” деб айтишибди. Афтидан, сизлардаги айрим мусиқа ходимлари чегарадан чиқиб кетмоқдалар. “Шашмақом”ни халқ яратган... Мусиқавий меросни ўрганиш замонавий мусиқа маданияти ривожин билан қўшиб олиб борилиши керак”.

Ўша пайтда, Ҳалима Носированинг миллий маданий меросимизни фаол ҳимоя қилиши айрим ҳасадгўй кимсаларга маъқул тушмади. Тўғрироғи, аввалдан “ҳап сеними!” деб муштини тугиб, тишини қайраб юрган нобакорлар учун миллий мусиқани четга суриб қўйиш ва уни ҳимоя қилувчиларни миллатчиликда айблашга уриниш ҳолати жуда кўл келди. Ҳалимахон опани очикдан-очик камситиш, обрўйини тўкиш ва шон-шухратини йўққа чиқариш ҳаракати бошланиб кетди. Айниқса, опа “санъат, мусиқа соҳасида ҳеч нарса тушунмайдиган одамларни раҳбарликдан четлатиб, ҳақиқатни қарор топтиришга кўмак беришни талаб қилиб Москвадаги энг катта идорага депутатлик варақасида хат ёзганидан кейин қувғин янада кучайди: Олий Кенгаш депутатлигидан чақириб олинди; Давлат мукофоти комитети аъзолигидан чиқарилди; концерт афишалари олдириб ташланди; умуман концертга чақирмай қўйишди; ҳатто хотин-қизлар съездидан чиқариб юборилди; эски машинасини сотгани учун чайқовчиликда айбланди; Америка, Англияга таклиф этилган эди, ахлоқий ишончсиз, деган айб билан юборилмади. Москвага арз қилиб борганида ҳеч ерга кира олмади. Ҳатто маданият вазири ҳам қабул қилмади, опанинг устидан кулиш мақсадида Краснодарга ижодий сафарга йўллаб, бир пиониначини қўшиб юбордилар. У ерга ҳам телефон қилиб огоҳлантириб қўйилган экан, директор концерт беришга йўл қўймади, учта концерт берди, деган сохта ҳужжат билан конвертда пул узатди, “Олмасангиз, олиб кетди, деб хабар берамиз”, деди...

Бу ишларнинг бошида ўша пайтда Титов турар эди. У: “Сен — миллатчисан, Файзулла Хўжаевни мақтар экансан, сарой мусиқасини тарғиб қиласан, йиғлоқи қўшиқлар айтасан», деган айблар билан қистовга олди. Шу пайтлар кимдир опага сурма ҳам ичириб қўйди... Театрга боролмай қолди, уч-тўрт ойдан сўнг, опадан бир оғиз сўрамай пенсияга чиққани ҳақида ҳужжат ташлаб кетдилар. Пенсия ҳам опанинг даражасидаги артистларникидан беш-олти баробар оз эди. Ҳақиқат талаб қилиб республика Фахрийлар ва меҳнат комитети раисига мактуб ёзди. Аммо опанинг қалампирдек ҳаққоний талаблари инobatта олинмади.

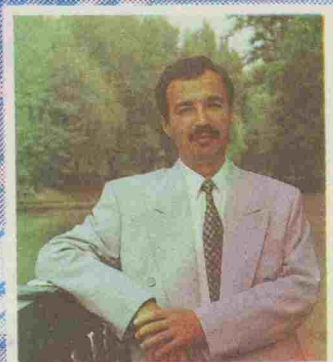
Шароф Рашидов Титовга бас келолмагач, бошқа йўл тутди. Оила бошлиғи Комил Яшиннинг обрў-эътиборини кўтариб, Ҳалима опага маънавий, руҳий мадад берди.

Йиллар ўтди, миллий мустақилликка эришдик. Президент Ислом Каримов Ҳалима опанинг эл-юрт олдидаги буюк хизматларини юксак қадрлади — опага ва Яшин акага бошқа санъаткорлар каби муҳим эътибор берди: юксак орденлар, совга-саломлар билан уларнинг кўнглини кўтарди. Республика радио-телевидениеси, матбуот улар тўғрисида бот-бот кўрсатувлар, эшиттиришлар, мақола, суҳбатлар эълон қилмоқда

Ҳақиқий санъаткор — халқ мулки, мамлакат фахридир. Гарчанд Ҳалима опа ҳозир ашула айтмаса-да, гарчанд Козловский опадан ёзиб олган беш юзта қўшиқнинг тақдири номаълум бўлса-да, гарчанд республика радио фондидаги Ҳалима опанинг аксарият қўшиқлари сув босиб, нобуд бўлиб кетган бўлса-да, мумтоз мусиқамизнинг ҳозирги барқ уриб яшнашида, ўзбек театрининг бугунги даражага кўтарилишида Ҳалима Носированинг ҳиссаси буюқдир. Унинг қўшиқлари, унинг қалби, унинг бетакрор овози авлодларимиз руҳига сингиб кетган. Демак, опанинг қўшиқлари боқийдир. Қўшиқнинг, куйнинг мўъжизаси ҳам ана шунда.

ҶУМАКОРҲИҲИ МУСАВВИР ҶУЛИ

Орфикалининг илми ҳақ ҳунакорлиги бундан аққуланар эди. Ҷули ҳам онасига шайбиди — қасбийи сатгай иқлими ёллагади. Ҷулидан ҳар қандай тасвирчилик ҳақиқатда тақрибдими навоҳид. Дини кўзи мураббаъ маррагига сар элас: бу кўзга олалини мураббери — Омаз, таоло. Бандаси ҳақоби тасвирдан арапан олалини ирсотлик назари билан қайта аққ эйтирпоққа ва бу тариқа Ҷу илоҳий қалам ҳозибасини тўйпоққа қодир шикривоз.

Ҷулиас, Орфикали Зоғоқов ҳам ёзишлардан мураббери бўлиши орзуғида ёнди. Раҳлар мураббасига баътаном асар ёзишга оша ҳунарини эламангина кироа қилмай қонди — Ҷу билим ва навақасини ёзириши умидида Ҳалатлар билорати Нон тўйпоқидан Сати қасабасидан Мошкетин сари равоқа бўлди. Мошкетин Шейта ва расолик ирсотлиғида йиллини олди. Замонавий ва мултоз тасвирий сатгай навоҳидларини ижодирини нуқтаи Ҷуранди, Ҷули ҳам бетакрор мураббаъ соҳоби сифатида таълима бошлагди.

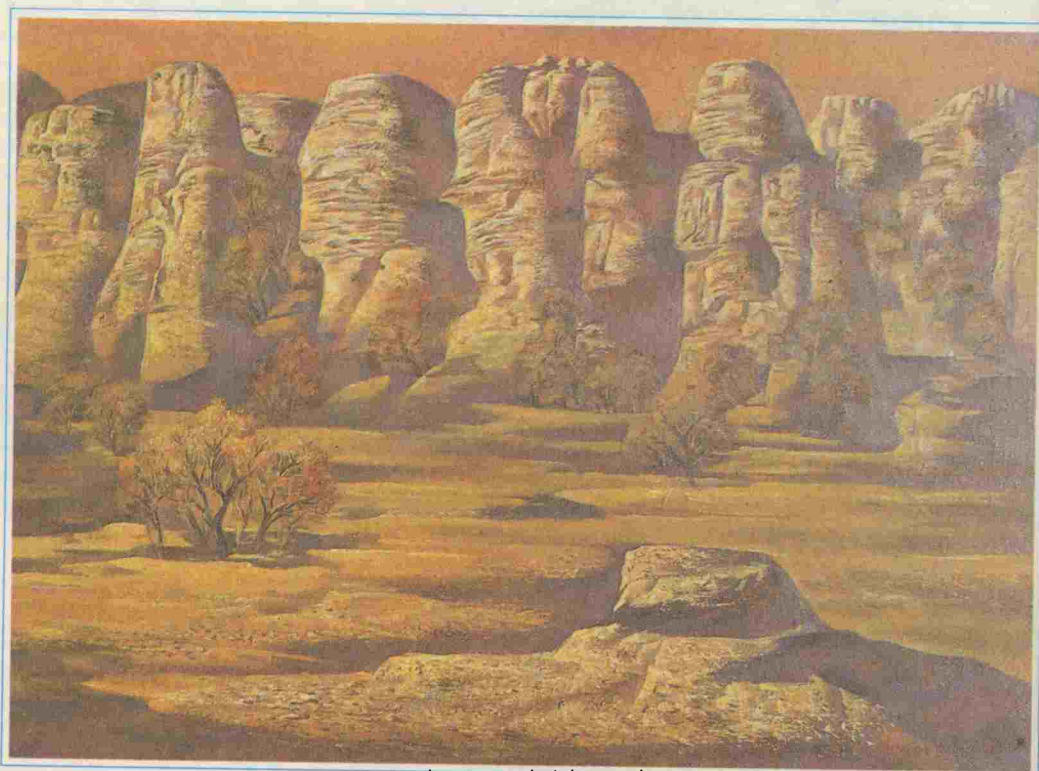
Орфикали Зоғоқов, айниқса, реаликка асосланган (реалистик) тасвирий сатгайини мултоз ҳунари ёлини тўйпоқига ҳаракат қилди ва аватардизин ҳунари ҳос турли оқиллар тажрибасини ҳам Ҷуранди. Ҷулини асарларида ҳзбек ҳам ҳозаки ижоди намуналарига ҳос шарқона декоративлик ва сатгай (нозтик) тўйпоқлар ёрқат кўзга ташланади.

Орфикали Зоғоқовнинг асарларини фақат намуналикнинг фукаролари эмас, ҳозирий элар вақиллари ҳам зўр қизиқини билан эйтироф эйтимоқдалар. Чунки, 1994 йилда Франциянинг собиқ Президенти раҳматини Франсуа Миттераннинг Ҷулинистонга расмий таърифи ҳолида Ҷу кишинини раҳибаси Даниел Миттеран томон Орфикалининг илмий кўргазмасига таълоша қилиб, бир талай асарларига ҳаридор бўлган эди. Мураббировини асарлари Буйбўржаҳор аққ-заковат нуқтаи таълимотинини бош директори Арпада Бонж, АҚШ Савдо раҳбарликнинг раҳматини давлати насаҳатини Яна Ҳалиши каби таълиқи арбобларини илмий висойида сатганарди.

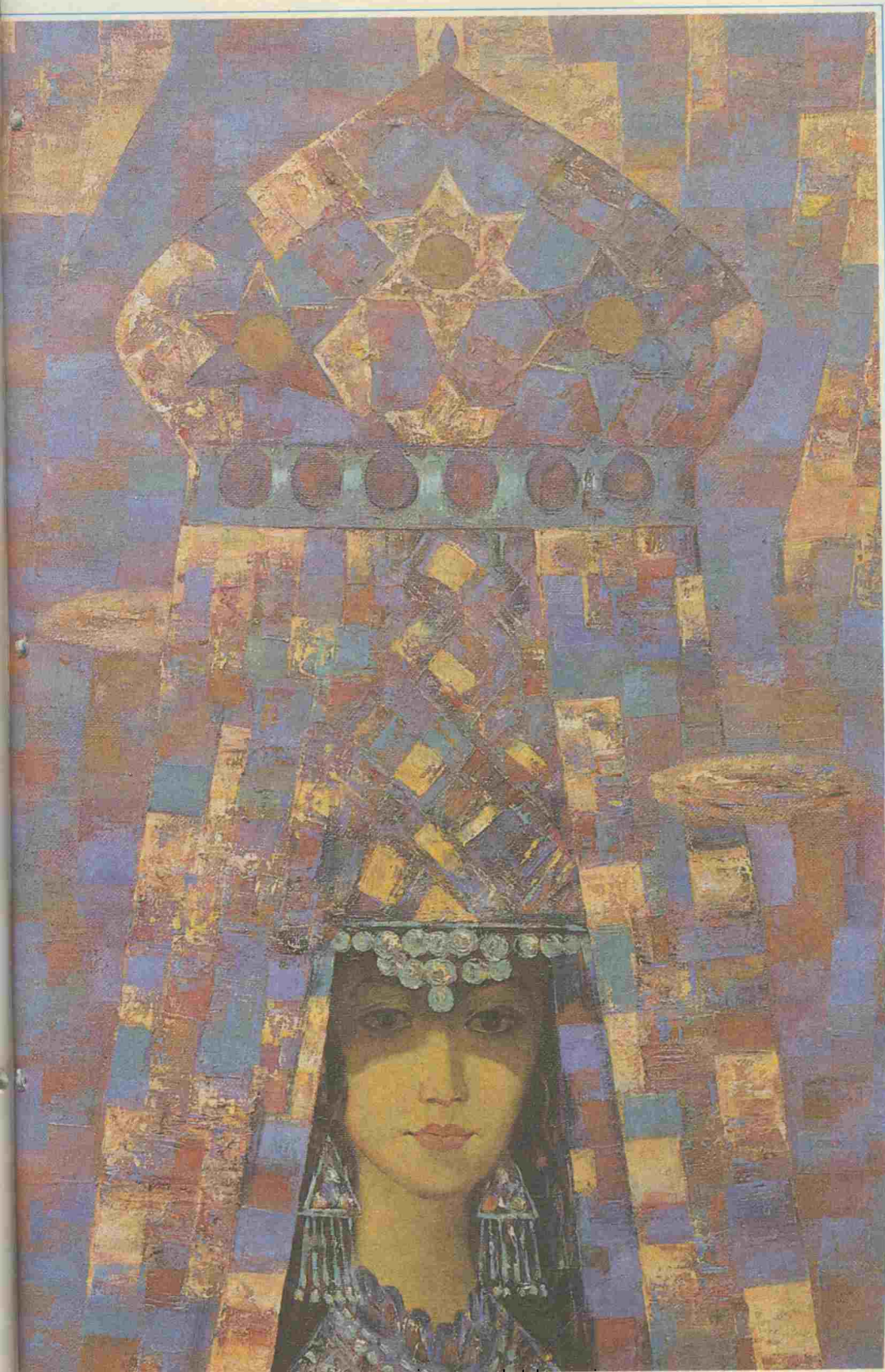
Орфикали бундан айни кўзга ташланган намунада — 37 ёшда Батобадан, Ҷулини мураббасинини ҳали йилда йилда кўр ёшилди мураббери Ҷули, Ҷули мураббасини элар-элар асарларини аралик!

«Ватан ҳақида қушиқ»

«Сукунат»

Китоб замиридаги ҳикмат

(“Кассандра таъғиси” мутлоқасидан сўри)

Мана, китобнинг охири саҳифасини ҳам ўқиб бўлдингиз. Бу сафар аксарият бадиий асарга хос бадиий ечимга дуч келинмади, яъни қаҳрамонлар мурод-мақсадига етмади. Аксинча, улар сизни чексиз ўй-хаёллар, изтироблар гирдобига фарқ қилиб, ора йўлда ташлаб кетдилар.

Сиз уларнинг фожиавий кечмишлари, дилларини ўртаган алам билан ёлғиз қолдингиз. Саволлар сизга тинчлик бермайди: Хўш, чигал ва алғовдалғов бу замонда руҳимизни нима кўпроқ безовта қиляпти? Қорин тўйдирини ёки мол-дунё ташвишими? Маънавият муаммоларими? Биз бу дунёда нени дея яшайпмиз? Яшашимиздан не маъни бор?

Шу каби мураккаб саволлар ва кундалик турмушда ҳар қадамда рўбарў келадиган бошқа кўплаб масалалар ақли расо кишики бор тўлқинлантирмасдан қолмайди.

Маълумки, ҳаёт қарам-қаршиликлардан иборат, ундаги бир тақдир

иккинчисига сира ўхшамайди. Лекин инсон барибир умид ва ишонч билан яшайди. Ҳамма жойда — ёру дўстлар билан суҳбатларда, телевизор қаршида, хизмат курсида, сайру саёҳатда, шоду хуррам кезларимизда, ғуссали, уйқусиз кечаларда — ҳуллас, қаерда бўлмайлик, онгу шууримизни банд этган беҳисоб саволларга жавоб ахтарамиз.

Афсуски, кўпинча уларга жавоб топмоқ мушкул. Аммо жавоб топмоқ истаги, токи тирик эканмиз, бизни тарк этмайди.

Шу истак бизни мутлоқлаага ундайди. Ҳаёт муаммолари ҳақидаги сўроқларга аввало китоблардан ечим излаймиз. Айнан китоб бизни манқуртга айланиб қолиш балосидан огоҳ қилади, биз аслида киммиз, дунё нега бунчалар безовта, нечун бир-биримизга ишонмай кўйдик, нечун одамлар ўртасида меҳр-оқибат кўтарилиб бормоқда, деган азалий саволлар устида бош қотиришга мажбур этади.

Адиблар ва улар битган китоблар бизни ҳаётга теран нигоҳ билан қарашга ўргатади. Тўғри, фақат ҳақиқий иқтидорли ижодкоргина бу ишни уддалай олади. Чинакам бадиий эҳтиёж ва истеъдод самараси сифатида дунёга келган асарлар умуминсоний масалалар ва ҳар бир шахснинг кундалик турмушида пайдо бўладиган юзлаб-минглаб муаммоларни ўртага қўяди ва бизни фаол иштирокчига айлантириб, ана шу саволларга жавоб излайди. Она табиатга нисбатан тажовузкорона муносабат, инсоний хусусиятларнинг заволга юз тутиши, тўсатдан шу пайтгача кўрилмаган янги-янги касалликларнинг пайдо бўлиши, ядро қуруллари таҳликаси — барчаси одамзод ҳаётининг нақадар ҳимояга муҳтожлигидан, бутун инсониятга оламшумул ҳалокат таҳдид қилаётганидан дарак беради ва қалбларимизда бу бешафқат, аччиқ ҳақиқатни англаш ҳиссини уйғотади.

Бугун замонавий илм-фан табиатнинг кўплаб муҳим тилсимотларини очиш сари қадам ташламоқда. Илмий тафаккур коинот сир-асрори ва табиат жумбоқлари қаърига тобора теранроқ кириб бормоқда.

Ирсият тузилиши соҳасида эришилган ютуқлар, одам шахсиятини ўзгартиришга қодир дориларнинг кашф этилиши, тана аъзоларини, айниқса, сунъий аъзоларни кўчириб ўтқазиб билан боғлиқ тажрибалар инсоннинг барқарор биологик табиати ҳақидаги аъъанавий тасаввурларимизни остин-устун қилиб юборди.

Рухият муаммолари оғриқ нуқталаримиздан бирига айланди. Шахс ўзининг асл қиёфасини, ўзгармас ботиний оламини идрок этиш қобилиятидан йироқлашиб бормоқда. Аъъанавий ижтимоий тузилмаларнинг, жамият ҳаётига хос айрим кўникма ва тасаввур-

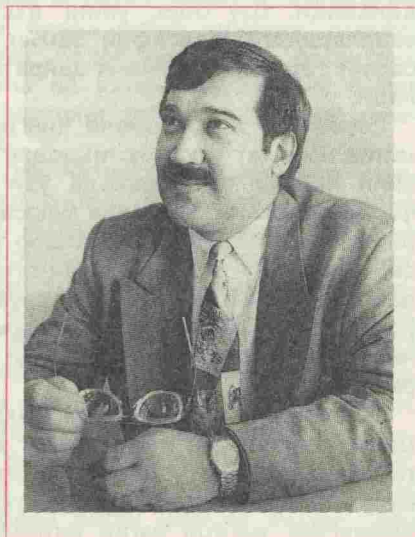
ларнинг аста-секин завол топа бориши, атроф-муҳитдаги шароит-вазиятларнинг шиддат билан ўзгариши оммавий-руҳий жараёнларда ўз аксини топмоқда.

Биз бу эврилишларга қарши қандай таъсир чорасини кўра оламиз? Умуман, биз — одамлар нимага қодирмиз ўзи?

Холисанилло айтганда, кўп нарсага қодирмиз. Бежиз инсонни олам гултоғига қиёсламайдилар. Бироқ қурбимиз етадиган ишларнинг жуда оз қисминигина рўёбга чиқарамиз, холос. Эҳтимол, фикрий танбаллигимиз, ҳиссий ялқовлигимиз, бефарқ ва лоқайдлигимиз туфайли шу аҳволга тушиб бораётган бўлсак...

XX аср зиёлиларининг онги ва қалбида ёрқин, теран таассурот қолдираётган атоқли адиб Чингиз Айтматовнинг янги романи адабиёт ва шу баҳона бугунги кунимизнинг долзарб маънавий-ижтимоий муаммолари ҳақида мушоҳада юритишга кенг имкон беради.

Қарийб қирқ йилдирки, бу улкан истеъдод соҳибининг ижодини зўр қизиқиш ва иштиёқ билан мутолаа қилиш одати бизни тарк этгани йўқ. Бундай иштиёқнинг боиси нимада? Сирасини айтганда, Чингиз Айтматов насрида ил-

Фарҳод ҲАМРОЕВ. Филология фанлари номзоди, доцент, Ташқи ишлар вазирлигида сектор мудири лавозимида хизмат қилади.

гари сурилган масалалар мавзу эътибори ила у қадар янгилик ҳам эмас. Ул зот қаламга олган муаммолар Лев Толстой, Фёдор Достоевский, Томас Манн, Уильям Фолкнер, Макс Фриш каби буюк ёзувчиларнинг асарларида ҳам бадиий талқин этилган. Лекин инсониятнинг тақдирига хос азалий ва долзарб масалалар Айтматов насрида янги мазмун билан бойитилган бўлиб, те-ран, замонавий, улугвор аҳамият касб этади.

Китобхон кўнглига ором бермаётган ҳаёт ва абадиёт ҳақидаги жумбоқли саволларга адиб асарларидан жавоб топишга уринади ва баъзан топади ҳам. Ёзувчи гоёларини китобхонга мажбуран тиқиштирмайди, уни ўз фикрига ишонтиришда анъанавий бўлмаган, ўзига хос усуллардан маҳорат билан фойдаланади. Хусусан, Айтматовнинг табиат билан муносабатда инсон ботиний оламининг сарҳадлари мисли кўрилмаган даражада кенгайиши тўғрисидаги қарашлари юксак эътиборга молик. Айнан инсон қалби ва унинг изтиробли кечинмалари адиб учун жиддий бадиий тадқиқот манбаи бўлиб ҳисобланади. Айнан шу жараёнда ёзувчи Айтматов файласуф Айтматовга айланади. Шу боис унинг аксарият асарларидаги фалсафий замин, фалсафий теранлик ўқувчини ҳайратга солади.

Ёзувчининг янги романи Чингиз Айтматов нафақат улкан истеъдодли адиб, айни пайтда том маънода ўзига хос файласуф экани тўғрисида хулоса чиқаришга асос беради. "Кассандро тамғаси" номли бу асарни роман-огоҳнома деб аташ мумкин. Бу асар ёзувчи ва ўқувчи учун ҳам янги бўлган умуминсоний ва фалсафий муаммоларни илгари суради.

"Кассандро тамғаси" ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан ижодкорнинг аввалги асарларидан тубдан фарқ қилади. Бу ўзига хослик шундан иборатки, муаллифнинг илгари ёзган китобларида

оламшумул аҳамиятга молик умуминсоний муаммолар бу қадар қўйилмаган эди. Тўғри, бундай муаммолар адибнинг бошқа асарларида ҳам кўзга ташланади, аммо уларда бош қаҳрамонларнинг қалб кечинмалари орқали ифодасини топади. Мазкур романда эса барча воқеалар жаҳон миқёсидаги катта муаммо атрофида кечади: инсон зурриёди ҳаётига хавф солиб турган ҳалокат арафасида ёруғ дунёга келгани афзалми ёки она қорнидаёқ нобуд бўлиб кетгани маъқулми? Табиийки, бу оғир ва мураккаб масалани унинг ёлғиз ўзи ҳал этишга қодир эмас, албатта. Ечимнинг ягона йўли, аниқроғи, тирикларни ҳалокатдан огоҳ этувчи белги-нишони мавжуд. Бу белги — Кассандро тамғасидир!

Романнинг бош қаҳрамони — коинотда руҳоний дарвеш Филофей номи билан, ерда эса Андрей Андреевич Крилов номи билан машхур олим кашфиётини қадимий юнон рамзларига нисбат бериб шундай атайди.

Романнинг асосий воқеалари Айтматовнинг шу пайтгача нашр этилган аксар асарларига хос маконда, дейлик, қўшни Қирғизистон ёки Қозоғистонда эмас, балки турмуш тарзи, руҳияти, маънавий қадриятлари бизга унчалик таниш ва яқин бўлмаган олис мамлакат — АҚШда кечади. Бироқ, назаримизда, романнинг ғалати жиҳати бунда эмас, балки Роберт Берк, Филофей ва Энтони Юнгер каби асосий персонажлар ёзувчининг аввалги асарларидаги бош қаҳрамонларга руҳан қондош-қондош эканидир. Бундай яқинлик, биринчи ғалда, уларнинг матонати, маънавий фазилатлари ва оташин саъй-ҳаракатлари уйғунлигида намоён бўлади. Шу боис олис уммон ортида яшайдиган ва бепоён коинот бағрида сузиб юрган қаҳрамонларнинг инсоний жозибаси асарнинг илк саҳифаларида-ноқ сизни мафтун этади, ўзингизни улар билан ёнма-ён юргандек ҳис қиласиз. "Бу одамлар дуч келган вазият

менинг ҳам бошимга тушса, қандай йўл тутган бўлардим?” деб ўз-ўзингизга савол бера бошлайсиз.

Муаллиф романига ижтимоий муҳит сифатида Америка Қўшма Штатларидаги жамиятни танлагани ҳам бежиз эмас. Чунки тараққиётнинг ҳозирги босқичида АҚШ бирмунча кучли демократик тузилма барпо этган мамлакат, фаровонлик ва қудрат тимсоли сифатида гавдаланади. Аммо алоҳида бир давлат ёки элат эмас, балки бутун курраи замин тақдирини ҳал этувчи жаҳон аҳамиятига молик улкан муаммо қаршисида ҳатто америка халқи ҳам ожиз. Улар Ҳамлетни қийнаган ё ҳаёт, ё мамот азалий масала ечимини топишга қодир эмас. Салбий кучларнинг (бундай шахслар романда талайгина) жамиятдаги мавқеи АҚШ президентлигига ўз номзодини қўйган сиёсатчи Оливер Ордок сиймоси воситасида акс эттирилган. Маънавий қашшоқ, мансабпараст ва манфаатпараст, худбин бу одам сиёсатда обрў ва мартабага эришишни ўйлаб, инсониятнинг энг фозил фарзандларига, бинобарин, бани башарга хиёнат қилади.

“Кассандро тамғаси”да воқеалар ривож сиртдан қараганда ана шундай кечади. Лекин асарнинг яна бир муҳим жиҳати борки, у туфайли роман теран фалсафий-маънавий салмоқ касб этади.

Чингиз Айтматов “Кассандро тамғаси” романида олам, коинот, дунёвий тафаккур, инсон ва башарият, унинг келажаги, шунингдек, одамзоднинг мислсиз ҳалокатга элтишга қодир ҳатти-ҳаракатлари ва қилмишлари хусусида мушоҳада юритади. Муаллиф тасвирлаган воқеалар ҳаёлот маҳсули бўлса-да, роман мазмунига сингдирилган гоя ниҳоятда ҳаққонийдир.

Айтматов асарида тасвирланган воқеликда шафқатсиз ва ёвуз кучлар ҳукмронлик қилади. Улар эзгуликка қодир икки забардаст инсонни ҳалокатга маҳкум этадилар. Бу гўзал ва олижаноб инсонлардан бири Роберт Борк-

ни ерда жунбушга келган оломон ваҳшиёна ўлдиради; иккинчиси — руҳоний дарвеш Филофей эса ўша оломоннинг тинчлиги ва омонлигини, унинг ҳузур-ҳаловатини ўйлаб, коинотда жонига суиқасд қилади.

Ёвузликнинг интиҳосию чегараси борми? Эзгулик ва шафқат қаршисида у қачон мағлуб бўлади? Шундай замон келармикан?

Ёзувчи юрагини ўртаган бу оғриқли саволлар тасвир қудрати, тафаккур эҳтиросининг шиддати ила китобхон қалбига ҳам кўчади. Теварак-атрофда ёвузлик кундан-кунга куч тўплаб, тобора авж олмоқда. Ҳадсиз-ҳисобсиз ажал воситалари — қурол-яроғлар, шу жумладан, ялпи ҳалокат келтирувчи ядровий қуроллар, само бағрини тилкапора қилаётган озон туйнуклари, турли-туман саноат чиқиндилари ва зарарли моддаларга тўлиб бораётган она сайёрамизнинг бугунги аҳволи... Шу билан бирга, ғариб ва қашшоқ, очьяланғоч, бенаво одамларнинг юрагида ниш ураётган қаттоллик ва ёвузлик уруғлари... Аҳвол шу йўсин давом этаверса, олдинда бизни қандай қисмат кутади? Қиёмат-қойим ҳақида гапиришга балки эртадир. Аммо эс-хушимизни зудлик билан йигиб олмасак, лоқайдлигимиз, балои нафсимиз, багритошлигимиз ва кибр-ҳаволаримиз билан охир замонни тобора яқинлаштираверамиз.

Чингиз Айтматовнинг романи изтироблар билан йўғрилган огоҳнома бўлиб, кўҳна курраи заминда яшаётган баъзи тирик жонларни ҳушёр тортиртса ажаб эмас. Биз ҳам кўзимизни каттароқ очишимиз, ёвузликни йўқ қилиш, унга йўл бермаслик кўп жиҳатдан ўзимизга боғлиқ эканини англаб етишимиз керак. Шукрки, дунёда хайрли, эзгу ишлар ҳам кўплаб амалга оширил-япти, оламда яхшилар бисёр. Олижаноблик ва адолатни ўзига иймон-этиқод қилиб олган ижобий кучлар мавжуд. Романда Энтони Юнгер, Руна Ло-

патина ана шундай кучлар тимсоли сифатида гаудаланеди. Бироқ улар ҳали заиф, ёрдамга муҳтож. Шундай бўлсада, айнан улар романнинг бош қаҳрамонларига ёрдам кўлини чўзадилар. Энтони Роберт Боркни қатъият билан ҳаракат қилишга ундайди ва унинг кўмагида газетага мақола ёзилади. Чинакам олим А.А.Кольцов эса Рунанинг ёрдамида маънавий юксакликка кўтарилади.

Муаллиф “Кассандро-зурриёд”нинг кашф этилиш воқеасини бадиий жиҳатдан идрок қилишга асосий эътиборни қаратади. “Кассандро-зурриёд” кишилик жамиятида тўпланган ёвузликка қарши муҳофаза воситаси сифатида пайдо бўлади. Олим кўп йиллик машаққатли ва мураккаб тажрибалар воситасида одамнинг ҳомила-зурриёди пайдо бўлган дастлабки ҳафтадаёқ келажани олдиндан ҳис эта билиш ва она қорнидан бу ҳақда ташқарига хабар беришдек ноёб қобилиятга эга эканини кашф этади.

Бу рамзий унсур кўмагида ёзувчи инсониятнинг бошига кўланка солиб турган машъум хавф-хатардан огоҳ этишга интилади. Дарҳақиқат, оламда нималар бўляпти ўзи? Бугунги кунда минтақавий ихтилофлар оддий ҳолга айланиб қолди. Юз минглаб одамларнинг ёстигини қуритаётган жанги жадалларга ҳам кўникаб боряпмиз. Гиёҳвандлик, терроризм балоси вабо каби ёйилиб бормокда... Бу ҳодисаларни қандай тушунмоқ керак? Уларнинг замирида нима мужассам — бефарқликми ёки бағритошликми? Инсоний ожизликми ёхуд зулм-зўрликка бўлган ҳайвоний хохиш-иродами?

Бу саволларга жавоб излар эканмиз, беихтиёр шундай хулосага келамиз: башарият ва ҳар бир инсоннинг ўзини ўзи ахлоқий ва маънавий жиҳатдан тақомиллаштириб бориши — камолотга интилиши кундалик заруриятга айланиб қолди. Чунки бу муаммо сайёранинг ва одам зотининг бундан буён

дунёда ҳукм суриши билан чамбарчас боғлиқдир. Бу жумбоқни муайян бир шахс, ҳатто у даҳо бўлган тақдирда ҳам, танҳо ўзи ҳал этишга қодир эмас. Бунинг учун ҳеч бўлмаганда одамларнинг маълум бир гуруҳи, эл ва элатлар бир-галлашиб ҳаракат қилиши лозим.

Буюк инсонпарвар адиб Чингиз Айтматовнинг фикрича, икки даҳонинг инсоният бахту саодати йўлидаги фожиали ўлими ҳар биримизни бошимизга таҳлика солиб турган хавф-хатар тўғрисида ўйлаб кўришга мажбур этмоғи керак.

“Кассандро тамғаси”да талай муаммолар, жумладан, одамларнинг мустабид тузум давридаги муносабатлари ҳам тасвир ва тадқиқ этилган. Бу ҳақда вақтли матбуотда қайта ва қайта ёзилгани, шунингдек, бир неча иқтидорли ёзувчилар яратган бадиий асарларда бу мавзу қаламга олингани учун ҳам, улар китобхонда унчалик зўр қизиқиш уйғотмаслиги мумкин. Аммо шунга айтиш жоизки, Чингиз Айтматов романида тасвир ва бадиий таҳлилнинг ўзига хос ва муҳим руҳий хусусиятлари мавжуд. Романнинг дастлабки жузъидаги воқеалар эркин демократия жамиятида кечади. Бу жамиятда ҳар бир шахс ўзига боғлиқ ҳар бир масалани мустақил ҳал этиш ҳуқуқига эга. Иккинчи жузъ воқеалари эса барча масалалар фақат КПСС Марказий Комитети деган даргоҳда ҳал қилинадиган собиқ СССРда давом этади. Лекин шуниси ажабланарлики, романнинг сўнгида ҳар икки жамият вакиллари ҳам чинакам манқуртлар ва ҳисси темиртан — роботлар каби иш тутадилар. А.А.Кольцов ўзи раҳбарлик қилган институт лабораторияларида ана шундай манқурт ва темиртан даҳоларни ихтиро қилишга уринади.

Шу тариқа яккахокимлик ва демократия тушунчалари романда мавҳум гаплар тарзида эмас, балки муайян инсон ва унинг тақдирига муносабат орқали мухтасар ва аниқ тадқиқ этилади.

Муаллиф мустабид тузум қиёфасини ўзида мужассам этган КПСС Марказий Комитети секретари Конюханов билан тадқиқотчи олим ўртасидаги муносабатлар тасвирида ана шу масалага алоҳида урғу беради. Манқурт Конюханов миллат, ватан туйғуси, оила, ота, она каби тушунчалар тўғрисида мутлақо тасаввурга эга бўлмаган “икс-зотлар”, яъни жисми одам, лекин юраги одамий сифатлардан холи жонзотлар бош ролни ижро этувчи жамиятнинг ҳукмрон вакили сифатида гавдаланади. Мустабид жамиятга ҳур фикрли, ижодкор, ўзлигини англаган мард шахслар эмас, аксинча, ҳар қандай буйруқ ва амр-фармонларни сўзсиз бажарувчи роботларгина керак. Шу тариқа ёзувчи манфур тузумнинг инсонга, элу халққа қарши қаратилган асл моҳиятини фош этиб ташлайди. Муаллиф бунга ёрқин бадиий ифода усуллари билан эмас, балки ўзаро суҳбатлар ва юзаки қараганда арзимас бўлиб туюлувчи тафсилотлар воситасида эришади. Айтматовнинг ҳақиқий ижодкор сифатидаги маҳорати ана шунда намоён бўлади...

Романда муаллиф яна талай долзарб муаммоларни ҳам муҳокамага қўяди. Чунончи, шахснинг тарихдаги ўрни, маънавий ва илмий муаммоларнинг ўзаро муносабати, оламшумул зотни яратиш масалалари шулар жумласидандир. Биз ҳозир асарнинг бадиий фазилятлари ҳақида мулоҳаза юритмоқчи эмасмиз, бу алоҳида мавзу. Фақат шуни таъкидламоқчимизки, Чингиз Айтматовнинг романи бадиий ҳароратининг кучи билан китобхонда зўр таассурот қолдиради.

Юзаки қараганда, асар гоёси етарлича очилмай қолгандай туюлади. Гўёки муаллиф ўқувчиларга яна ниманидир айтмоқчидек, уларни воқеаларнинг кейинги ривожини кузатиб боришга ундаётгандек... Лекин романнинг мазмуни хусусида теран ва жиддий мушоҳада қилсак, ҳаммаси аён бўлади-қолади: бунинг учун сўзнинг моҳиятига теранроқ кириб бориш, ўйлаш ва яна бир карра ўйлаш керак. Бу ҳол воқеликни ва унинг чигал, сирли жумбоқларини қайта идрок этишимизга имкон беради. Эзгуликка даъват этувчи романнинг бекиёс аҳамияти ҳам ана шунда.

Зоҳир — халқ назаргоҳи.

Ботин — Ҳақ назаргоҳи

Вазири кабир сўради: “Дунё недур?” Дедилар: “Ранж ила қўлга киририлиб, тубанлик ва ҳасратни намоёиш қилгувчи нарсалар ҳақида не дейлик?” Яна дедилар: “Умр сармоясини омонат, Ҳақ тоатини ганимат бил! Билим эгаллашдан тўхтама. Нафс нажотини ибодатдан ахтар. Нафснинг хоҳишига эрк берма. Қайси бир иш бўлмасин, Ҳақдин мадад тила. Нодонлик гуруридин ижтиноб эт. Эшитмаган ва кўрмаганингни гапирма. Бошқалардан нуқсон ахтарма, ўз айбларингни билгувчи ва кўргувчи бўл. Сўрамасалар — сўз айтма, чақирмасалар — борма. Бандаликни сабрдан топ. Дунёпараст бўлма. Илм учун тинимсиз заҳмат чек. Тоатда ҳорислик кўргаз. Одамларни ортиқча мақтама. Кўзга кўринишдан кўра, кўринмасликни афзал бил. Кечиримли бўл, сени ҳам кечиргайлар».

ТАҚИҚ

Ҳикоя

Адабий тарихдан наълумки, аксари Фарб ёзувчилари кўп қиррали фразияи соҳиб-би бўлганлар. Машиқур италоқ адиби Дино Буццати ҳам бундан мустасно эмас. У журналист, ёзувчи, шоир ва мухаввир сифатида ном қозongan, мухтасил спорт билан шуғулланган. Аммо сўз санъати во-расидаги иштишлари кўпроқ шухраи келтирди. У бир талай романлар, пьесалар, шеър ва позмалар муаллифидир. Айниқса, ушба ҳикоянавис сифатида жаҳон адабий-ти тарихида муҳим ўрин тўтади.

Унинг ҳикояларида фантастик реализм услуби ажурол кўзга ташланади. Дино Буццати бир пайтнинг ўзида ҳам фантаст, ҳам реалистдир. У хаёлий, шартли, ранзий воқеа-ҳодисалар, тақдирлар воситасида инсонна ҳос реал муаммоларни таҳлил этади, уларнинг замирига тираи назар ташлайди. Ёзувчиини ҳикоялари мухтасар, оддий воқеалар асосига қурилса-да, турмуш зиддиятларини кети қанраб олади.

Инсон — зояи сирли муаммо. Дино Буццати бу муаммога ўз назари билан қарайди. Унинг "Мақиқ" ҳикоясини ўқиб бунга ишон ҳосил қилишиниғ шубҳасиздир.

Нимасини айтасиз, бизда шеърият тақиқланганидан буён ҳаёт бошқача бўлиб қолди. Энди на аввалги кўнгил озишлар, на юрак ўйнатовчи илҳомланишлар, на беҳуда хаёлпарастликлар бор. Иш — ёлғиз ана шу нарса ҳақиқий қадриятга айланди; одамзод минг йиллардан буён нечук бу ҳақиқатни англаб етмади экан — ақл бовар қилмайди.

Халқни миллат бахт-саодати йўлида айнан буюк ишларга даъват этувчи, мухтарам назоратчиларимиз элагидан ўтган айрим гимнларгина одатдаги чегарадан чиқмайди, холос. Аммо уларни шеър деб бўладими? Не бахтки, улар шеър эмас. Улар меҳнаткаш омманинг руҳини чиниқтиради-ю, бироқ тизгинсиз ва ўйноқи хаёл парвозига халал бергани берган. Масалан деганингизда, бизда ҳалигидақа севги қийноқларига гирифтор бўлган юраклар шарҳига имкон борми? Қора меҳнатдан бошқасини билмайдиган бизнинг жамиятимизда халқнинг руҳий қуввати ҳеч бир фойдаси йўқ — буниси шундоқ ҳам барчага аён — завқу сафога бой берилишига тоқат қилиб бўладими, ахир?!

Табиийки, ҳаётни бу қадар кенг миқёсда яшилашга қаратилган тадбирларни кучли ҳукумат кўмагисиз амалга оширишнинг имкони сира ҳам топилмаган бўларди. Ноиб Ниццари бошқараётган бизнинг ҳукумат айнан ана шундай — кучли ва шунинг баробарида демократияли ҳукуматдир. Боз устига денг, демократиячилик унга зарур фурсатда — шуниси каммиди энди! — чўяндек муштини ишга солиб қолишга ҳаргиз монелик қилмайди. Шеъриятни тақиқлаш ҳақидаги қонуннинг ашаддий тарафдорларидан бири Тараққиёт вазири ноиб Вольтер Монтикьяридир. У, нафсиламрини айтганда — миллат иро-

дасининг ифодачиси ва мудом, таъбир жоиз кўрилса, юксак демократиявий ғоялар йўлини тутиб келган шахс. Халқ руҳиятнинг бундай чиркин ҳолати ифодаланган матоҳни ўқиб ўтиришга тоқат қилолмаслиги-ку кундек равшан бир нарса эди. Гап бу муносабатни бутун жамият бахт-саодати учун қатъий ҳуқуқий меъёрлар асосида мустаҳкамлаб қўйишда қолган эди.

Таъкидлаш жоизки, мазкур қонун фуқарога кўпам ташвиш келтирмайди. Зеро, камдан-кам қонунларгина халқ учун ушбу қонун каби беэиён бўлиши мумкин. Тўғри-да, бизда шу пайтгача ким ҳам шеър ўқибди дейсиз! У бирор мардумнинг газзига дори бўлганми-дики, ўқилса? Қонунда маън этилган шеърий битикларни давлат ва хусусий кутубхоналардан териб олиш ҳеч бир қийинчиликсиз амалга оширилди; боз устига, бу тадбир, гўё елкамиз оғир юқдан ниҳоят халос этилгани каби, умумий бир кўтаринкилик ва мамнунлик вазиятида кечди. Маҳсулот ишлаб чиқариш, буюк иншоотлар қуриш, тараққиёт кўрсаткичларини тобора ошириш, саноат ва савдони мустаҳкамлаш, миллий салоҳиятимизни юксалтириш мақсадидаги илмий изланишларни қўллаб-қувватлаш, нақлиётни муваффақиятли ривожлантириш учун янада кўпроқ куч-қувват сарфлаш (қандай ажойиб сўз!) — дангалини айтадиган бўлсак, мана, поэзия дегани нима, мухтарам ватандошлар! Яшасин техника, аниқ ҳисобкитоб, талабни, тонналарни, метрларни, баҳо кўрсаткичларини, бозор нархларини, таннарх ва санъат асарлари деб аталувчи матоҳларнинг (агарда улар зарур деб топилса) ҳаётийлигини синчиклаб ўрганишга асосланган турмуш тарзи!

Ноиб Вольтер Монтикьяри қирқ беш ёшда. У хийла новча ва салобатли зот;

ана, кўшни хонадан унинг хандон отиб кулгани эшитилмоқда. (Унга кекса шоир Освальдо Каннинг қандай адабини берганлари ҳақида ҳикоя қилмоқдалар. “Ахир, мен энди шеър ёзма-япман-ку, — дея қичқирди у шўрлик, — онт ичаман, ўн беш йилдирки шеър ёзмай-ман! Дон сотиб кун кўряпман — тамом-вассалом”. “Лекин авваллари ёзардинг-ку, ҳайвон!” — Бежирим кийинган, бошига шляпа бостириб, кўлига ҳассатаёқ тугтан чолни шундай ҳақоратлар ила ахлаттепага улоқтирдилар). Ноибнинг кулгисига кулоқ тутинг, қандай кулмоқда? Ҳа, ишонаверинг, бу одам ўзига пишиқ ва унча-мунчага қоқилмайди. Айвон панжарасига аранг суяниб, кечки шафақ либосидаги осмонга термуладиган ва гўзал хонимлар ҳақида байтлар ўқийдиган лапашанглар ҳам одам бўпими! Монтикьяри уларнинг юзтасига татийди!

Умуман, бўларини айтадиган бўлсак, ноибни қуршаган оламда ҳамма нарса аниқ ва ижобийдир. Ўзи ҳам мутлақо тошбағир одам эмас. Иш хонаси деворларига таниқли мусаввирларнинг асарлари осиб ташланган; улар кўзни жимирлатиб юракка даҳл қилмайдиган мавҳум чизмалардир. Бу ерда хона соҳибининг — покиза маънавий қадриятлар ҳомийсининг беқиёс мусиқий таъбидан далолат берувчи оҳанг тасмалари ҳам мавжуд; табиийки, улар орасидан Шопеннинг чучмал асарларини топишингиз амримаҳол, аммо Хиндемитнинг барча мусиқалари тўла-тўқис йиғилган. Кутубхоналар тўғрисида гап очадиган бўлсак, у ерда илмий асарлар ва ҳужжатли китоблардан ташқари, ҳордиқ чиқарар кезларда ўқиш учун мўлжалланган кўнгилочар асарлар ҳам етарлича. Шубҳасизки, булар барчаси — ҳаётни ҳеч бир кўшиб-чатиш ва лўттибозликларсиз, ҳақиқий тусда тасвирлашга ҳаракат қилган муаллифларнинг китобидир; уларни мутолаа қила туриб, худога шукрки, кўнглингизга

гулгула тушиши ва демакки, тарбиянғиз бузиллишидан ташвишга тушмай-сиз — гарчи аввалги замонларда (энди бунга ишониш қийин) бундай ҳолга йўл қўйилибгина қолмай, рағбатлантирилган бўлса-да, унга мутлақо ақл бовар қилмайди.

Ноибнинг қаҳқаҳаси ёқимли, эшитиб маза қиласиз. Бу қаҳқаҳа замирида қанчалар қудрат, ирода, умид, амалий ишга ишонч яширин! Лекин у биз тасаввур этаётган каби хотиржамми? Шеър деган ярамас матоҳ тағ-туғи билан қуритилганига унинг ишончи комилми?

Бир кун оқшом маҳали у уйда қандайдир маълумотномани кўздан кечириб ўтирар экан, ҳузурига хотини кириб келди.

— Вольтер, сен Жоржина қаёққа даф бўлганини билмайсанми? — деди у ҳовлиққан ҳолда.

— Йўқ, хабарим йўқ. Нима, бирор кор-ҳол юз бердимиз?

— У, бориб дарсимни тайёрлайман, деган эди. Аммо хонасида йўқ. Чақириб ҳам кўрдим — бирор сас-садо эшитилмайди. Қидирмаган жойим қолмади.

— У ҳойнаҳой боғда бўлса керак.

— У ерда ҳам йўқ!

— Унда бирор дугонасиникига кетгандир-да?

— Алламаҳалда-я? Нималар деб вайсаяпсан, ана, пўстини даҳлизда осиглиқ турибди-ку!

Эр-хотин хавотирга тушиб бутун уйни ағдар-тўнтар қилиб чиқди. Қани, қиз топилақолса! Монтикьяри ҳатто томга ҳам чиқиб кўришга аҳд қилди — ҳечкурса, виждони хийла таскин топади-ку. Бу ерда — том шифтига тиралган тўсинлар остида бир уюм бўлиб ётган латта-путта, эски лаш-лушлар устида сокин ва сирли шуъла ўйнайди. Ёруғлик том шифтидаги ярим доира шаклидаги туйнуқдан тушмоқда эди. Уни кимдир очиб қўйган. Анчагина аёз бўлишига қарамай, унинг қизи, гўё

самога махлиё бўлган каби, кўллари билан туйнукка ёпишиб, жим қотиб турарди.

Танҳо ўзи бу ерда нима қияпти? Ноибнинг кўнглида аламли, нохуш шубҳа бўй кўрсатди ва у зўр бериб ундан халос бўлишга тиришди. Бироқ бари бехуда.

У билдирмайгина қизини кузата бошлади, қиз эса бояги ҳолича миқ этмай, бор вужуди билан кўзларини катта очиб, қандайдир мўъжизанинг шоҳиди бўлган каби, узоқ-узоқларга термуларди.

— Жоржина! — Қизча сапчиб тушди ва жонҳолатда қайрилиб қаради, юзи бўздек оқариб кетган эди. — Сен бу ерда нима қиялсан? — У лом-мим демади. — Сен бу ерда нима қиялсан? Гапир!

— Ҳеч нарса қилаётганим йўқ, тингладим, холос.

— Тингладинг? Нимани тингладинг?

Жоржина бошқа бир сўз демасдан пастга чоғиб кетди, зинадан унинг ўкириб йиғлагани эшитилди ва аста-секин йиғи товуши узоқлашиб борди.

Ноиб туйнукни ёпди, аммо кетишдан олдин тепага бир нигоҳ ташлади: унинг шубҳалари тарқамаган эди. Жоржина у ерда нимани кўриб қолдйкан? Қизиқ, бу ерда тинглайдиган нарса борми? Лекин, шунга қарамай... Ахир, бу ердан томларнинг бўғотию шпийдам дарахтлар, шоҳкўчанинг нариги томони бўйлаб чўзилган завод корхоналарию ўн беш кунликлар чамаси бўлиб қолган, шаҳарга ойдин тус бериб, одатдагидек шуълалар таратувчи бўзарган ой, узун соялару булутларнинг товланишидан ўзга ҳеч вақо кўринмайди-ку?! Берилиб тинглайдиган бирон бир товуш ҳам йўқ. Томлардаги эски тўсинларнинг гичирлаши ва шаҳар бўйлаб таралиб, оҳистагина — кечанинг айнан шу дақиқаларидаги ишлаб чиқариш суръатининг табиий ҳолда пасайишига тўлиқ мос равишда тин-

чиб бораётган, нафас сасига ўхшаш кулоққа зурга чалинадиган товуш бор, холос. Барчаси шу қадар оддийки, ҳеч бир қизиғи йўқ. Эҳтимол... (Том совуқ, черепицалар оралиғидаги тирқишлардан муздек ҳаво сизиб киради.) Эҳтимол, айнан ўша ерда — тўлишаётган ой нури билан баногоҳ ўзгача тусга кирган томлар устида — инсоф билан айтганда, ҳатто ноиб Монтикьярининг ўзи ҳам буни инкор этишга журъат қилолмайди — бу кажрафтори фалакнинг ўзидек қадим шеър деган бало пусиниб, ненидир кутиб ётгандир? Қарангки, ҳатто болакайлар, шу покиза вужудлар ҳам, гарчи ҳеч бир зот у ҳақда гапирган бўлмаса-да, ўша балонинг таъмини ҳис этади. Бугун шаҳарда шу аҳвол! Гўё қандайдир фитнага ҳозирлик кўрилаётгандек. Маълум бўладики, бу лаънاتини қонунлар билан ҳам, жазолар билан ҳам, оммавий мазахлаш билан ҳам гумдон этишнинг имкони йўқ экан-да? Демакки, улар эришган нарсалар бор-йўғи бўҳтон, жаҳолатини мукофот билиб мунофиқларча мақтаниш, қалбаки эътиқоддан иборатми? Хўш, Монтикьярининг ўзичи? Наинки унинг кўнглида ҳам шеър туйғуси яшириниб ётган бўлса?

Салгина фурсат ўтиб меҳмонхонада хотини рўбарў келдию саволга тутди:

— Вольтер, нима, бугун мазанг йўқми? Рангингда ранг қолмабди-я!

— Кўйсанг-чи бу гапингни. Мен ўзимни отдек ҳис қиялман. Ҳатто вазирликка бориб келсамми деб турибман.

— Шу пайтда-я? Бир тишлам нон ҳам емасдан-а?

Монтикьярининг кўнгли алағда. У уйдан чиқди, аммо машинага ўтиришдан олдин бир лаҳза хаёлга толди. Бугун не боис ой бу қадар ёп-ёруғ? Ва ўзича бундай хаёл не оқибатларга сабаб бўлишини чамалаб кўра бошлади. Соат аллақачон ўн яримга бориб қолибди, шаҳар кун бўйи давом этган оғир меҳнатдан сўнг тинчиб, ором ола

бошлаган. Не бўлганда ҳам унинг на- зариди бугунги оқшом ҳавонинг ўзи қандайдир бошқача, унда аранг илғаб олинадиган ҳаёт зарби, анави, деярли қоп-қора соялар оғушида қандайдир ту- шуниксиз кучлар ҳукм сураётгани се- зилади; бамисоли кимлардир қувурлар- дан чиқаётган тутунлар, дарахтлар та- наси, ўчириб қўйилган ёнилғи қозон- лари ортига яшириниб, бир-бирига зўрға англашиладиган ишоралар қила- ётгандек; гўё кимнингдир исёнкор туй- гулари тун паранжиси остида бетиним шеърни қутқариш чорасини излаётган- дек ва дафъатан уни топадигандек...

Ҳатто Монтикьярининг ўзи ноилоҳ ҳолда эътироф этадики, уни ҳам қан- дайдир ғалати туйғу азобга солмоқда. Не қилсинки, осмон гумбази остидан унинг бошига ҳам шуълалар маржони ёғилмоқда эди. Не чора борки, унинг ёғилиши ҳукумат қарорига батамом зид эди! Гўё уст-бошига кўзга кўринмас ўргимчак тўри илашиб қолган каби, у беихтиёр эғнидан нималарнидир сиди- риб ташламоқчи бўлди.

У беихтиёр сергак тортиб, машина- ни ҳайдаб кетди. Ниҳоят, шаҳар мар- казига етиб келдию, ўзини бир оз ен- гил тортгандек сизди. Бу ердаги ну- рафшон чироқлар — ҳарқалай, унга шундай туюлди — ой шуъласидан кўра ёрқинроқ бўлиб кўринарди. Монтикья- ри вазирлик биносига кирди ва кенг зинадан чиқиб, сокин йўлак бўйлаб иш хонаси томон юрди. Чироқлар ўчирил- гани боис деразадан ўша лаънати ёғду тушиб турар эди. Фақат бир эшик тир- қишидан чироқ нури милтираб кўри- нарди. Вазир ўша эшик ёнида тўхтади. Бу — мудом рақамларга кўмилиб юра- диган илмий тадқиқот бўлимининг бош- лиғи, ўта расмий ва ижрочи про- фессор Каронеснинг хонаси эди. Ажа- бо, унга не бўлди экан? Ноиб Монти- кьяри эшикни оҳиста очди.

Каронес у тарафга орқа ўгириб ўтирарди. Столи устида мўъжазгина

чироқ шуъла сочиб турар, у бўлса бот- бот тўхтаб ва анчагина хаёлга толиб нималарнидир қоғозга битар эди. Бун- дай лаҳзаларда у ўзи ҳам билмаган ҳолда қаламни лабига босар ва илҳо- минни ахтарган каби, нигоҳини айвон- даги ой нурига йўғрилган шиша эшик- ка қадарди.

Бу оқшом Монтикьяри иккинчи бор яна бир инсонни ғайриодатий ва ҳатто нораво машғулот устида қўлга тушир- моқда эди. Илгарилари Каронес ҳеч қачон ишда бу қадар кеч қолиб кет- масди.

Монтикьяри серпат гилам устидан жимгина юриб Каронеснинг тепасига келди ва унинг елкалари оша астагина эгилиб, профессор қоралаётган қоғоз- га кўз қирини ташлади:

*О забонсиз ёғду, сен нечук
Маъдан корхоналарининг қоп-қора
қурум*

Деворлари оша чиқасан кулиб?

*Афсонавий сеҳрли чироқ
Тилсиз тошни ёритди ҳатто.*

*Сенга борар йўл лекин узоқ —
Бир умрлик йўл эрур расо!*

*Мен толиққан нигоҳим билан
Атрофимга қарайман, ҳайҳот!*

Сенинг нуриг этар намоён:

Қандай ғариб бизнинг бу ҳаёт!

Кўп сеҳрли ва танти дунё,

Ўн беш кунлик ой,

Нарсалар олами...

Ўзинг айирмагин булардан, Худой!

Шу мисраларни ўқигач, вазир бир қўлини Каронеснинг елкасига қўйди ва бундай деди:

— Профессор, шу иш сиздан чикди- ми?!

У бўлса кўрқувдан тош каби қотиб нималардир деб валдирарди.

“Профессор, шу иш сиздан чикди- ми?!” Аммо шу онда қўшни хонадаги телефон жиринглаб қолди, кейин яна қайдадир узоқда — йўлакнинг охирида телефонга тил киргандек бўлди. Сўнгра

учинчи, тўртинчи бор телефонлар жинглик кетди... Ва шу тариқа сокинлик кўйидаги бинода, гўё жавонларга, чанг босган пардалар ортига бекиниб олган юзлаб одамлар орзиқиб кутилган ишорадан ниҳоят хабар топгани каби, сирли равишда ҳаёт қайта жонланди. Дастлаб кимларнингдир мўралаб қарагани қулоққа чалинди, кейин бутун теварак-атроф шивир-шивир гаплар сасига тўлди. Сўнг-сўнг кимларнингдир таниш овозлари, нимагадир даъват этгани, шартта-шартта буйруқ бергани, эшикларнинг шарақлаб очилиб-ёпилгани, югуриб бораётган одамларнинг олатасир шовқини, узоқдаги бақир-чақирлар эшитилди...

Монтикьяри эшикни ланг очиб, айвон тарафга назар ташлади. Вазирлик теграсидаги боғда нимадир бўлгану бар-

ча чироқлар ўчган. Бунинг оқибатида ой нури янада ёрқинроқ ва ноҳушроқ кўзга ташланади. Икки ёки уч киши кўлларида машъала тутган ҳолда ойдин шуълага бурканган хиёбондан чошиб кетди. Кейин ёш ўспирин қизил камзулини силкитиб от чоптириб ўтди. Ана, бино ўртасидаги равоннинг икки тарафига башанг кийинган, кўзни қамаштирувчи қилич таққан иккита ҳарбий келиб турди. Ана, улар қиличларини самога ирғитдилар. Йўқ, улар — қилич эмас, ғалаба мушаклари. Ноғора-карнайнинг янгроқ овози бир таралди-ю, оломон тепасидаги тилла равоқ каби, ҳавода муаллақ туриб қолди.

Монтикьярига ҳеч бир изоҳнинг ҳожати йўқ эди. Шундоқ ҳам барчаси тушунарли: инқилоб юз бердию унинг вазирлиги қулатилди.

Русчадан Полвон ОТАБЕК таржима қилди.

Зоҳир — халқ назаргоҳи.

Ботин — Ҳақ назаргоҳи

Ўзингдан лоф урма. Балони оқибати кибру ҳаво бил. Қўлингдан келмайдиган ишни қилма. Қилмагани қилдим дема. Нафс макрига учиб, дилни девнинг ўйинчоғига айланторма. Бошқаларга асло ёмонлик қилма ва тилама. Ўзингга раво кўрмагани ўзгаларга ҳам раво кўрма. Хирс бандаси бўлма. Имконинг етгунча бировларнинг нонини ема. Бироқ нон-тузингни ҳеч кимдан дариг тутма. Худо бергани егилки, ҳаргиз камаймас. Оллоҳни раззоқ бил. Дарвешдан чўчима. Кўп пул қарз берма. Охират учун зиёдли савдодан кеч. Шаҳват асири бўлма. Нафс фармони ила офиятни бой берма. Душман гарчи ҳақирдур, уни хорлама. Бегонани ҳамтовоқ қилма. Ўзингнинг озингни ўзгаларнинг кўпидан зиёд кўр. Бехуда ғам чекма. Аҳдга доимо вафо қил. Қаерда бўлсанг, ўша ерда Худони ҳозир бил. Вақтни ғанимат ҳисобла. Ваъданинг ростлигини саховат дегил. Илк жафосиданоқ дўст билан алоқани узма. Дўстни қаҳру ғазаб пайтида сина. Ҳамма қору ҳолда дўстларга ҳалимлик кўргаз. Қўлингдан келгунга қадар махлуққа эҳтиёжингни сездирма. Сукутни одат қил. Бехуда вайсашни ҳамма офатларнинг аввали деб бил. Миннатдор бўл, аммо ҳеч кимдан миннатдорлик талаб қилма. Ҳожатбарорликни улуғ иш англа. Худога дўстликни беозорликдан ажратма. Дунё ва охират саодатини доноларга муҳаббатда бил. Нодондан қоч. Сўзлаганда ҳеч кимни хижолат қилма. Қулги кўзгайдиган сўздан ҳазар қил. Ўзингнинг ва фақрнинг моли миқдорини ҳеч кимсага айтма. Бешарм, беҳаёлар билан ўтириб-турмағилки, дунё ва охиратда мазолат ва укубат эруп.

БАРКАМОЛ

ИНСОН —

Шахснинг маънавий шаклланишига турли шаклдаги ижтимоий муҳит таъсир этади. Инсон фаолиятининг мазмунига кўра, жамиятшунослик фанида шахс билан мунтазам алоқада бўлган муҳит уч гуруҳга бўлинади: кичик муҳит (оила, мактаб, меҳнат жамоаси, дўстлар ва танишлар давраси); катта муҳит (ижтимоий табақалар, касбий гуруҳлар, миллий гуруҳлар, демографик гуруҳлар, диний гуруҳлар); умумижтимоий шароит. Ушбу муҳитлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, шахс маънавий шаклланишига бевосита ёки билвосита таъсир этади.

Қайд қилиш лозимки, шахснинг ўзи ҳам муҳитларга бевосита ёки иккинчи бир муҳит воситасида — билвосита таъсир этади. Шахснинг маънавий шаклланишида кичик муҳитга мансуб оила, мактаб, меҳнат жамоалари муҳим ўрин тутаяди. Чунки инсон ҳаётининг, айниқса, унинг дунёқараши шаклланидиган даврнинг асосий қисми шу муҳит шароитида ўтади. Иккинчидан, шахснинг маънавий шаклланишига бу муҳит фақат бевосита таъсир этади.

Жамиятдаги ижтимоий муносабатлар нечоғлиқ соғлом бўлса, кичик муҳитда шахснинг маънавий шаклланишига таъсир қилувчи салбий омиллар шу қадар кам бўлади. Ва аксинча, кичик муҳит ижобий омилларга бой бўлса, жамият шунча соғлом бўлади ва тараққий этади. Халқимизнинг маънавий пирларидан бўлмиш

Маҳдуми Аъзам — Хожа Даҳбедий ҳадисларга асосланиб, инсон ўзидан уч нарсадан ақалли биттасини қолдириб кетмоғи жоиз, деб таълим берадилар. Шулардан биринчиси — оилада хушхулқ фарзанд қолдиришидир. Бу эса ҳар бир инсондан фарзанднинг тарбиясига — иймонли, одобли, миллатпарвар бўлиб вояга етмоғига масъул бўлишни талаб этади. Маҳдуми Аъзам назарида, фарзандни йўлга солгувчи устоз, энг аввало, ота билан онадир. Ота-она фарзанди яхши фазилат соҳиби бўлиши учун уни мудом эзгулик руҳида тарбияламоғи лозим. Яхши фарзанд — яхши хотирадир, яхши хотира қолдириш, дейдилар Маҳдуми Аъзам.

Исомиддин ИСМОИЛОВ. Ҳуқуқшунослик фанлари номзоди, доцент; Ички ишлар вазирлиги академиясининг илмий-педагогикавий мутахассислар тайёрлаш бўлими бошлиғи.

Инсоннинг шахс сифатидаги пойдевори оилада шаклланади. Инсон ўзини ўраб турган дунё ҳақидаги дастлабки билимни, яхши ва ёмон тўғрисидаги, хулқ меъёрлари хусусидаги бошланғич тасаввурни, илк тарбиявий таъсирни оилада олади. У шахс сифатидаги дастлабки қадамни ҳам шу ерда ташлайди. Шунинг учун инсон тарбияси, айтиш мумкинки, у туғилмасиданоқ бошланмоғи, яъни оилавий муҳит яхши йўлга қўйилмоғи лозим.

Олимларнинг таъкидлашича, оиланинг асосий вази-фаси инсонни ижтимоий ҳаётга тайёрлашдир. У шахснинг ижтимоий, иқтисодий ва демографик жараёнлар билан алоқасини мустаҳкамлайди. Оила шахснинг маънавий шаклланишида ноёб, бошқа ҳеч бир бошқа муҳитда бўлмаган имкониятларга эгадир.

Шу билан бирга, таъкидлаш жоизки, оила жамият ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларга жуда ҳам тез таъсирчандир. Шу ооис кеинги вақтларда айрим иқтисодий қийинчиликлар сабаб баъзи оилаларда унча-мунча салбий ҳолатлар юз кўрсата бошлади. Шундай ҳолатлардан бири — моддий бойликнинг маънавий бойликдан устун қўйилишидир.

БАРКАМОЛ

ЖАМИЯТ ГАРОВИ

Ҳуқуқшунослик илмида, жиноятнинг олдини олиш нуқтаи назаридан, оилада шахснинг маънавий шаклланишига салбий таъсир этувчи омиллар икки гуруҳга ажратилади. Биринчиси — объектив омиллардир. Уларга ота-онанинг узоқ вақт касал бўлиши, моддий етишмовчиликлар, ота-она маданий даражасининг пастлиги, асосий вақтини жамоат ишларига сарф этиб, бола тарбиясига эътибор беролмаслиги, тураржой ва маиший шароитнинг ёмонлиги ва ҳоказолар киряди. Бозор муносабатларига ўтиш билан боғлиқ бир талай қийинчиликларнинг вужудга келиши оилада шахснинг маънавий шаклланишига салбий таъсир қилувчи объектив омилларнинг бирмунча кучайишига сабаб бўлди. Улар шахсда бевосита салбий хусусиятларни шакллантирмасда-да, лекин уларнинг ривожланиши учун қулай шароит туғдиради.

Шахснинг маънавий шаклланишига салбий таъсир этувчи иккинчи хил омиллар — субъектив омиллардир. Улар оиладаги маънавий-тарбиявий заифлик натижаси ўлароқ юзага келади. Маънавий-тарбиявий заифлик эса ҳаётда турли кўринишларда намоён бўлади. Чунончи, оила аъзоларидан бирининг бошқа бирини, айниқса, катталар кичигини жиноий фаолиятга ёхуд ғайрияхлоқий ишлар — ичкиликбозлик, талончилик, фоҳишабозлик билан шуғулланишга тўғридан-

Рузмет МАҲМУДОВ. Педагогика фанлари номзоди, доцент; Ички ишлар вазирлиги академиясининг кафедра мудири.

тўғри жалб қилиши. Жиноят содир этганларнинг тахминан 30 фоизи ота-онаси ёки бошқа оила аъзолари ичкиликбозлик, шафқатсизлик, бузуқлик қилгани туфайли шу йўлга кириб қолган бўлиб чиқади. Жазо ўтаётган ёки ғайриижтимоий тарзда турмуш кечираётган шахслар оила муҳитининг ҳар бештасидан биттасида ота-она, ака-ука ёки опа-сингиллардан бири илгари судланган экани тегишли идораларда қайд этилмоқда.

Баъзи ота-оналар болалари ҳузурда ўзаро жанжаллашиб, бўлмағур сўзларни ишлатадилар. Эсдан чиқармаслик керакки, бола отанинг ҳар бир ҳаракатини зимдан кузатиб боради. Ота-она ўртасидаги доимий жанжал боланинг асабини ишдан чиқаради. Сержанжал оилада ўсаётган бола дарсни ўзлаштира олмайди, оқибатда унда ўзгача кайфият пайдо бўлади. Табиийки, мунтазам жанжал чиқиб турадиган оилаларда тарбияланган болалар жаҳлдор, руҳан тез чарчайдиган бўлиб қолади. Улар ғайритабиий, ҳатто ғайриқонуний ишларга қўл уришдан ҳайиқмайди.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бундай носоғлом оилалардан рисоладаги ҳодонларга нисбатан жиноятчилар ўн марта кўп чиқади.

Оилавий тарбияда йўл қўйиладиган хато ва камчиликлар орасида энг кўп тарқалганлари куйидаги кўринишларда намоён бўлади: болаларни меъеридан ортиқ эркалаш; уларнинг инжиқликлари ва тантқиқликларига эрк бериб қўйиш; меъеридан ортиқча қулайликлар яратиш; ижтимоий фойдали бўлган муайян бурчларни бажаришдан, ҳатто кучи етадиган меҳнатдан озод қилиш; эҳтиёжларини чексиз равишда қондириб бориш; шахсиятпараст, дангаса қилиб тарбиялаш ва ҳоказо.

Тарбия борасидаги салбий ҳолатлардан яна бири ота-онанинг болага қараш юзасидан бурчини очиқ-ойдин бажармаслигидир. Бундай ҳолат ҳуқуқшуносликда ота-онанинг конституциявий бурчларини бажармаслиги деб баҳоланади. Бундай оилаларда мутлақо тарбия бўлмайди, фарзандлар ўз ҳолига ташлаб қўйилади. Болалар қаровсиз қолади. Бу эса охир-оқибатда уларнинг назоратсиз қолишига, тўғри келган шахслар билан танишишига, турли хил салбий йўналишга эга бўлган одамлар ёки гуруҳ таъсирига тушиб қолишига сабаб бўлади.

Шахснинг маънавий шаклланишида умумтаълим, ҳунар-техника ва ўрта-маҳсус мактаблари муҳим ўрин тутати. Юксак маънавийли, маданияти комил инсон, аввало, Ватанини севмоғи, аждодлари яратган бебаҳо илму ҳунар хазинасини имкон қадар эгалламоғи ва шу билан бирга, бутун инсониятга хос қадриятлардан боҳабар бўлмоғи, уларни асраш ва бойитиш йўлида саъй-ҳаракат қилмоғи лозим. Бу ғоят шарафли, мураккаб ва масъулиятли вазифани таълим тизими амалга оширади. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунда бундай деб ёзилган: «Таълим илм бериш ва тарбиялашни ўз ичига олади, бу — республиканинг ақл-заковат ва илм борасидаги куч-қувватини ривожлантириш, жамиятдаги, оила ва давлат олдидаги масъулиятини англайдиган ҳар жиҳатдан баркамол эркин шахсни шакллантириш мақсадини кўзлайди».

Бугунги кунда умумтаълим тизимида шахс маънавий шаклланишига салбий таъсир ўтказувчи омиллар ҳам, афсуски, учраб туради. Бу, аввало, тарбия йўналишининг заифлигида намоён бўлади. Тарбиявий йўналишнинг кучсизлиги авваламбор мактабда ёш авлод билан юритиладиган меҳнат тарбиясидаги хато ва камчиликларда кўринади. Меҳнат тарбияси шахс маънавий шаклланишидаги энг муҳим омиллардан бири ҳисобланиши сир эмас. Шунинг учун ҳам «Таълим тўғрисида»ги қонунда таълим олувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қаторида уларнинг қобилияти ва саломатлигига мос меҳнат фаолияти билан шуғулла-

нишга жалб этиш масаласи ҳам қайд этилган. Таъқидлаш жоизки, ушбу қонунда таълим олувчиларни ўқиш вақти ҳисобидан таълим жараёни билан боғлиқ бўлмаган ишга жалб этиш тақиқланади.

Айрим мактабларга хос шахс маънавиятига салбий таъсир этувчи яна бир омил педагогик жамоадаги носоғлом вазият, айниқса, айрим педагогларнинг касбий ахлоқ меъёрларидан четга чиқиши, ҳатто ахлоққа, ҳуқуққа зид ҳаёт тарзини юритиши ҳисобланади. Бундай ҳолатлар ўқувчиларнинг устозларидан бегоналашувига, улар ўртасидаги салбий, низоли муносабатларнинг вужудга келишига, бир-бирини тушунмасликка сабаб бўлади. Меҳнат жамоасида соғлом муҳит бўлиб, у ижобий анъана ва одатларга бой бўлса, ходимларнинг маънавий шаклланиши доимо ижобий йўналишда ривожланади, турли хилдаги ҳуқуқбузарликларга ўрин қолмайди; агарда меҳнат жамоасида носоғлом муҳит бўлиб, у ерда ичкиликбозлик, ташмачилик, ошна-оғайнигарчилик, кўзбўямачилик ва шу каби салбий иллатлар авж олган бўлса, бундай аҳволда жамоа аъзоларининг, айниқса, ёш авлоднинг салбий шаклланиши учун қулай шароит тўғилади.

Ишлаб чиқариш корхоналаридаги аҳвол шуни кўрсатадики, инсофли, яхшиликка интилувчи раҳбар атрофида соғлом фикрловчи, изланувчан, тадбиркор ва ишбилармон кишилар кўпаяди. Қарабсизки, бундай иш қайнаб турган жойда муҳит ҳам соғлом, одамларнинг кайфияти ҳам яхши. Қўлидан иш келмайдиган, манманликка берилган, ғўддайган, атрофдагиларни менсимайдиган, уруғчиликни, маҳаллийчиликни авж олдирган, аввало ўз манфаатини кўзлайдиган раҳбар шундай носоғлом аҳволга — жанжал, тўполон, қарама-қаршилик ва адоватга тўлиқ муҳитни вужудга келтиради.

Шахснинг маънавий шаклланиши жараёнида криминологик аҳамиятга эга бўлган яна бир кичик муҳит оиладан ташқаридаги маиший турмуш ҳисобланади. Чунки инсон ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган вақтининг маълум бир қисмини оилада ўтказса, қолганини норасмий кичик гуруҳларда ўтказади. Бундай норасмий гуруҳлар тенгдошлар, синфдошлар, курсдошлар гуруҳига; касбдошлар гуруҳига; маҳалладошлар, қишлоқдошлар, юртдошлар ва ҳоказо гуруҳларга бўлиниши мумкин.

Қандай маиший турмуш кечириш — инсоннинг шахсий иши ва у дам олиш вақтини, асосан, норасмий гуруҳларда ўтказади. Шунинг учун бугунги кунда жамиятда ёшлар ва вояга етмаганлар орасида салбий кўринишдаги норасмий гуруҳлар кўпайиб бормоқда. Уларда гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиш, бўш вақтларни турли хил маиший, маънавий бузуқлик билан ўтказиш, зўравонликни тарғиб қилувчи адабиётларни тарқатиш, ғайриахлоқий фильмларни намойиш этиш одат тусига кириб бормоқда.

Файриижтимоий мазмунга эга бўлган видеофильмларнинг руҳий таъсири турли хил бўлиб, уларни баҳолаш ҳам мураккабдир. Фильмда ҳодисаларнинг кўргазмали қилиб кўрсатилиши ҳамма вақт ҳам инсонийлик ақидаларига тўғри келармайди.

Файриинсоний мазмундаги бундай фильмлар аста-секин шахснинг онгига ҳам таъсир қилади, уни бузади, маънавий қизиқиш ва эҳтиёжлари доирасини торайтиради.

Шахснинг маънавий шаклланишига салбий таъсир қилувчи юқорида саналган омилларни вақтида бартараф этиб, оиладаги, мактабдаги, жамиятдаги тарбия муҳитини тўғри йўлга сола олсак, ҳар томонлама баркамол, соғлом авлодни тарбиялаш имкониятига эга бўламиз. Келажаги буюк давлатни яратиш борасидаги асосий вазифалардан бири ҳам ана шу.

Илҳом ҒАНИЕВ
Карим МУСТАНОВ

(«Назонай навқари» Николай Хаников фароияти асосида)

Ватан ва миллатнинг асл тарихини ўрганмоқ — ўзликни англаш, миллий онгни шакллантириш учун илк эҳтиёж, заруратдир. Минг йилларким, тараққиёт бешиги бўлиб келган Шарқ, унинг кўз қароғи Туркистон ажиб табиати, юсак маънавияти, ахлоқи, бой маъданлари билан дунёда доврўф қозонмишдир. Бу маҳобатли шухратнинг асосчилари — ота-боболаримизнинг қони ҳамон томирларимизда оқиб, руҳимизда бедор яшар экан, биз — ворислар муқаддас она Ватан тарихини теран билмоғимиз фарз ҳам қарзидир. Чунки, аждодлар руҳи олдидаги масъулиятни қалбан ҳис қилмаган авлод чин ватанпарвар бўлолмайди.

Шукрим, сўнгги йилларда тарихимиз тескарчилик руҳидаги талқинлар, ёстикдек семизу ёлғон (гоҳида бўхтон) “илмий тадқиқотлар”, “дарсликлар”дан халос бўлиб бораётир. Чунончи, жасур она Тўмарис, Широқ, Ботир Тангрикут, Эр Алп Тўнға, Спитамен, Жалолиддин Манғуберди, Темур Малик, Маҳмуд Торобий, Амир Темур, Бобон, Мадаминбек, Иброҳимбек, Номоз, Дукчи Эшон каби кўплаб халқ қаҳрамонлари ҳақидаги чин ҳақиқатлар дил кўзимизни очиб, миллий ғуруримизни янада юксалтириб, зиммамизга янги келажак яратиш масъулиятини юклаётир. Бу жараён шунчаки ҳодиса эмас, балки табиий эҳтиёж маҳсулидир. Халқ тарихнинг бундай мураккаб, соф эврилиш чорраҳасида кечмишига теран назар солади ва ундан зарур сабоқ, мадад, руҳий қувват олади. Чунки қиёс — энг одил тарозидир.

Биз ҳам ушбу мақолани тайёрлаш баҳонасида мустақилликдек табаррук неъматни янада теран ҳис этмоқ умидида яқин мозийга бир назар солмоқни лозим кўрдик. Мўғул босқинидан анча замонлар ўтиб, Чор Россиясининг истилоси Туркистон бағрида янги жароҳатлар очди. Натижада, ижтимоий-сиёсий танглик янада кучайиб, иқтисодиёт таназзулга юз тутди.

XIX аср ўрталарида Туркистон Россия кўшинлари томонидан истило қилина бошлагани сабабларини тўлиқ тасаввур этиш учун сўзни хийла олдинги асрлардан бошламоқ лозим. Зеро, бу ёвуз истило олдиндан тайёрланиб келган — Россиянинг Пётр Биринчи, Николай Биринчи, Александр Иккинчи, Александр Учинчи сингари императорлари шу маккор режани 200 йил мобайнида зимдан босқичма-босқич амалга ошириб борган.

Пётр Биринчининг “энг улуғ орзуларидан бири” Туркистонни забт этиш эди. Ул зотнинг бу орзуси йўлида юртимизга дастлаб “металлургия саноатини ривожлантириш зарурати” деган баҳона билан ҳарбий айғоқчилик мақсадида “тадқиқотчилар” юборилади. 1714 йилдан эътиборан бу борада жадал ҳаракатлар бошланиб кетади — аввал Преображенский полкининг поручиги княз Александр Бекочич-Черкасский бошчилигида,

Илҳом ҒАНИЕВ. Филология фанлари номзода, доцент, Аҳмад Ясавий номидаги мукофот совриндори; Бухоро Давлат университетининг ректор ўринбосари.

Карим МУСТАНОВ. Филология фанлари номзода, Алишер Навоий номидаги Адабиёт институтининг адабий алоқалар ва таржима назарияси бўлими илмий ходими.

1715 йилда эса капитан Иван Бухголтс раҳбарлигида Хевага икки бор кетма-кет қўшин жўнатилади. Гарчи бу юришлар муваффақиятсиз тугаган бўлса-да, Россия ҳукумати режани амалга оширишдан батамом воз кечмайди. Ўша кезларда Пётр Биринчи италиялик Флорие Беневелини Бухорога элчи қилиб жўнатар экан, унга “олтин сомалари”нинг аниқ ўрни ва у ерга бориш йўлларини аниқлаш вазифасини топиради. Беневели Туркистонга келиб, тарих, жўрофия, этнографияга оид кўпдан-кўп қимматли маълумотларни тўплайди. Табиийки, Туркистонга истило ҳаракатларини бошлаш учун ана шу уч йўналиш — тарихий, жўрофий, этнографий маълумотлар ўта муҳим ўрин тугар эди. Худди ўша йилларда ҳукмронлик қилган аштархоний Убайдуллахон (1702-11 йилларда ҳукмронлик қилган) саройида Хонқули Тўпчибоши номли бир мусофир ҳам хизмат қиларди. Унинг асл исми Андрей Родиков бўлиб, у XVII асрнинг охириларида Бухоро қўшинига асир тушиб қолган, сўнг ҳалол хизматлари эвазига Убайдуллахоннинг меҳрини қозонган эди. Кейинги ҳукмдор Абулфайзхон (1711-47 йилларда ҳукмронлик қилган) Андрей Родиковни 1717 йилда Пётр Биринчи ҳузурига элчи қилиб юборади. Пётр Биринчи Хонқули Тўпчибошига рус армиясининг полковниги унвонини тақдим этади. Шубҳасизки, бу унвон беҳуда берилмаган эди.

Шу тариқа Чор Россиясининг Туркистонга тажовузкорона ҳаракатлари кундан-кун авж олиб, истило учун ҳарбий тайёргарлик — жосуслик ишлари кучайди. Бу истилочилик ҳаракатлари, хунрезликлар биргина Россияга эмас, балки ўша даврдаги аксари Оврупо мамлакатларига ҳам хос эди. Улуғ мутафаккир Абдурауф Фитрат “Шарқ сиёсати” (1919 йил) мақола-сида таъкидлаганидек, “инглизлар Ҳиндистонни ютдилар, Мисрни босдилар, Аданга келиб, Арабистонга қўл узатдилар. Рус империалистлари Қафқасиёни таладилар, Туркистонга кириб, Хитой, Афғон, Эронга кўз тикдилар. Французлар Тунис билан Жазоирни босиб, Фаластинга юкундилар. Ўзининг ибтидоийлиги билан тинчгина яшаб турган бояқиш Африқо қитъаси Оврупо жаҳонгир-

лари орасинда бўлинди. Бу олиш-беришларнинг ҳеч бири урушсиз бўлмади”.

Дарҳақиқат, Оврупо жаҳонгирлари мамлакатлари иқтисодиётини бойитиш, маъдан, хомашё захираларини кўпайтириш учун Шарқ халқларининг бошига қиёмат-қойим кунлар солдилар. “Дунёнинг энг ёғли бир бўлаги бўлган Шарқ йиртқи ҳайвонлар орасинда қолгон семиз, лекин кучсиз бир қўй ҳолатини олди. Оврупо йиртқилари Шарқни ҳар ёнидан совурдилар. Тиш-тирноқларига илинган ерларни йиртиб, узуб олабердилар. Бояқиш Шарқ ўз жонини қутқаргани кўп тиришди, тебранди, қичқирди, додлади, югурди, ҳамла қилди, қочди, кўркутди, ялинди, эсига келган ҳар йўлга кириб кўрди. Бирор осуғ, бирор унум, бирор фойда кўра олмади”, деб тасвирлаган эди Абдурауф Фитрат бу ҳолни.

Оврупо жаҳонгирлари Шарқни забт этишда барча босқинчилар каби, турли баҳоналар билан юборилган “тадқиқотчилар” тўплаган бой манбаларга таяндилар. Сўзимизни исботламоқ учун олимус жосус Николай Владимирович Ханиковнинг ҳаёти ва фаолиятига бир назар солмоқ кифоядир.

Рус шарқшунос-дипломати Николай Хаников 1819 йил 24 октябрда Петербург шаҳрида туғилган. Бошланғич таълимни Царское Селодаги лицейда олиб, 1837 йилда Россия Ташқи ишлар вазирлиги учун ходимлар тайёрлайдиган махсус лицейни тугатган. Дипломат А.Розенфельднинг ёзишича, у икки йил университетга қатнаб, мустақил равишда форс, турк ва араб тилларини пухтагина ўрганган.

1838 йил 15 ноябрда Николай Хаников (эътибор қилинг) Полтава, Чернигов ва Харьков генерал-губернаторининг махсус топшириқларини бажарувчи чиновник этиб тайинланади. У мазкур лавозимда тўрт ой ишлагач, шу вазифадан бўшамаган ҳолда Оренбургга, генерал-губернатор Василий Алексеевич Перовскийнинг (1795-1857 йилларда яшаб ўтган) ихтиёрига жўнаб кетди. Оренбург ўша пайтда Чор Россиясининг жанубидаги энг мустаҳкам қалъаси бўлишдан ташқари, Марказий Осиёдаги давлатлар

билан ўзаро алоқа ўрнатиш, савдо-со-тиқ ишларини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга эди.

Шарқ ҳақида жуда кўп маълумотлар тўплаган Николай Хаников қадимдан туркийлар шаҳри бўлмиш Оренбургга келгач, энди уни янада теранроқ ўргана бошлади. Шу ўринда Ханиковнинг фамилияси аслида туркча сўздан олинганини ҳам таъкидламоқ жоиздир. Русларда жуда кам учрайдиган бундай фамилиянинг этимологик илдизи аслан туркий халқлар маданиятига туташ эканини машҳур рус туркшуноси Николай Баскаков илмий асослаб берган. Ханиковларнинг аجدодлари 1606 йилда Катта Ўрдадан чиқиб, буюк князь Олег Ярославскийнинг хузурига боради ва шу тариқа Россияда қолиб кетади.

Николай Хаников ҳақида махсус рисола ёзган Н.Халфин ва Е.Рассадина унинг “шажараси турк-мўғул халқларига мансублик касб этади”, дейди. Тақдир тақозосини кўрингки, икки юз йилдан сўнг Шарқ, аниқроғи, Туркистон Ханиковлар вакилини яна ўз бағрига “чорлади”.

Николай Хаников Оренбургда форс, араб, турк тиллари бўйича олган илмларини мустаҳкамлаб қолмасдан, ерли халқнинг этнографияси, миллий психологиясини ўрганмоққа ҳам астойдил рағбат кўрсатди.

1839-40-йилларда Оренбург генерал-губернатори Василий Перовский бошчилигида Хевага уюштирилган ҳарбий юришда Николай Хаников ҳам иштирок этиб, ўлка ҳақида маълумот тўплашга киришди.

1840 йил 3 августда амир Насруллохоннинг (1826-50 йилларда ҳукмронлик қилган) вакили Муқимбек Муҳаммад Саййид Оренбургга ҳукумат номидан илтимоснома олиб боради. Унда қуйидагилар сўралган эди: Бухорони инглизлар ҳамласидан ҳимоя қилишга кўмаклашиш; инглизлар билан биргаликда Бухорога қарши ҳаракат қилаётган хеваликлар ҳужумини даф этишга ёрдам кўрсатиш; Россия агар ҳарбий куч билан ёрдам беролмаса, асирларни алмаштириш ва дўстлик алоқаларини ўрнатишда воситачилик қилсин ва ҳоказо.

Амир Насруллохоннинг илтимосига кўра, 1841 йил август ойининг бошида ўлкадаги қазилма бойликларни аниқлаш баҳонасида тоғ муҳандиси, майор К.Бутенев (1805-69 йилларда яшаган) бошчилигида “делегация” Бухорога келади. Бу ҳайъат орасида шарқшунос Николай Хаников ҳам бор эди.

Аслида Петербург делегацияси аъзолари тасдиқланаётганда Николай Ханиковнинг номи рўйхатга киритилмаган эди. Уни бу ҳайъат билан бирга Бухорога жўнатишда Оренбург генерал-губернатори Василий Перовскийнинг фикри инобатга олинади. Чунки Перовский Россия императорининг шахсан ўзи Бутеневга Бухоро амирлиги тўғрисида маълумот йиғишни буюрганини эшитиши биланок, 1841 йил 21 апрелда Ташқи ишлар вазири К.Несселродага “Бутенев Бухорога тоғ муҳандиси сифатида эмас, Россиянинг тан олинган дипломатик вакили сифатида бораётгани учун ҳам мен унга ёрдамчи қилиб бухороликларнинг сажиясини ва Ўрта Осиёда Россиянинг эҳтиёжлари ва манфаатларини яхши биладиган чиновникни тайинлашни зарур деб топдим”, деб хат ёзади.

Оқибатда Перовскийнинг таклифи қабул қилиниб, Николай Хаников Бухорога юбориладиган делегация раҳбарининг ўринбосари сифатида ўзининг махсус фаолиятини давом эттиради.

Хуллас, август ойининг бошларида махсус “делегация” Бухорога етиб келади, амир Насруллохон Кўқон хонлигига қарши уруш эълон қилгани боис дипломатик музокаралар саккиз ой давом этади. Бундай қулай вазиятдан фойдаланган делегация аъзолари 240 кун мобайнида Бухоро амирлиги, унинг худуди, давлат бошқарув тизими, ҳарбий кучи, мавжуд қалъалар сонини аниқлаш каби жосуслик ишларини амалга оширади.

Шу тариқа, К.Бутенев бошчилигидаги делегация элчилик вазифаларидан биронтасини ҳам бажара олмаса-да, махсус хуфя топшириқни анча пухта бажариб, 1842 йил 9 апрель куни Россияга қайтиб кетади.

Бухорога жўнатилган экспедиция аъзолари ўз олдларига қўйилган “диплома-

тик вазибалардан биронтасини ҳам ба-жара олмай қайтган"ига қарамай, уларнинг барчасини ҳукумат тақдирлайди. Делегация аъзоси Николай Хаников 1842 йил 17 августда иккинчи маротаба "алоҳида хизматлари учун" катта пул мукофоти олганининг ўзиёқ уни Туркистонга қандай мақсад билан келганининг исботидир.

Хўш, делегациянинг "дипломатик вазибалари" нималардан иборат эди? Нега амир Насруллоҳон улар билан шартнома имзоламади? Чунки делегация тақлиф этган шартнома Россиянинг манфаатларинигина ифода этар эди. Битимнинг рус аскарларини озод қилиш, Россиядан келтириладиган моллардан олиннадиган божларни камайтириш, рус императорининг доимий вакили амирликда қолиши ҳақидаги бандлари амирга мутлақо маъқул тушмади. Амир Насруллоҳон шартнома икки томоннинг тенг манфаатдорлиги асосида тузилсагина имзоланиши мумкинлигини айтади. Николай Хаников амир Насруллоҳонга бундай таъриф беради: "Ўзини бутун дунё ҳукмронлари ичра энг кучлиси деб ҳисоблайди. У тахтда ўтирар экан, Бухоро билан шартнома тузиш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас". Бу Ханиковнинг амир Насруллоҳон ҳақидаги шунчаки тавсифи эмас, Петербургда юборилган махсус ахборотидан бир парчадир.

1841 йилда К.Бутенев бошчилигида Бухорога келган "делегация"нинг асосий мақсади амирликдаги ҳарбий куч-қудратни, заиф жиҳатларни аниқлаш бўлган. Николай Хаников Бухоро амирининг сарбозлари ҳақида қуйидаги маълумотларни тўплаган: "Бухоро амирлигидаги лашкарларнинг сони менга аниқ маълум эмас, ҳатто амирнинг ўзи ҳам бу тўғрида аниқ далилга эга эмас. Чунки, сарбозларнинг рўйхати, мен бир неча марта (айниқса, Самарқандда) кўрганимга қараганда, анча тартибсиз юритилади. Фикримча, уларнинг сони 40 минг нафар бўлса керак. Сарбозларнинг фақат учдан бири тўлиқ қуролланган, қолганлари умуман қуролсиз, лашкарнинг ортида хизмат қилишади ёки жуда ёмон қуролланган. Бухоро лашкарининг тўлиқ

қуроллари чўқмор, қилич ёки ханжар, тирговичли пилта милтиқ ва қалқондан иборат. Тўппончалар жуда кам учрайди. Мен Бухорода бўлган пайтимда (1841-42 йилларда) тепкили ўқотар қуроллари 1000 та пиёда аскарда ва баъзи бир амалдорларда бор эди, холос".

Н.В.Ханиковнинг "Бухоро хонлигининг тавсифи" китоби илмда қанчалик юксак аҳамиятга молик бўлмасин, Чор Россиясининг истилочилик сиёсати ва ҳаракати учун энг ишончли дастурлардан бири бўлиб хизмат қилгани шубҳасиз. Николай Хаников китобнинг кўп ўринларида машъум ниятини ошкора ҳам айтган. У Бухоро амирлигидаги сарбозлар ҳақида маълумот бериб, чегараларнинг мустаҳкам қўриқланмаслигини таъкидлаб, бундай ёзади: "Оврупоча таълим олган аскарларга (яъни Чор Россиясининг истилочи қўшинларига — муаллифлар) чегаранинг бундай қўриқланиши кучли тўсиқ бўла олишига ишониш қийин".

Николай Ханиковнинг шарқшунослик, этнография, тарих, жўғрофияга оид ўндан зиёд катта-кичик тадқиқотлари бўлиб, уларга рус шарқшунос ва тарихшунослари кўпдан-кўп муносабат билдирганлар. Н.Халфин ва Е.Рассадинанинг "Николай Хаников — шарқшунос ва дипломат" номли китобида унинг Туркистондаги фаолияти бир томонлама ёритилган. Аммо биз Николай Хаников нақадар зўр олим бўлмасин, у истилочилик ҳаракатлари учун замин тайёрлаб беришга хизмат қилганини сира-сира кечира олмаймиз. Илм ҳақиқий тараққиётга хизмат қилиши керак, асло бировларнинг юртини, ор-номуси, газнаси, масжиду мадрасасини, урф-одатию миллий гурурини топташ учун эмас. Зеро, шоир Хуршид Даврон айтганидек, "Босқинчилик ҳамма вақт тараққиёт ва маърифат кушандаси бўлиб келган, шундай бўлиб қолаверади. Босқинчиликда қатнашган кимсаларни эса ҳеч нима билан оқлаб бўлмайди. Улар абадул-абад жаҳолат навкарлари бўлиб қолаверадилар".

Дарҳақиқат, Николай Хаников шарқшунос олим, дипломат, айна пайтда, "жаҳолат навқари" ҳам эди.

УРИБ

ЕНГМАДИЛАР,

XIX аср охири ва XX аср бошлари Туркистон миллий озодлик ҳаракати етакчиларидан бири Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг тарбияга оид қарашлари ва фаолиятида таълим билан тарбияни уйғун, бир бутун тарзда тушуниш кўзга ташланади. Ул зот инсонни жаҳолат ва хурофот сари бошловчи иллатларнинг бош сабабчиси — мустамлакачилик тузуми давридаги таълим-тарбия тизимига хос бўлган яроқсиз ҳолатларни фош қилар экан, миллий тафаккур ва миллий анъаналар, умуминсоний тажрибалар воситасидагина комил фарзандлар тарбияламоқ мумкин эканини уқтиради.

Маълумки, Шарқ алломалари, шоиру адиблари мудом халқнинг ижтимоий аҳволдан бохабар бўлиб, замонанинг юрт сўровчилари — подшоҳ ва амалдорларни адолатга, тарбияга чақириб келганлар. Беҳбудий яшаган замонда ҳам

амалдорларнинг ўткинчи мол-дунёга ружу қўйиши тарбиясизлик, очкўзлик, таъмагирлик, молпарастлик каби иллатларни юзага чиқарди ва оқибатда бу ҳол миллат таназзулини кўрсатувчи ҳодисага айланди. Беҳбудий бу фалокат сабабларини англаб, ундан қутулмоқ йўлларини излаган буюк маърифатпарвар сифатида майдонга чиқди. Зеро, миллат дарди унинг дарди эди.

“Туркистон мусулмонларини рус мужиги каби ичишга ўргатиш лозим”, деган экан рус миссионерларидан бири. Тайинки, бундай иллатлар халқни батамом ҳолдан тойдирар эди. Хусусан, майхўрлик миллат наслини бузиб, нимжон фарзандлар дунёга келишига сабаб бўлса, фоҳишабозлик аёл зотини “жинси латиф” деб улуғлаб, бегона кўзлардан асраб, ўраб-чирмаб, эъзозловчи Шарқ ахлоқини издан чиқарар эди. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Самарқанд” газетасида чоп этилган “Ҳамияти диния” мақоласида миллат хушёрликка чақирилади. Ахлоқсизлик, андишасизлик ва жаҳолатнинг аҳли мўмин орасида тобора кенг ёйилишида шахарларда “томошахона” — пивохоналар кўплаб очилаётгани ҳам сабаб эди. Аллома бундай томошахоналарга жой ажратаётган мусулмон бойларига “Нега миллатингиз гамини емайсиз?” дея танбеҳ беради ва бу янглиғ нохуш ҳолларга барҳам беришга ҳисса қўшаётган юртдошларини олқишлайди.

Муаллиф бу ишда албатта имомлар, мўйсафидлар, муаллимлар фаоллик кўрсатиб, майхўрликка “хайрихоҳ кишиларни халқдан чиқариб, аларга изхори нафрат этсинлар”, дейди.

Зебо АХРОРОВА. Самарқанд вилоятида туғилган. Бугунги кунда Тошкент Давлат университети аспирантурасида таълим олмоқда. Мақоласи илк бор чоп этилмоқда.

ЎҚИБ ЕНГДИЛАР

Болалари ўқимаган, мактаб таълим-тарбиясини кўрмаган миллатнинг келажаги йўқ. Беҳбудийнинг “Таҳсил оёи” мақоласида ана шу муаммога ургу берилади. Мақоладан алломанинг дарду изтироблари сизиб турганга ўхшайди. “Август ва сентябр ойларидан бошлаб кўчага разм солган киши икки манзарани кузатиши табиий, — деб мулоҳаза қилади муаллиф. — Бириси, оппоқ кўйлақлар кийиб, ясаниб олган, қўлларида ўнлаб китоблар кўтариб, саодатлик юриш билан ҳукумат мактабларига кетаётган рус, яхудий, армани болалари бўлса, иккинчиси — қўлларида бөл, кетмон олиб, корхона ва қадоқхоналарга ҳаммоликка ёлланиб, йигирма тийиндан бир сўмгача топмоқ илинжида сарсон юрган Туркистон болаларидир...”

Аллома фикрларини “Оҳ, на ёмон ҳолат!” деган мухтасар хитоб билан давом эттиради. Демак, бутун илму хунар, иқтисодиёт ўзгалар кўлида экан, “Энди бизларга икки ишдан бири қолур: яъни алардек замона илм ва хунарлариға ёпишмоқ ва ёйинки борлиқ нарсаларимизни ҳам қўлимиздан бериб, тўй, маърака ва беҳудалиқларга сарф этиб, аларға хизматкор бўлмоқ”, деб аччиқ, аммо ҳаққоний фикрни ўртага ташлайди маърифат фидойиси. Биз ўз аҳволимиз учун ўзгалардан ҳеч хафа бўлмаслигимиз керак, улар бизнинг бойлигимизни “уриб олмадилар, ўқиб олдилар” дея ҳаммани ўйлашга мажбур этадиган хулоса чиқаради. Мақола “Мозий — истиқболнинг тарозисидур, ҳар ким ўлчасун-да билсун” деган сўзлар билан якунланади. Ҳазрат Беҳбудийнинг мозий ва унинг келажақ учун нақадар аҳамиятли эканини таъкидловчи ушбу сўзлари кейинчалик беназир адиб Абдулла Қодирийнинг “Мозийга қайтиб иш кўрмоқ хайрлидир” деган фикри билан яна бир бор тасдиқланган эди.

Беҳбудий “оми бола”лар, уларнинг ачинарли аҳволи ҳақида куйиниб ёзади. Ул зот усмонли турк тилидан табдил этган “Бир оми боланинг ҳасрати” сарлавҳали кичик ҳикоя ҳам шу мавзуни очиб беришга хизмат қилади. Унда бир ўқимаган боланинг ҳамма

нарсаси — кўкдаги юлдузлардан, боғдаги гулларнинг рангинлигидан, ҳидларнинг нафислигию денгизлардаги оқ чодирлик кемалардан ҳам ҳайратланиши баён этилади. Лекин бу нарсаларнинг нима эканига, уларнинг мазмун-моҳиятига боланинг фаросати етмайди. “Эшитамизки, офтоб (кун) кўп гўзал... Наҳр бўйинда сувнинг устинда узайиб осилган гулларнинг кўриниши кўп латиф эмиш...”

Уша йиллари “Ойна” журналида каттақўрғонлик бир талабанинг “На учун талаба оз?” деган мақоласи босилади. Унда мусулмонлар асло мактабга аҳамият бермаслиги, болалари эса кўчаларда кун бўйи бодбарак, чиллак ўйинлари билан машғул бўлиши ҳақида

фикр юритилади. "...Агар шу тариха мактабларга аҳамият бермай, илмсиз қолаверсак, истиқболимиз яхши бўлмаса керак", деб тугади фикрини талаба. Беҳбудий унинг фикрлаш тарзидан руҳланиб, мана бу сўзларни мақолага илова қилади: "Агарда бошқаларда ушбу талаба афандидек ўйласалар эди, тез тараққий этар эдик. Оллоҳ, сиздек талабаларимизни зиёда этиб, идрок ва фаҳмингизга ривож бергай. Ори, сиз талаба афандилар миллатнинг келар замон ходимларидирсиз".

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг тил ўргатиш борасидаги қарашлари ҳам ўзига хос эди. Ул зот миллат фарзандларининг дунё ишлари билан машғул бўлмоқлари учун тил масаласига зўр эътибор зарурлигини таъкидлайди: "Бугун бизларга тўрт тилга таҳриру тақрир этгувчилар керак, яъни араби, русий, туркий ва форсий". Сўнгра Беҳбудий яна бутун оламни бир-бирига яқинлаштирувчи тил — «Франция тили ва хати» эканини айтиб, уни ҳам билиш лозимлигини уқтиради.

XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида Чор Россияси тобелигидаги мусулмон халқлари орасида катта ижтимоий, сиёсий уйғониш даври бошланди. Ушбу уйғониш бошида илғор Оврupo маданияти ютуқларидан таъсирланган, оташин турк ватанпарварлари гоёларидан илҳомланган қирим-татар зиёлиси Исмо-

илбей Фаспирали турар эди. Унинг илғор гоёларини ифодаловчи "Таржумон" газетаси Қозон, Уфа, Кавказ ва бугун Марказий Осиёга ёйилди. Бу даврда жаҳоншумул воқеаларни кузатиб, дунё ўзгаришларини англаб бораётган Туркистон зиёлилари ҳам маърифатпарварлик гоёларини кенг тарғиб қила бошладилар. Тошкентда — Мунавварқори, Авлоний; Фарғонада — Ибрат, Ҳамза; Бухорода — Айний, Фитрат; Самарқандда Шақурий, Сиддиқий, Беҳбудий сингари маърифатпарварлар бу ҳаракатнинг бошида турардилар. Улар энг аввало "Усули жаҳид", "Усули савтия" деб аталувчи янги усул мактаблари оча бошладилар. Айниқса, мактаб-маориф соҳасида жонбозлик кўрсатган Беҳбудийнинг фаолияти алоҳида аҳамият касб этди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий янги усулдаги мактаблар учун қатъий ўқув режасини тузади. У кишининг кўмагида ўқув кўлланмалари, дарсликлар, хариталар нашр этилади. Унинг жаҳид мактабида ўқитув режаси эски мактаблардан тубдан фарқ қилиб, бунда таҳсил икки босқичда юритилар эди. Биринчиси — ибтидоий (бошланғич) босқичда тўрт йил ўқитилар, иккинчиси — рушдия (рушд — арабчада ўсиш, камол топиш, ақли комиллик деган маъноларни беради) номи билан юритилиб, бунда ҳам тўрт йил сабоқ берилар эди. Саккиз йил таълим олган шогирд диний ва дунёвий билимни пухта эгаллаш имкониятига эга бўларди.

Жаҳид мактабини тугатган шогирдлар хоҳишларига кўра, ҳукумат бўлиствойларида таржимонлик қилишлари ёки тижорат ишлари билан машғул бўлиши мумкин эди. Эътиборлиси — ушбу толиблар илм-фан тараққий этган ўзга мамлакатлар дорилфунунларида бемалол ўқишни давом эттира олардилар. Чунки уларнинг мактабда олган билимлари дунё талаблари даражасига яқин эди. Жаҳид мактаби фаолиятининг асл мақсади, энг аввало, диний ва дунёвий илмда мукамал фарзандлар тарбиялаш воситасида хурриятни, эркин Ватанга қайтариш эди.

Буюк маърифатпарвар Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг педагогикавий қарашлари ва фаолияти ҳақида мухтасар фикр билдирар эканмиз, унинг миллат онгини юксалтириш ишидаги фидойилиги боис Туркистон болалари дунёга теран кўз билан назар ташлашга ўрганди, деб айта оламиз.

Хуллас, ўтмиш сабоқлари, миллий маорифимиз тарихи, буюк маърифатчилар фаолияти билан танишув бугунги замон учун ниҳоятда зарурдир. Зеро, буюк миллатпарвар бобомиз Беҳбудий айтганларидек, "Мозий — истиқболнинг тарозисидур!"

Иноятулла СУВОНҚУЛОВ

Маънавият туралари
Сўфи Оллоҳёр

Миллий қадриятларимизга янгича муносабат, шубҳасизки, ўтмишда яшаб ўтган мутафаккир боболаримиз ҳаёти ва ижоди-га ҳам эркин, холис ёндашиб, уларни теран талқин этиш ҳамда салмоқли хулосалар чиқариш имкониятини бермоқда. Совет за-монда маънавияти ва мафқураси тугал ўрганилмаган ва шу боис ҳаёти ва ижоди бирёқлама талқин этилган шоирларимиз-дан бири Сўфи Оллоҳёрдир.

Сўфи Оллоҳёрнинг илмий-бадий асарлари Қашқардан то Эдилгача (Волга), Ёйиқ (Ўрол) дарёси бўйлари, Қозон, Уфа, Ҳожи-тархон (Астрахан), Булғор (Оренбург), Хуросон, Туркия, Кавказ сингари олис-яқин минтақалар халқлари орасида анча довруғ қозониб, уларнинг хурмат ва эътиқодига сазовор бўлган.

Сўфи Оллоҳёрнинг киндик қони тўкилган Миёнқол водийсида азалдан илм-маърифат, бадий сўз, дин ва тасаввуфнинг атоқ-ли намояндалари яшаб ўтган. Чунончи, Юмлий Миёнқолий, Со-битий Миёнқолий, Нозимий, Амийн Даҳбедий, “Ноз ва Ниёз” маснавийсининг муаллифи Завқий Миёнқолий сингари ижод-корлар ҳақида Мутрубий Самарқандийнинг “Тазкиратуш-шуаро” асарида маълумот берилади. Бинобарин, Сўфи Оллоҳёр тавал-луд топган замин қадимдан илм-маърифат ривожининг тарихий аъёналарига эга бўлган.

Сўфи Оллоҳёр Бухоро амирлигининг Каттакўрғон беклигига қарашли Минглар қишлоғида, Оллоҳқули хонадонидида туғилган. Отаси ўқимишли, тақводор киши бўлгани боис ўглининг яхши илм олишига зўр эътибор берган. Бўлғуси авлиё шоир дастлаб Шайхлар қишлоғидаги масжидда сабоқ чиқаради. Сўнгра — 12 яшарлик чоғида Бухорога мадраса таълимини олгани боради ва у ерда таҳсил кўриб, Жўйбор шайхлари даргоҳида тарбиялана-ди. Ул зот замонининг диний ва дунёвий илмларини анча му-камал эгаллайди.

Сўфи Оллоҳёрнинг таваллуд санаси, Тожиддин Ёлчиғилнинг “Рисолаи Азиза” (1797 йил) китобида таъкидланишича, мелодий 1644 йилга тўғри келади. У киши асли хитойи қабиласининг утарчи уруғига мансуб эканлар. Манбаларда айтилишича, ҳаз-ратнинг Фарҳод оталиқ исми акаси ҳам бўлган. Бугунги Кат-такўрғон шаҳрига Сўфи Оллоҳёрлар хонадони асос солган, де-ган маълумотлар бор. Ёши анча қартайиб, эл аро ном қозонган йилларда ул зот Ҳисор воҳасининг Деҳнав (ҳозир Олтинсой ту-мани) музофотидаги Катта Вахшивор қишлоғига кўчиб боради-лар ва 1721 йилда шу ерда вафот этадилар.

Таъкидлаш жоизки, ҳазратнинг ҳаёти ва ижодига доир айрим нашрларда баъзи ноаниқликлар кўзга ташланади. Ўрни келдики, улар хусусида ҳам фикр-мулоҳаза баён этсак. Хусусан, ул зотга пири муршидлик қилган шахснинг номи аксарият ҳолларда Ҳа-

Иноятулла СУВОНҚУЛОВ. Филология фанлари кандидати, Самарқанд Чет тиллар институти жаҳон адабиёти кафедрасининг доценти.

бибуллоҳ тарзида ёд этилмоқда. Лекин биз билган далиллардан у кишининг исми бошқача экани аён бўлмоқда.

Чунончи, Сўфи Оллоҳёрнинг “Маслакул-муттақийн” (тақводорлар маслагии) номли асарида мана бундай мисралар мавжуд:

Яъни он муршиди билиштибоҳ —
Пайрави ҳазрати Ҳабибуллоҳ,
Номи поки муборакаш — Наврӯз,

Пой то сар тамоми дар сўз.
Васфи эшон агар баён созам,
Нест мумкин баёни он созам.

Мазмуни: Балоларни даф этувчи муршид ҳазрати Ҳабибуллоҳнинг (Оллоҳнинг дўсти — Муҳаммад салаллоҳу алайҳи васаллам) йўлини тутиб, унга амалда пайравлик қилар эди. Унинг муборак номи Наврӯз бўлиб, бошдан оёғигача ишқ оловида ёниб турарди. Агар таърифини баён этмоқчи бўлганимда ҳам уддасидан чиқолмайман.

Баъзи бир мақолаларда шоир ўғлининг оти Муҳаммад Содиқ дея маълумот берилаётгани ҳам тўғри эмас. Биз кўрган барча қўлёмаларда ул кишининг номи Муҳаммад Содиқ дейилмасдан, балки Муҳаммад Сиддиқ тарзида зикр этилган. Аммо илмий ҳақиқатни тиклаш йўлида қўйилган илк қадамларда камчиликлар учраса, албатта, узрлидир. Таъкидлаш керакки, Сўфи Оллоҳёрнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар унинг адабий-илмий мероси намуналарида сочилган ҳолда учрайди.

Сўфи Оллоҳёр гоят серқирра иқтидор эгаси бўлгани амирлик бошқарувидаги мансаблардан бирини эгаллашига ҳам сабаб-восита бўлган. Бироқ ўсмирлик чоғидаёқ зулм ва адолат ўртасидаги фарқни теран англаб етган шоир феодал тузум шароитидаги амалдорликни унча хушламайди. Чунки Бухоро амирлигидаги амалдорлар насихатни эшитмас, зулм ўтказишни тарк этмас эди. Шу боис шоир тез орада дарвешлар гуруҳига яқинлашади. Нақшбандийлик тариқати пирларидан таълим олади.

Шу ўринда шоирнинг пири Офоқхўжа Эшоннинг бир гапини эслаб ўтмоқ жоиздир. У киши шогирдларига қарата бундай деган эканлар: “Ёронларга айтур эрдиларки, менинг тариқатим — нақшбандийлик. Сизлар ҳам толиби тариқи нақшбандий бўлдингиз”. XIX аср уйғур тадқиқотчиси Рўзи ибн Мулла Қутлуқ Султонёрнинг Самарқанд Давлат музейи Шарқ қўлёмалари фондида “КП — 420412” белгиси билан сақланаётган, мелодий 1858-59 йилларда кўчиртирилган “Мақомоти Ҳидоятуллоҳ Офоқ Хожа” номли Офоқхўжа Эшон ҳаёти ва фаолиятига доир асарида пирнинг Сўфи Оллоҳёр билан илк учрашув воқеаси баён этилади. Бу ривоятда Сўфи Оллоҳёрнинг қаландарликка муносабати, катта асарлар ёзишга иштиёқи борлигига ишоралар ҳам йўқ эмас. Мана ўша ривоят: “Оллоҳёр Сўфим учосидаги кўрғунни (қовунни — муаллиф) хожамнинг олдиларига тўктилар. Ҳазрат хожам подшоҳим айтдилар:

— Эй Оллоҳёр Сўфи, кўргун олиб келдингизми?— Тақсир подшоҳим, деб турди.— Кўргунни боликаларингизга кўтартиб келингиз, чу ўзунгиз кўтариб келгунча.

— Тақсир подшоҳим, кимки ажри қилиб дарёга қачо олиб борса, сув олиб келадур. Бўлмаса қуруқ бориб, ёниб келадур. Анинг учун ўзим ажри қилиб, даргоҳларига олиб келдим, — дедилар.

Ҳазрат хожам-подшоҳим:

— Рост айдингиз, эй Сўфи,— деб илтифот қилдилар.

Ёронлар таажжуб ила, хожам бу кишини ҳеч кўрмай отини нечук биладир, дедилар. Кўргунни коса қилиб, хожамнинг олдиларига қўйдилар. Тановвул қилиб, ёронларга илтифот қилдилар ва дуо ва тақбир қилиб андин арғумоққа сувора бўлиб, Оллоҳёр Сўфи хожамнинг жиловларида уч кун юргурдилар.

Уч кун тамошо қилиб, Дизакнинг тўғрисида келдилар... Келиб Хўжандга тушти-

лар. Бир неча кун турдилар. Оллоҳёр Сўфим ёстаниб ётдилар. Бир кун ҳазрат хожам-подшоҳим рухсат бердиларки: Эй Оллоҳёр Сўфи, сизнинг корингиз тамом бўлди, ёнинг, дедилар.

Андин ёниб келиб китоб тасниф қилди, дебдурлар.

Билгил ва огоҳ бўлғилки, Оллоҳёр Сўфибек... Бухоро... подшоҳининг иниси эрди. Шундоқ подшоҳликқа боқмай, давлатдин кечиб, нафсни ўлтуриб, фақирҳол бўлиб, ҳисобдин ўтиб, мосуво бўлди. Бир маротаба хожамнинг даргоҳларига борди. Қабули даргоҳ бўлди. Кимёи саодат бўлди..."

Бобораҳим Машраб Сўфи Оллоҳёр билан икки бор Каттақўрғонда, бир бор эса Вахшиворда (Қабодиён) учрашди. Айрим маълумотларга кўра, Сўфи Оллоҳёр мелодий 1710 йилда Вахшиворга бориб турғун ҳаёт кечира бошлаган ва умрининг охиргача шу ерда яшаб қолган.

Исҳоқ Боғистонийнинг "Тазкираи қаландарон" китобида ҳам Бобораҳим Машрабнинг Қабодиёнга боргани, Сўфи Оллоҳёр билан учрашгани хусусида гап боради. Жумладан, унда бундай дейилади: "...Эшони Сўфининг муридларидин икки нафари келиб Шоҳга қуллуқ адосидин дедиларки, ё Шоҳ қаландар, пиримиз Эшони Сўфи сиз азизни ўз қулбаларига чорлайдурлар. Шоҳ Машраб алар жавобида дедиларки:

— Маъқул, эрта намоз жумадин сўнг Эшони Сўфи ҳазратларига қуллуқ адосини қилгаймиз.

Алғараз, эртаси куни намози жума адосидин Шоҳ Машраб фақир ва қаландарлар ҳамроҳлигинда Эшони Сўфи кўноқларига ҳозир ўлдилар. Анда катта жамоа ўлубтур. Қабодиён қозиси, оқсоқол ва бисёр кадҳудолар анда жам бўлмушлар эрди... Шоҳ Машраб Қабодиёнда бир ойдин ортиқроқ муддат истиқомат қилдилар". Машраб ёзади:

*Бул Қабодиён аро кўрдум неча ғамхорани,
Ранг — заҳил, кўнгил — синиг, бир жон учун кўп зоралар.
Ғар шикоят қилса золим зулмидин мискин ғариб,
Қуфр қилдинг деб уриб, тақдир қалам деб ёзалар.*

Сўфи Оллоҳёрнинг Вахшиворга қадам ранжида қилиши ва бу ерда турғун бўлиб қолиши сабаби баъзи бир манбаларда гўё шоир ўз она масканини мансабдор оғанилари билан келиша олмай тарк этган, деган тарзда изоҳланади. Бироқ Сўфи Оллоҳёрнинг ўзи бу фикрни инкор этади. Хусусан, акаси Фарҳод оталиққа ёзган мактуб-мухаммасида оғасининг бошига тушган оғир мусибатга кўп ачингани баён этилади. Бир ўринда шоир афсус-надомат ила: "Нега туштинг аларнинг орасига", дея мурожаат қилади ва фикрини бундай давом эттиради:

*Аёғинг остига теккунча бир хор,
Менга теккай эди юз найзаи кор.
Санга теккунча бир гул зарби яқбор,
Менга беҳроқ эди қолсам заминвор.*

Сўфи Оллоҳёр шажарасининг давомчиси бўлган авлод бугунги кунда Сурхондарё вилояти Олтинсой туманининг Катта Вахшивор мавзесида яшайди.

Авлиё шоирнинг ғоят салмоқли лирик мероси мавжуд. Янгикўрғонлик (ғаллаороллик) иқтидорли шоир Убайдуллоҳ Исломуқул ўғли Аламқашнинг (XIX асрда яшаган) "Баёзи Аламқаш" номли каттагина китоби анча йиллардан буён шахсий кутубхонамизда сақланиб келади. Ундан Сўфи Оллоҳёрнинг ғазал, мухаммас, рубоий, туюқ, муножот, тарих жанрига мансуб 73 дона шеърый асари ўрин олган. Убайдуллоҳ Аламқашнинг ўзи Сўфи Оллоҳёрнинг 18 ғазалига зўр ихлос ила мухаммас боғлаган.

Шоирнинг қўлимиздаги аксарият шеърларида мажозий ишқ тараннум этилади. Уларда қўлланилган бадиий-тасвирий воситалар ҳам анъанавий шеърятимиз та-
лаблари, услуги доирасидадир:

*Кўрк учун тушти зилоли лаъла мушкин хатти хол,
Тутти суҳбат Хизр ила Кавсар қирғоғинда ҳиллол...
Наргиси мастинг хумори бодадин гулгунмудур,
Ё будурким — лолазор ичра тушан ваҳши ғизол.*

Биринчи байтда зилол лаб устига ҳусн бўлиб тушган мушкин хатти хол Кавсар ариғи бўйида суҳбат тутаетган Хизр ва янги ойни эслатиши баён қилинади. Бу байтда талмеҳ ва яширин ўхшатиш (ташбеҳи пушида), шунингдек, мусаллал ташбеҳ (кетма-кет, занжирли ўхшатиш) санъатлари бирйўла ажойиб тарзда қўлланган. Иккинчи байтда эса юз лолазорга қиёсланади, кўзлар бода хуморидан гулгун экани айтилиб, уларнинг ҳолати янада мантиқлироқ қиёслаш воситасида кучайтирилади: бу кўзлар юз — лолазор ичра ногаҳон тушиб қолган кийик эмасмикан? Ғоят гўзал талқин!

Шубҳасизки, Сўфи Оллоҳёр мажозий ишқ мавзусида ёзган шеърларида ижтимоий мазмундаги фикрларини ҳам баён этади. Унинг ана шундай шеърларидан олинган куйидаги байтлар фикримизга яхши мисол бўлади. Улар шоирнинг тақдир, замона ҳақидаги мулоҳазаларини акс эттириш билан бирга, унинг таржимаи ҳолига доир жиҳатларга ҳам тааллуқлидек кўринади:

*Кўз юмуб-очкунча умр ўтти жаҳон ғавғосида,
Билмадим ҳаргиз замона феълину қавлини рост.
Кўрмадим ҳасрат суйидин ўзга гардун тосида.*

Сўфи Оллоҳёрнинг шеърлари жайдари қиёс ва ташбеҳлари билан ўзбек бадиий тафаккури тарихида муҳим ўрин тутади; шоир бугдой донини янчишдан то нон ёпишгача бўлган жараёни жуда халқона тасвир этади:

*Бошни доша урур, дони элақдин ўтмай,
Мушт емай, ўт ичина солмасалар нон ўлмаз.*

Сўфи Оллоҳёр сўфийлик тариқатига зўр ихлос боғлаган ва шунинг оқибатида ўзи ҳам бу сулуқнинг атоқли намояндаси сифатида танилган. Ул зотнинг байтларида Хожа Баҳоуддин Нақшбанд илгари сурган қоидалар мазмунига ҳамоҳанг фалсафий мулоҳазалар кўп учрайди. Хусусан, куйидаги байт замирида ҳазрат Баҳоуддиннинг “Хилват дар анжуман” ва “Дил — ба ёру даст — ба қор” деган пандига яқин маъно пинҳондир:

*Эй, хуш ул умреки, ўтса бир неча шайдо билан,
Танлари халқ ичра бўлса, диллари Оллоҳ билан.*

Сўфи Оллоҳёр асарларида Нақшбанд тариқати фалсафасидан ижодий фойдаланди. Ул зот “Муродул-орифин” номли йирик асари воситасида бу таълимотни янги фикр-мулоҳазалар билан бойитган.

Агар Хожа Аҳрор Вали, Маҳдуми Аъзам каби авлиё бобокалонларимиз нақшбандия таълимотини ижтимоий ҳаётга татбиқ этишда намуна кўрсатган бўлсалар, Сўфи Оллоҳёр бу тариқатга хос ахлоқий-таълимий қарашларни ибодат жараёнига, мактаб, мадрасаларнинг таълим тизимига жорий этган. Бу эса ул зотнинг беназир хизматидир. Сўфи Оллоҳёр ана шу хизмати билан ҳамдаврларининг, миллионлаб кишиларнинг руҳий муаллими ва мураббийсига айланади, янада кўпроқ буюклик касб этади.

НАҚШБАНДЧИҚ ТЕРМИЗЛИК ЧЕМОЗЧИ

Термиз шаҳрининг жануби-ғарбий мавзесида, асрлар кўшиғини айтиб мавжланиб оқаётган Жайхун қирғоғи яқинида сопол ғиштдан қурилган жуда қадимий бино кўзга ташланади. Унда шайх Ал-Ҳаким Термизийнинг хоки ором топган. Бу мавзени тарихчилар Эски Термиз деб номлаганлар.

Мақбарадан сал нарида, дарё қирғоғида ғишларнинг синиқлари сочилиб ётибди. Балки бу сопол парчаларида она юртни, Термизийдек улуғлар хокини Чингизхон тўдаларидан асрамоқ йўлида фидо кетган мардларнинг қони муҳрланиб қолгандир...

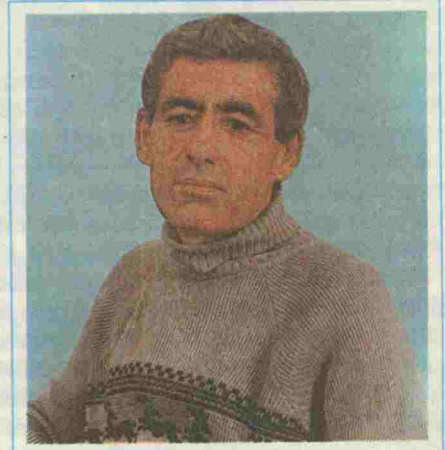
Дарёнинг қоқ ўртасида Пайғамбар ороли бўй кўрсатиб туради. Уни не боис Пайғамбар ороли деб атайдилар? Бу саволга кексалар куйидагича жавоб берадилар:

Қадимда Калиф деган юртда бир авлиё ўтган экан. У дунёдан кўз юмар чоғида шогирдларини йиғиб, бундай васият қилибди: “Қазоим етиб руҳим танимни тарк этгач, жасадимни ёғоч сандиққа солиб Жайхунга ташланг”.

Шогирдлари устоз васиятини бажо айлабдилар. Аммо сандиқ дарёга ташланган лаҳзада ажиб бир мўъжиза рўй берибди — у оқим бўйлаб эмас, унга

қарши тарафга оқа бошлабди. Одамлар ҳайратга тушиб, сандиқ ортидан келаверибдилар. Ниҳоят, сандиқ дарё қирғоғининг Термизга яқин жойида тўхтабди. Шу зумда сандиқнинг қопқоғи очилибди-да, ичидан авлиёнинг овози эшитилибди: “Бу тарафда Термиз ота ётибдилар. У кишининг пойи муборакларига етишмоқни орзу қилган эдим. Иншооллоҳ, орзум ушалди”. Сўнг сандиқнинг қопқоғи ёпилибдию у сокин турган жойдан орол қалқиб чиқибди. Шу-шу, одамлар уни Пайғамбар ороли деб атаб кетибдилар.

Бу — бир ривоят. Аммо унинг замирида ўзига хос бир ҳақиқат бор. Шар-

Бозор ИЛЁС. Филология фанлари номзоди, Термиз Давлат университетининг доценти.

кий Туркистоннинг Ёркент шаҳрида яшаб ўтган шоир, таржимон ва олим Муҳаммад Сиддиқ Руштийнинг "Авлиёлар султони" китобида Ал-Ҳаким Термизий таърифида айтган гапи шундан далолат беради: "Ул азими миллат (миллат улуги), ул мужтаҳиди авлиё (мушкул масалаларни ҳал этувчи) та-моман машойихларнинг улуги ва барча авлиёларнинг ҳурматлиларидан эди. Ҳамма ҳалойиқларнинг тилларида ситойишли (мақтовли) киши эди... Маърифат ва ҳақиқат баён қилурда замонанинг ажубаларидан (тонг қолдирувчи) эди".¹

Ёркентлик олим Ал-Ҳаким Термизий жавонмард, машаққатларга сербардош, бағри кенг, қўли очик ва кароматгўй пирлардан бўлганини таъриф этади. Унинг хос тариқати борлигини, уни ўша даврда кўплаб фозиллар ҳақиқат йўли деб билганини алоҳида таъкидлайди: "Бир тоифа авлиёлар "Термизий" дерлар, иқтидо қилурлар (суянурлар), унинг Куръонга мувофиқ баён қилиб берган фикрий фикрлари билан йўл ту-тур эдилар".

Ал-Ҳаким Термизий ислом дунёсида машҳур олим, муҳаддис, фалакшунос, тиббиёт билимдони сифатида кадр топган. Ул зот Имом Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий ва Имом ат-Термизийга замондош бўлганлар. "Авлиёлар султонида": "Маҳфий колмасинки, Абу-бакр Варроқ Термизий буюк муҳаддис Абу Исо Термизийнинг тоғасидир", дейлади. Шу ўринда ҳақли бир савол туғилиши табиий: улуг муҳаддиснинг тоғасига устоз бўлган Ал-Ҳаким Термизий ўзи билан бир замон ва маконда яшаган Имом ат-Термизий билан мулоқотда бўлмаганмикан?

Термизлик бу алломанинг ҳаётига доир маълумотларнинг барчаси ҳам у қадар аниқ эмас. "Авлиёлар султони" китобида ул зотнинг мелодий 831 йилда туғилиб, 932 йилда қазо қилганлари қайд этилади. Баъзи манбаларда Ал-

Ҳаким Термизий 75 йил умр кўргани айтилса, бошқаларида авлиёнинг узок умр кечиргани ва 124 ёшида маънавий рақиблари уни тиг уриб ўлдиргани ҳақида фикр юритилади. Алломанинг тулик исми шарифи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бинни Али Ҳаким ат-Термизий эди. Алишер Навоий ҳазратлари "Насоимул-муҳаббат" рисоласида Ҳаким ат-Термизий туғрисида бундай ёзадилар: "Муҳаммад бинни Али Ҳаким Термизий — иккинчи табақадандур... кўп ҳадиси бор ва зоҳир каромати ва тасонифи доғи бор... Ҳизр билан суҳбат тутар эмиш. Абубакр Варроқким, онинг шогирдидур, ривоят қилурким, ҳар як-шанба Ҳизр онинг била келиб, мулоқот қилур эрди ва воқеаларни бир-бирларига айтурлар эрди ва сўзлашурлар эрди".

Халқ ўз улугларини билмоғи ва ўзгаларга таништирмоғи учун турли ривоятлар яратади. Аслида эса IX-X асрлар давомида Термизда, балки ўша замондаги бутун Тоҳаристон давлатида катта ижтимоий-маданий тараққиёт юз берган ва шубҳасизки, уларнинг замирида муайян қонуниятлар яширин бўлган. Беҳиз эмаски, мазкур даврда дунёвий ва илоҳий илмларнинг кўзга кўринган намояндалари сифатида танилган бир талай термизлик олимлар, файласуфу шоирлар етишиб чиққан.

Ўрта Шарқ мусулмон оламида "илми бобида ягона", "донолар доноси" каби сифатлашлар билан доврўғ қозонган буюк аждодимиз инсоний жиҳатдан ҳам ғоят беназир зот бўлганлар. Айтишларича, ул киши бир умр онасининг хизматида бўлиб, мудом хайри дуосини олган эканлар. Шу дуолар ижобати улароқ илмда мислсиз ютуққа эришган эканлар. Зеро, ул зотнинг ўзи ҳам: "Мен бу давлатни волидамнинг ризолигидан топдим", деган эканлар. Биз — XX аср одамлари бундай ҳақиқатларга гоҳ ишониб, гоҳ ишонмаймиз; илми гайб оламига доир бундай ходи-

¹ Изоҳлар китобни нашрга тайёрлаган Икромжон Остонакул ўгли Оккўргоний қаламига мансуб — муаллиф.

саларни бугунги дунёвий мезонлар воситасида англаш, тавсифлаш қийин, уларни фақат пок руҳият ила ҳис этмок мумкин. Ал-Ҳақим Термизий нақадар хислати зўр аллома бўлганини ул зотнинг шогирди Абубакр Варроқ билан қилган куйидаги суҳбатидан ҳам билсак бўлади:

“Мен дедим:

— Эй Шайх, бир соатда шунча узок биебонга бориб келдикми?

Шайх дедилар:

— Эй Абубакр, олиб боргувчи ва олиб келгувчи ўзи (Оллоҳ — Б.И.) бўлса, борса ва келса бўлур. Сен борганимиз ва келганимиз ҳақида сўзласанг бўлур, аммо “Нечук бордик ва нечук келдик?” демак сенинг ишинг эмас”.

Бу ишонч ва иймон йўлидаги собитлик мевасидир.

Ал-Ҳақим Термизий тафсир, фикр, тасаввуф, фалсафа сингари илмлар бобида қиёси йўқ аллома эдилар. Умр бўйи оддий сўфийваш ҳаёт кечирган бобомиз 80 дан зиёд нодир китоблар ёзиб кетганлар. Шарқшуносларнинг маълумотига кўра, улардан 25 тачаси бизгача етиб келган. У кишининг “Наводирул-усул” (Нодир йўллар), “Қуръон ва суннат китобидан мақолалар”, “Сабаблар китоби” ва бошқа бир талай рисоалари хануз ислом оламида зўр қизиқиш ила ўрганилади. “Авлиёлар султони” китобида шайхнинг илм бобидаги лаёқати мана бундай шарҳ этилади: “Ул олиму раббонийдир... Ҳеч кишига тақдир қилмас ва ҳеч кишидан ўрганиб иш қилмас эди. Ўзи соҳибкаш ва соҳибасрор эди... Ҳикмат илмида бағоят комил эди. Шу сабабли уни Ҳақимул авлиё (авлиёлар ҳақими) дер эдилар”.

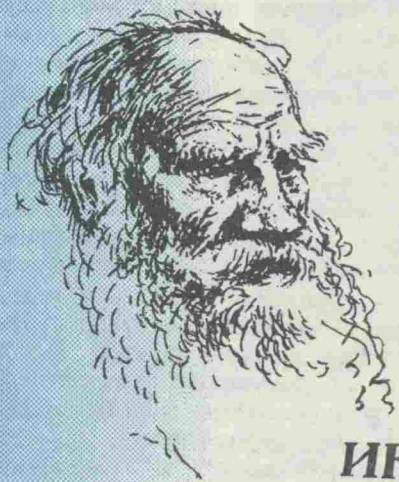
Шуни таъкидлаш жоизки, ўрта аср Шарқ маданиятида муҳим ўрин тутган тасаввуф тариқатининг Туронзаминда шаклланишига Ал-Ҳақим Термизий улкан улуш қўшганлар.

Ул зот олға сурган гоёлар Моваро-

уннаҳрда тасаввуф таълимотининг ривожланишида муҳим ўрин тутган. Шу боис тариқат намояндалари шайхни пир деб билганлар. Хусусан, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд умрининг охирида шогирдлари билан гурунглашганда кўп йиллардан буён Ҳақим Али йўлидан борганини, унинг айтганларини қилиб келганини таъкидлаган эканлар. Абул Мухсиннинг “Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд” китобида бу хусусда бундай дейилади: “Ҳазрати Хожамиз ҳақида нақл қилишларича, ул зот ҳаётларининг охирида аксарият сулуқлари ҳақида ҳикоя қилиб берардилар. Улар ўз таважжуҳларини тариқат машойихларига ва улугларга қаратар эдилар... Агар улар Хожа Ҳақим Термизий... руҳониятига таважжуҳ қилсалар, бу таважжуҳ аксари соф бесифатлик ҳолатида бўларди. Бу бесифатликда ҳеч бир нарса кўзга ташланмасди. Ҳижрий 789 йилда айтган эдилар: “Йигирма икки йилдирки, биз Ал-Ҳақим Термизий тариқатига эргашамиз ва улар бесифат эдилар. Агар бирор киши билса, мен ҳам бу замонда бесифатдурман”.

Айни иқтибос Ал-Ҳақим Термизийдан қарийб тўрт аср кейин ўтган авлиё Нақшбанд термизлик пирига зўр ҳурмат билан юксак эҳтиром мақомида бўлгани, назарий ва амалий фаолиятида ул зот яратган илмлар нуридан баҳра олганини билдиради. Оддий яшаш, ҳалол меҳнат воситасида ризқ-рўз топиш, кун кечириш, маърифатга чанқоклик, “бесифатлик”, яъни ўзини оламнинг бир зарраси, табиатнинг бир бўлаги деб, ҳеч нарса ва ҳеч кимдан устун қўймаслик, худбинлик ва манманликдан йироқ бўлиш — барчаси Нақшбанд ва Ал-Ҳақим Термизий тариқатда бир-бирига яқин алломалар бўлганидан далолат беради.

Демак, Ҳақим ат-Термизий улук авлиё Нақшбанднинг маънавий устои бўлган, десак, ҳеч бир муболага бўлмайди.

ИҚРОРНОМА

Озод ОБИД таржимаси

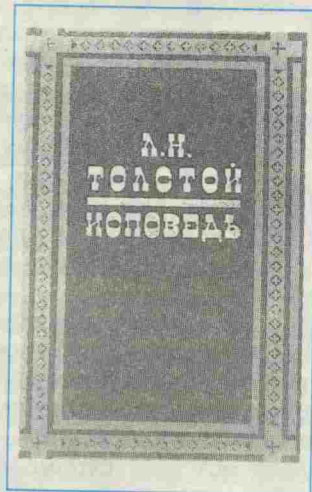
(Босилмаган асарга нусха эдим)

Мен православ христиан дини руҳида чўқинтирилган ва тарбия топганман. Болалигимдан бошлаб, кейин эса бутун ўсмирлик ва ёшлик давримда мен диний руҳда тарбия топдим. Аммо ўн саккизга тўлиб, дорилфунуннинг иккинчи курсини битирганимда менга ўргатган нарсаларининг ҳеч қайсисига ортиқ ишонмай қолган эдим.

Баъзи бир хотираларимга қараб ҳукм қилинса, менга ўргатган нарсаларига ва катталарнинг хузурида қилган тазарруларига ҳеч қачон жиддий ишонган эмасман. Уларга фақат ишонқираб қарардим, холос, аммо бу ишончнинг замини жуда бўш эди.

Эсимда, ўн бир ёшда эдим, Володенька М. деган бир гимназия талабаси (аллақачон оламдан кўз юмиб кетган) якшанба куни бизникига келиб, гимназияда кашф этилган бир гапни катта янгилик сифатида гапириб берди. Кашфиёт шундан иборат эдики, Худо йўқ ва бу борада бизга ўргатилган жамики нарсалар беҳуда экан (бу 1838 йилда бўлган эди). Эсимда, акаларим бу янгиликка қизиқиб қолдилар ва мени маслаҳатга чақирдилар. Яна шу нарса эсимдаки, биз ҳаммамиз анча ҳаяжонга тушиб бу янгиликни жуда фаройиб ва бўлиши мумкин гаплар тарзида баҳоладик.

Яна эсимда — акам Дмитрий дорилфунунда ўқиб юрганида табиатига хос жўшқинлик билан бирдан динга берилиб қолди ва ибодатларга қатнай бошлади, рўза тутди, озода ва покиза турмуш тарзига ўтди. Шунда биз ҳаммамиз, ҳатто катталар ҳам, унинг устидан кулдик ва уни негадир Нуҳ деб атадик. Ёдимда, ўша кезларда Қозон дорилфунунининг раҳнамоси бўлган Мусин-Пушкин ҳаммамизни рақс тушгани уйига таклиф қилган эди. Акам боришдан бўйин товлади. Шунда мезбон истеҳзо билан Довуд ҳам кема олдида рақс тушган, деб акамни кўндиришга уриниб кўрди. У пайтларда катталарнинг бундай ҳазил-мутоибалари менга анча

Утган йили биз — бир гуруҳ журнал ходимлари Муборақдаги Газния қайта ишлаш заводига бордик. Бизни заводнинг бош директори Нуриддин Зайниев қарши олди. Унинг раҳномалигида чул биебон ўртасида эртақлардаги паҳлавоилардек қад кўтарган улкан ишшоотни айланиб чиқдик. Нуриддин Зайниев заводни ипидан игнасыгача билар экан — унинг тарихини, ишлаш тарзими, қандай маҳсулот чиқаришини, бутун қандай муаммо ва ютуқлари борлигини алланечук бир ифтихор билан гапириб берди. Сўхбатимиз кечқурун дастурхон теғрасида давом этди. Бу гуруҳда мен корхона бош директорияни батамом бошқа жиҳатдан кашф этиб, лол қолдим. Энди у ишнини яхши биладиган муҳандисгина эмас, жуда кўп ўқиган, оламшумул фалсафий муаммолар ҳақида ўйлайдиган довишманда одам тарзида кўринди. У, айниқса, улуг адиб Лев Толстой ҳақида озгидан бол томиб гапирди, адибнинг бир асари унинг ички дунёсини ағдар-тўғтар қилиб юборганини, унда инсон ҳаётининг маъноси ҳақидаги ҳаёт-мамот муаммоси ўзига хос талқин этилганини айтди.

— Ушандан бери ўйлайман: ҳақиқатан ҳам, инсон ҳаётининг маъноси нимада? Ҳатто инсон улғандан кейин ҳам йўқолиб кетмайдиган маъно қандай?

— Сиз Толстойнинг "Иқрорнома" асарини айтяпсиз-да? — дедим мен.

— Ҳа, ҳа, ўқиган экансиз. — Нуриддин Зайниев руҳан ўзига яқин одам тошганидан хурсанд будди. — Шу китобни хув бир ўқитганимдан бери излайман. Топиб бўлармикан? Китобни излаганча бор эди — шўро замонда бу асар фақат бир марта — 1928

маъқул тушар эди. Мен улардан шундай хулоса чиқардим — диний китобларни ўқиш керак, аммо буларнинг барини ҳаддан зиёд жиддий қабул қилмаслик лозим. Яна шу нарса хотирамдаки, мен ёшлигимда Вольтерни ўқиганман ва унинг истеҳзоларидан норози бўлиш ўрнига кайфим чоғ бўлар эди...

...Одамнинг ҳаёти ва ишларига қараб, Худога ишониш-ишонмаслигини билиб бўлмайди. Авваллари шундай эди, ҳозир ҳам шундай. Мабодо православ динидаги одам билан уни инкор этувчи шахс ўртасида бирон бир тафовут бўлса, бу — диндор одамнинг фойдасига бўлмайди. Илгаригидек ҳозир ҳам православ мазҳабига риоя қилувчилар ва уни ўзларининг иймони деб билгувчиларнинг аксарияти ақли ноқис, бағритош ва ахлоқсиз одамлардир. Улар ўзларига ҳаддан зиёд бино кўйганлар. Донолик, тўғрилиқ, номус, очик кўнгиллик ва диёнат эса кўпинча ўзларини динга ишонмайдиган деб тан олувчилар ўртасида учрайди.

...Болалигимдан онгимга сингдирилган диний эътиқод бошқаларда қандай бўлса, менда ҳам шундай ғойиб бўлди. Фарқ шунда эдики, мен жуда эрта ўқиш ва фикрлашни бошлаганим сабабидан диндан қайтишим илк қадамларданоқ онгли равишда рўй берди. Ун олти ёшимдан эътиборан ибодат қилмай кўйдим ва черковга қатнашни ўз ихтиёрим билан бас этдим. Болалигимдан бошлаб менга сингдирилган ақидаларга ортиқ ишонмай кўйдим. Аммо нимагадир ишонар эдим, бироқ нимага ишонишимни сўз билан

очик-равшан ифодалаб беролмас эдим. Мен Худога ишонганман, тўғрироғи, Худони инкор этган эмасман, аммо қандай Худога ишонишимни айтиб беролмас эдим. Мен Исонни ҳам, унинг таълимотини ҳам инкор этмадим, бироқ бу таълимотнинг моҳияти нимада эканини билмас эдим.

Эндиликда ўша вақтларни эслар эканман, шу нарса аниқ-равшан аён бўладики, менинг эътиқодим, яъни ҳайвоний майллардан ташқари ҳаётимни ҳаракатга келтирган нарса — менинг ўша кезларда яккаю ягона иймоним комил инсон бўлишга ишончим эди. Аммо комиллиқнинг мазмуни қандай, унинг қандай мақсадлари бор — бунни айтиб беролмасдим. Мен ўзимни ақлий жиҳатдан мукаммаллаштиришга ҳаракат қилдим — кўлимдан келган ҳамма нарсани, ҳаёт мени рўпара қилган нарсаларнинг барчасини ўрганишга интилдим; мен иродамни мукаммаллаштиришга ҳаракат қилдим — ўз-ўзимга қоидалар яратиб, уларга амал қилишга уриндим; ўзимни жисмонан мукаммаллаштиришга киришдим — ҳар хил машқлар билан кучимни ва чаққонлигимни ўстирдим, ҳар хил муҳтожликларни кўриб, ўзимни бардошга ва сабртоқатга ўргатдим. Буларнинг барини мен мукаммаллашув деб ҳисобладим. Албатта, ҳамма нарсанинг ибтидоси маънавий мукаммаллашувимда эди, аммо орадан кўп ўтмай, унинг ўрнини умуман мукаммаллашув яъни ўз-ўзимнинг наздимда ёхуд Худонинг қаршида яхшироқ бўлиш истағи эмас, балки бошқа одамлар олдида яхшироқ бўлиш ис-

йилда адабнинг 100 йиллиги муносабати билан бор-йўти минг нусхада чоп этилган Мукамал асарлар тўпламига киритилган эди. Кейин ошкоралик замонлари келиб, 1991 йилда иккинчи марта босилди. Шу китоб менда бор эди.

— Менга шундан пусха кучириб жўнатсангиз, гоят миннатдор бўлардим. Умуман, нега шунақа асарларни таржима қилиб чиқармайсизлар?

Тошкентга қайтгач, асардан нусха кучириб, Муборакка бериб юбордим. Кейин Нуриддин Зайниевнинг таржима ҳақидаги таклифини таҳририят ходимларига айтдим. Таклиф ҳаммага маъқул бўлди.

Шундай қилиб, бу асарнинг узбекчаси майдонга келди. Уни бир оз қисқартириб чоп қилганимиз — асар ҳасби ҳол жанрида ёзилган бўлиб, жуда муҳим ва ҳар бир одам ўз ҳаётида муқаррар рўпара келадиган маънавий-ахлоқий муаммоларга бағйшланган. Толстой бу муаммоларни ўз ҳаёти мисолида таҳлил қилган. Мен бу хилдаги асарларни анча-мунча ўқитганман, лекин уларнинг ҳеч қайсида муаллиф шахсияти бунчалик яққол бўртиб турмайди — Толстой ўз шахсиятига ўта талабчанлик билан ёндашади, ҳеч нарсани яширмайди, ҳеч нарсани хаспўшламайди. Унда мақтанчоқликдан, ўз-ўзига маҳлиё бўлишдан асар ҳам йўқ.

Ҳеч шубҳа йўқки, Лев Толстойнинг бу жажжи асарини ўқиб чиққан узбек китобхони, албатта, янги-янги маънавий муаммолар ҳақида фикрлай бошлайди. Бу асар ҳар бир одамни ўз ҳаётига, ўз шахсиятига тегинроқ назар ташлашга ундайди.

ТАРЖИМОН

таги эгаллади. Орадан кўп ўтмай бошқа одамлар қаршисида яхшироқ бўлишга интилиш ўрнини бошқа одамлардан кучлироқ бўлиш, яъни бошқаларга қараганда шухратлироқ, донгдорроқ, бадавлатроқ бўлиш истаги эгаллади.

II

Вақти-соати келса, мен ҳаётим тарихини ҳикоя қилиб бераман — ёшлигимдаги ўн йиллик умрим жуда ибратли ва таъсирчан кечган. Уйлайманки, менинг кўнглимдан кечган туйғуларнинг кўпи бошқаларда ҳам бўлган. Мен бутун қалбим билан яхши бўлишга интилардим; аммо ёш эдим, эҳтиросларимга асир эдим, яхши бўлиш йўлларини излаганимда ёлғиз эдим, мутлақо ёлғиз эдим. Ҳар гал дилимдаги энг яхши майлларимни, яъни маънавий жиҳатдан яхши бўлмоқчи эканимни намойиш қилсам, мени мазаҳ қилиб, менга нафрат билдирар эдилар; ёмон эҳтиросларга берилгудек бўлсам эса, ҳар гал мени мақтаб, рағбатлантирар эдилар. Манфаатпарастлик, шухратпарастлик, ҳокимиятпарастлик, шахвоният, мутакаббирлик, ғазаб, интиқом — ҳаммаси ҳурматга сазовор эди. Бу ҳирсларга берилганимда мен катта одамларга ўхшаб қолардим ва мендан мамнун эканликларини ҳис қилардим. Мен холажоним билан бирга турардим. Кўй оғзидан чўп олмаган бу покиза аёл ҳамиша менга бир тилак билдириб: “Эр кўрган аёл билан алоқада бўлишингни истайман, чунки боадаб аёл билан алоқа қилган йигитнинг саводи тез

чиқади”, дерди. У менга яна бир тариқа бахт тиларди — менинг адъютант бўлишимни, бўлганга яраша подшонинг адъютанти бўлишимни орзу қиларди; унинг менга тилаган энг катта бахти шу эдики, бениҳоя бадавлат қизга уйланишимни истар, бу никоҳ оқибатида сон-саноксиз қўллар эгаси бўлишимни хоҳлар эди.

Бу йилларни даҳшатсиз, ижирғанмасдан, юрак зил кетмасдан эслай олмайман. Мен урушда одам ўлдирганман, ўлдирмоқ ниятида дуэлга қақирганман, тасарруфимдаги мужикларни қартага бой берганман, уларнинг меҳнати эвазига яшаганман, уларни қатл этганман, фаҳш ишлар билан шуғулланганман, алдаганман. Ёлғончилик, ўғрилик, ҳар турли зинокорлик, ичкиликбозлик, зўравонлик, қотиллик... Мен қилмаган жиноят қолган эмас ва бунинг ҳаммаси учун мени мақтаганлар, тенгдошларим мени нисбатан виждонли одам деб ҳисоблаган ва ҳозир ҳам шундай деб ҳисоблайдилар.

Шу аҳволда ўн йил яшадим.

Бу давр мобайнида шухратпарастлигим, манфаатпарастлигим, мутакаббирлигим вазидан ёза бошладим. Ҳаётда нима номмақулчилик қилган бўлсам, ёзганларимда ҳам шуни ёздим. Шухратга эришмоқ ва пул топмоқ учун жамики яхши нарсани яшириб, ёмон нарсани ёзмоқ керак эди. Мен шундай қилдим. Мен ёзган нарсаларимда лоқайдлик пардаси остида ва ҳатто жиндай истехзо аралаш яхшиликка интилишларимни неча маралаб яшириб кетганман. Ҳолбуки, яхшилик-

ка интилиш ҳаётимнинг мазмунини ташкил қиларди. Шу йўл билан шухратга эришдим — мени мақтадилар.

Йигирма олти ёшга тўлиб, урушдан кейин Петербургга келдим ва ёзувчилар билан топишдим. Мени ўзларига яқин олиб қарши олдилар, ҳатто хушомад қилдилар. Бир айланиб улгурмасимдан мен топишган одамларнинг ҳаётга мутакаббурона қарашларини ўзлаштириб олдим ва яхшироқ бўлиш бора-сида қилган жамики аввалги уринишларим таг-туғи билан ҳаёлимдан учди-кетди. Бу қарашлар бебошлик билан кечираётган умримга қўшилиб, шу ҳаёт тарзини оқлайдиган назарияга айланди.

Бу инсонларнинг, ҳамқалам биродарларимнинг ҳаётга қараши шундан иборат эди: умуман, ҳаёт ўз йўлида ривожланиб боради ва унинг бу ривожда биз, яъни фикрловчи одамлар асосий иштирокчилар сифатида кўринамиз; фикрловчи одамлар орасида эса биз — санъаткорлар, шоирлар асосий таъсир кучига эгамиз. Зиммамиздаги бурчимиз — одамларни ўргатиш. Аммо бунда ўз-ўзинга бериладиган савол кўндаланг бўлиши мумкин — ҳўш, мен ўзим нимани биламан-у, одамларга нимани ўргатаман? Шу савол кўндаланг бўлмасин учун юқоридаги назариямизда бир гап айтилди — санъаткор бировга бир нарса ўргатмоғи учун ўзи бирон нарса билиши шарт эмас, санъаткор билан шоир гайришуурий тарзда ўргатади. Мен жуда ажойиб санъаткор ва шоир ҳисобланардим, шунинг учун ҳам гоят табиий йўсин-да бу назарияни ўзлаштириб олдим. Мен — шоирман, санъаткорман, ўзим нимани ўргатаётганимни билмаган ҳолда асар ёзиб, одамларга ўргатаман. Бунинг учун менга қалам ҳақи берадилар, еганим — олдимда, емаганим — кетимда, турар жойим соз, аёллар бисёр, улфатларим жойида. Хуллас, шухратим юксак. Бундан келиб чиқадики, мен ўргатган нарса жуда яхши экан.

Поэзиянинг аҳамиятига ва ҳаётнинг ривожланишига бўлган бу ишонч ўзи эътиқод эди ва мен унинг муҳибларидан бири эдим. Бу эътиқоднинг муҳиб бўлиш қулай ва ёқимли эди. Шу аҳволда мен бу эътиқодга ишониб, унинг чинлигига шак келтирмай анча яшадим. Аммо икки йил ўтгач ва, айниқса, бу тахлит ҳаётимнинг учинчи йили бошлангач, мен бу эътиқоднинг бевўқсонлигига шубҳа қила бошладим ва уни тадқиқ қилишга киришдим. Менда шубҳа туғилишига туртки

бўлган биринчи омил шу бўлдики, бу эътиқоднинг муҳиблари ҳамма вақт ҳам ўзаро иноқ эмас эдилар. Баъзилари: “Биз — энг яхши ва энг фойдали устозлармиз, биз керак нарсани ўргатамиз, бошқалар нотўғри ўргатадилар”, деса, бошқалари: “Йўқ, биз чин устозмиз, сизлар нотўғри ўргатасиз”, дерди. Шундай деб, улар бир-бири билан баҳсга киришар, тортишар, сўкишишар, бир-бирини алдар, бир-бирига маккорлик қиларди. Бундан ташқари, уларнинг орасида шунақа одамлар ҳам кўп эдики, улар ким ҳақу ким ноҳақлигини ўйлаб ҳам ўтирмасди, балки бизнинг шу фаолиятимиздан фойдаланиб, гаразли ниятларига осонгина эришарди-қўярди. Буларнинг ҳаммаси мени эътиқодимизнинг чинлигига шак келтиришга мажбур қилди.

Бундан ташқари, ёзувчилик эътиқодининг чинлигига шубҳа пайдо бўлгандан кейин мен унинг муҳиблари ҳаётини синчиклаб кузата бошладим ва амин бўлдимки, бу эътиқоднинг деярли барча муҳиблари — ёзувчилар виждонсиз одамлар экан, уларнинг аксарияти ярамас, феъл-атворига кўра пастарин одамлар экан; аввалги бебош ҳаётимда, ҳарбий ҳаётимда учратган одамларнинг кўпидан тубан туради, лекин улар ўзига бениҳоя бино қўйган ва ўзидан беҳад мамнун одамлар. Фақат авлиёларгина ўз-ўзидан шундай мамнун бўлиши мумкин ёки авлиёлик нималигини билмайдиганларгина шундай бўлса эҳтимол. Мен одамларни ёмон кўриб қолдим, ўзимдан ҳам кўнглим қолди. Шунда англадимки, бу эътиқод — ёлғон!

Аммо ғалати жойи шундаки, унинг ёлғонлигини тушуниб, ундан юз ўйрганимдан кейин шу одамлар томонидан менга берилган рутбадан — санъаткор, шоир, устоз рутбасидан юз ўйрмадим. Гўллик билан ўйлабманки, мен — шоирман, санъаткорман, бинобарин, ўзим нимани ўргатаётганимни билмаган ҳолда ҳаммага ақл ўргатавераман. Шундай қилдим ҳам.

Бу одамларга яқин бўлиб мен янги бир гуноҳ орттирдим — менда мутакаббирлик жуда авж олиб кетди ва нима ўргатаётганимни билмаган ҳолда одамларга ақл ўргатиш зиммамдаги бурчимдир, деган телбаларча ишонч пайдо бўлди.

Эндиликда эсга олар эканман, ўзимнинг ўша пайтдаги кайфиятимни ва ўша одамларнинг (бундай одамлар ҳозир ҳам беҳисоб) кайфиятини хотирлар эканман, ҳам кул-

гим келади, ҳам йиғлагим, ҳам раҳим қўзғалади, ҳам даҳшатга тушаман. Жиннихонага тушган одамнинг кўнглидан шу хил туйғулар кечса керак.

У пайтларда биз ҳаммамиз астойдил ишонган эдикки, биз кўп гапирмоғимиз, тинмай ёзмоғимиз, ёзганимизни бетўхтов чоп эттирмоғимиз даркор, буни қанча тез ва қанча кўп қилсак, шунча яхши, чунки буларнинг бари инсоният саодати учун зарур. Ва бизга ўхшаганлардан сон мингтаси бир-бирини инкор этиб, бир-бирини сўқиб, бошқаларга ақл ўргатиб тинмай ёздилар ва ёзганларини чоп эттирдилар. Шундай қилиб, биз ҳеч нарса билмаслигимизни пайқаммаган ҳолда, ҳаётнинг "яхши дегани нимаю ёмон дегани нима?" деган энг оддий саволига қай тарзда жавоб беришни билмаган ҳолда, бир-биримизнинг гапимизни тингламаган ҳолда ҳаммамиз ёппасига гапира кетдик. Аммо баъзан менга ҳам "баракалла" десинлар ва мени ҳам жиндай мақтаб қўйсинлар, деган мақсадда, бир-биримизга офаринлар ёғдирдик ва бир-биримизни мақтаб, кўкларга кўтардик. Бу ола-ғовур ичида аҳён-аҳёнда газабимиз ҳам кўзиб турар ва бир-биримизнинг овозимизни босиб, қичқиришга тушардик. Баайни жиннихонанинг ўзи эмасми?!

Минглаб ишчилар туну кун кучдан қолиб, ҳориб-толиқиб ишлар, миллионлаб сўзларни төрар ва босар, почта эса уларни бутун Россия бўйлаб тарқатар эди, биз эса ҳамон узлуксиз равишда жазавага тушиб ўргатар, ўргатар ва яна ўргатар эдик, бу ўргатишимизнинг кети-охири кўринмас эди ва биз яна зарда ҳам қилиб қўярдик — бизнинг гапимизни кам тинглаптилар.

Кўп ғалати эди бу, лекин энди менга ҳаммаси тушунарли. Ҳақиқий, чин юракдан чиққан мулоҳазамиз шу эдики, биз имкони борида кўпроқ пул олишни ва мақтов эшитишни истар эдик. Бу мақсадга эришиш йўлида биз китоб ёзиш ва газета чиқаришдан бошқа ҳеч нарса билмас эдик. Биз шу ишларни қилдик ҳам. Аммо шу қадар беҳуда ишларни қилиб туриб, ўзимизни жуда керакли улкан одамлар деб комил ишонч билан ҳисобламоғимиз учун бизнинг фаолиятимизни оқлайдиган, унга бирон маъно ато этадиган мулоҳаза ҳам керак эди. Шу сабабдан биз кўйидаги гапни тўқиб чиқардик: мавжуд нарасаки бор, уларнинг ҳаммаси ақлга мувофиқдир. Нимаики мавжуд бўлса, ҳаммаси ривож топади. Ривожланиш эса маърифат восита-

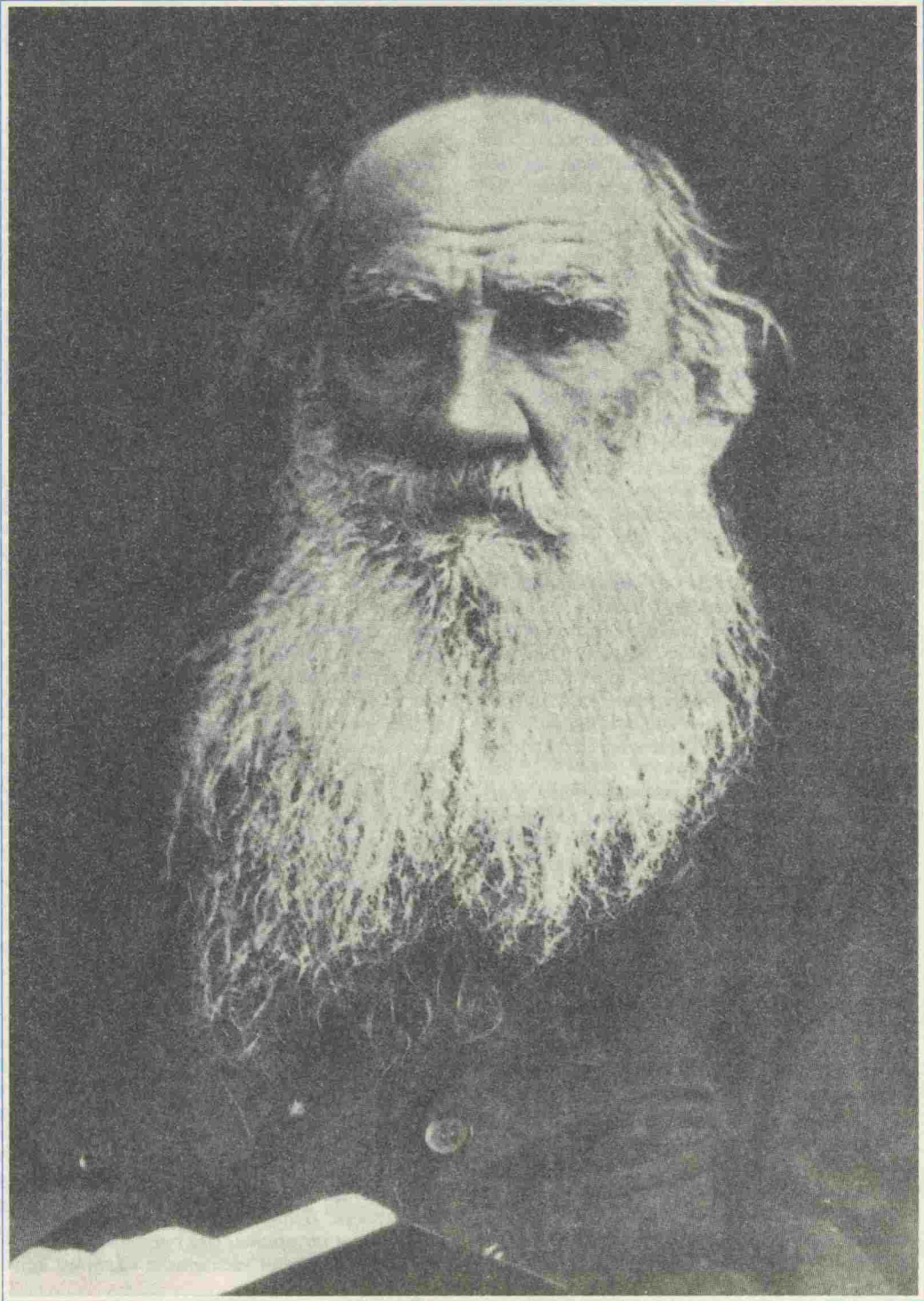
сида амалга ошади. Маърифат деганимизнинг даражаси китоб ва газеталарнинг қай даражада тарқалиши билан ўлчанади. Китоб ёзганимиз ва газета чиқарганимиз учун бизга пул тўлайдилар, шунинг учун ҳам биз энг фойдали ва яхши одамлармиз. Агар биз ҳаммамиз шу мулоҳазага қўшилсак, ундан яхши мулоҳаза бўлмас эди. Аммо бир одам айтган бир фикрга қарши бошқа одам ҳар доим бутунлай унга зид бошқа гапни айтарди, бу эса бизни ўйлашга мажбур этарди. Аммо биз буни пайқамас эдик. Бизга пул тўлардилар ва фирқамизга мансуб одамлар бизни мақтардилар — шундоқ бўлгандан кейин бизнинг ҳар қайсимиз ўзимизни ҳақ деб ҳисоблардик.

Энди менга аёнки, буларнинг бари жиннихонадаги аҳволдан сира ҳам фарқ қилмайди. У пайтларда эса мен буни ғира-шира англардим, холос ва барча жинниларга ўхшаб ўзимдан бошқа ҳаммани жинни деб атар эдим.

III

Ана шу тентаклик қўйнида уйланганимга қадар яна олти йил умр кечирдим. Бу вақт ичида хорижга бориб келдим. Овруподаги ҳаёт ва у ердаги илғор, ўқимишли одамлар билан мулоқотлар мен шу пайтгача амал қилиб келган мукамаллашув ҳақидаги эътиқодимни янада мустаҳкамлади, чунки бу одамлар ҳам айна шу эътиқодга бўйинсунар эканлар. Мендаги эътиқод бизнинг давримиздаги ўқимишли одамларнинг кўпчилигига хос тарзда одатий бир шаклга кирди. Бу эътиқод "тараққий" деган сўз билан ифодаланар эди. У пайтларда менга бу сўз аллақандай маъно англатадигандай туюлар эди. У пайтларда мен "Қандай қилиб яхшироқ яшамоғим керак?" каби саволлар гирдобидида изтироб чекаётган ҳар қандай одам сингари, "Тараққийга мувофиқ яшамоқ керак", деб жавоб берар эканман, тўлқинлар узра шамол ҳар томонга сураётган қайиққа тушиб қолган одам "Йўл бўлсин?" деган саволга жавоб бериш ўрнига "Аллақаёққа елиб боряпмиз" дегани каби ҳолатга тушганимни тушунмас эдим.

...Парижда бўлган вақтимда қатл манзарасини кўрдиму мендаги тараққийга эътиқоднинг замини омонат эканини сезиб қолдим. Қатл қилинган одамнинг боши танасидан жудо бўлиб, калла ҳам, жасад ҳам гупиллаб қутига тушгандай бўлганини кўриб,

ақлим билан эмас, бутун вужудим билан англадимки, мавжуд нарсанинг ақлга мувофиқлиги ва тараққиёт ҳақидаги ҳеч қандай назария бу ишни сира-сира оқлай олмайди. Агар оламдаги барча одамлар қандайдир назарияларга амал қилиб, дунё яратилганидан бери шуни зарур деб ҳисоблаб келар эканлар, мен биламанки, бу — керак эмас, бу — ёмон иш, шунинг учун нима яхшию нима зарур эканини одамларнинг гап-сўзи ва амаллари эмас, тараққиёт эмас, балки мен юрагимнинг амрига кўра белгилайман. Тараққиёт деган нарсага хурофий эътиқод қўйишнинг ҳаёт учун кифоя эмаслигини англашимга сабаб бўлган яна бир воқеа акамнинг ўлими бўлди. Ақлли, бағри кенг, жиддий одам эди у. У жуда ёш касалга чалинди, бир йилдан ортиқроқ азоб тортиди ва қийналиб, нимага яшаганини тушунмай ва нега ўлаётганини ҳам англамай оламдан кўз юмди. Акам қийналиб жон таслим қилаётган кезларда бу саволларга ҳеч қандай назариядан жавоб топиб бўлмаслигини у ҳам, мен ҳам теран англадик.

Аmmo бундай шубҳалар аҳён-аҳёндагина юрагимни чулғаб оларди, аслида эса мен тараққиёт ҳақидаги эътиқодга ихлос қўйиб яшашда давом этардим: “Ҳамма нарса ривожланипти, мен ҳам ривожланипман, нима учун ҳамма билан бирга мен ҳам ривожланипман — кейинчалик маълум бўлар”.

Ўша вақтдаги эътиқодимни шу тариқа ифода этсам бўлар, дейман.

Хориждан қайтганимдан кейин мен қишлоқда истиқомат қила бошладим ва деҳқон болалари ўқийдиган мактабда дарс бердим. Мактабдаги машғулотлар менга жуда манзур бўлди, чунки уларда адабий устозлик фаолиятида мен учун аён-ошкор бўлиб қолган, ҳуб жонимга тегиб улгурган ёлгон йўқ эди. Бу ерда ҳам мен тараққиёт йўлида жонбозлик қилдим, бироқ энди тараққиётнинг ўзига танқидий муносабатда бўлиб қолган эдим. Мен ўзимга ўзим дедимки, баъзи бир ҳодисаларда тараққиёт нотўғри содир бўлган, эндиликда ибтидоий одамларга, деҳқон болаларга батамом эркин муносабатда бўлмоқ керак, уларга ўзлари хоҳлаган тараққиёт йўлини танлаб олишни таклиф қилмоқ лозим.

Ваҳоланки, мен ҳамон ўша-ўша ҳал қилиб бўлмайдиган масала атрофида айланаётган эканман. Бу масала — нимага ўргатаётганингни билмай туриб бировга ақл ўргатиш эди.

Адабий фаолиятнинг олий давраларидан менга аён эдики, нимага ўргатаётганингни билмай туриб ўргатиш мумкин эмас, зеро мен кўрдимки, ҳамма ҳар хил нарсани ўргатар ва нимага ўргатаётгани ўзига ҳам қоронғи эканини ўзидан яширмоқ учун бири бири билан баҳслашиб ётар. Бу ерда эса мен деҳқон болалари билан биргаликда бу қийинчиликни зумда бартараф қилиш мумкин — бунинг учун уларга улар хоҳлаган нарсани ўргатиш керак, деб ўйладим. Эндиликда ўша пайт кўнглимга келган номаъқулчиликни амалга оширмоқ учун қанчалик ўлибтирилганимни эсласам, кулгим кистайди. Номаъқулчилик деяётганимнинг боиси шуки, мен уларга ҳеч қандай керакли нарсани ўргата олмаслигимни ич-ичимда сезардим, чунки нима кераклигини ўзим ҳам билмас эдим. Мактабда бир йилча дарс берганимдан кейин яна хорижга жўнадим. Бу гал мақсадим — ўзи ҳеч нарсани билмай туриб бошқаларга қандай таълим беришнинг йўлларини ўрганиш эди.

Чет элда гўёки бунга ўрганиб олгандек бўлдим ва хорижнинг бу борадаги жамики донолиги билан қуролланган ҳолда деҳқонлар озодликка чиққан йили Россияга қайтдим, воситачилик ўрнини эгаллаб, мактаблардаги саводсиз одамларни ҳам, ўзим нашр эта бошлаган журнал орқали эса ўқимишли одамларни ҳам ўқита бошладим. Ишлар юришиб кетгандек кўринган эди, лекин кўп ўтмасдан ақлан унча соғлом эмаслигимни ва бу аҳвол узоқ давом этиши мумкин эмаслигини ҳис қилдим. Балки мен ўшандаёқ кейинчалик — эллик ёшда бошимга тушадиган тушкунлик дардига гирифтор бўлган бўлардим. Мени бундан фақат бир нарса — ҳаётимнинг ҳали тотиб кўрмаган бир томони кутқаради, деган умидда эдим. Бу — оилавий ҳаёт эди.

Бир йил мобайнида мен воситачилик билан шуғулландим, мактабда дарс бердим, журналда ишладим ва ҳаддан ташқари қийналиб кетдим. Мен учун ҳамма нарса алқашчалкаш бўлиб кетди — воситачилик борасидаги курашлар менга жуда оғирлик қилди, мактабдаги машғулотларимдан ҳам путур кетди, журналдаги мавқеим ўз-ўзимга ёмон кўриниб қолди. Буларнинг барига сабаб ҳамон ўша-ўша эди — нимани ўргатишни билмаган ҳолда ҳаммага таълим бермоқчи, ақл ўргатмоқчи бўлардим ва буни ҳаммадан яширмоқни истардим. Шу туфайли мен жисмонан эмас, руҳан хасталикка чалиниб қол-

дим. Шунда ҳамма нарсадан қўл силтадим-да, тоза ҳаводан нафас олиш, тўйиб қимиз ичиш ва ёввойи бир тарзда ҳаёт кечирмоқ учун чўлга, бошқирдлар хузурига йўл олдим.

У ердан қайтиб келиб уйландим. Бахтиёр оилавий ҳаётнинг янги шароити мени ҳаётнинг умумий маъносини излаш борасидаги ҳар қандай хатти-ҳаракатлардан бутунлай қайтарди. Бу вақт мобайнида менинг бутун диққат-эътиборим оиламга, хотинимга, болаларимга қаратилди, шунинг учун тирикчилик йўлида тузукроқ маблағ топиш ташвишлари биринчи ўринга чиқди. Камолотга интилиш ўрнини аввалроқ умуман камолотга, тараққиётга интилиш эгаллаган эди. Энди унинг ўрнига тўғридан-тўғри оиламнинг аҳволини бақадри имкон яхшилаш иштиёқи пайдо бўлди.

Шу аҳволда яна ўн беш йил ўтди.

Мен ёзувчиликни ҳеч нарсага арзимайдиган бехуда иш деб ҳисобласам-да, бу ўн беш йил мобайнида ёзишда давом этдим. Мен энди ёзувчиликни мазасини тушуниб, арзимаган меҳнат учун олинадиган жарақ-жарақ қалам ҳақиқа, қарсақлару офаринларга мазахўрак бўлиб қолган эдим. Шунинг учун дардимни ичимга ютиб, улардан моддий аҳволимни яхшилаш воситаси сифатида фойланишда давом этдим ва улар ёрдамида кўнглимдаги менинг ҳаётим ва умуман, ҳаётнинг маъноси хусусидаги ҳар қандай саволларнинг унини ўчиришга ҳаракат қилдим. Бу кезларда мен учун ягона ҳақиқат бор эди — шундай яшагинки, бунинг оқибатида ўзинг оиланг билан бирга хузур-ҳаловатда ҳаёт кечир, имкони борича фароғатда яша. Ёзган асарларимда ҳам шундай таълим бердим. Шу аҳволда яшашда давом этдим, аммо бундан беш йилча муқаддам мен ғалати ҳолатларни бошдан кечира бошладим — аввалларига бир неча дақиқа давомида ҳаётим тўхтаб қолаётгандай, довдираб қолаётгандай бўлиб қолдим. Гўёки қандай яшашим лозимлигини, нима қилмоғим кераклигини мутлақо билмас эдим. Бундай ҳолларда эсанкираб, тушкунликка тушиб қолардим. Аммо бу ўтиб кетарди ва яна аввалгидай яшашда давом этаверардим. Кейин бу довдираш дақиқалари тез-тез такрор бўла бошлади. Бу ҳар гал бир хил йўсинда содир бўларди. Ҳаётнинг бундай тўхтаб қолишлари ҳар гал “Нима учун? Хўш, кейин-чи?” деган бир хил саволларда ифодаланарди.

Дастлаб менга булар мақсадсиз, ноўрин

берилган саволлар бўлиб туюлди. Назаримда, буларнинг ҳаммаси маълум гаплар эди, агар мен вақти-соати келиб уларни ҳал қилиш билан шуғулланадиган бўлсам, бу иш мен учун сира-сира қийин бўлмайди, фақат ҳозир бу билан шуғулланишга ортиқча вақтим йўқ, керак бўлганда уларнинг ҳаммасига жавоб топа оламан. Бироқ саволлар устма-уст қалашиб ёғилаверди, борган сари қатъийроқ тарзда уларга жавоб талаб қилинаверди ва устма-уст бир нуқтага тушган каби, бу жавобсиз саволлар бирлашиб, каттакон бир қора доғни ташкил қилди.

Одамзод бедаво бир дардга чалинадиган бўлса, одатда шундай бўлади. Аввалига хасталикнинг арзимас белгилари намоён бўлади. Бемор уларга эътибор бермайди. Кейин бу белгилар такрор-такрор учрайверади ва бора-бора бўлинмайдиган, битта яхлит дардга айланади. Дард кучайгандан кучаяди ва бемор бирор тадорик кўриб улгурмай англайдики, у оддий хасталик деб қабул қилган нарса унинг учун дунёдаги энг муҳим нарса экан. Бу — ажал экан!

Мен ҳам худди шуни бошимдан кечирдим. Мен англадимки, бу тасодифий хасталик эмас, балки бошқа жуда муҳим бир нарса. Модомики, бир хил саволлар такрор-такрор кўндаланг бўлаётган экан, уларга жавоб бермоқ керак. Шунда мен уларга жавоб беришга уриниб кўрдим. Саволлар жуда жўн, баайни болалар берадиган, бемаъни саволларга ўхшарди. Аммо мен уларни ҳал қилишга уннашим биланоқ шунга амин бўлдимки, биринчидан, улар болаларнинг саволидек бехуда эмас, балки ҳаётдаги энг муҳим ва энг теран саволлар экан. Иккинчидан, ҳар қанча бош қотирмай, уларни сира ҳам ҳал қилолмайман. Самарадаги мулким билан шуғулланишдан аввал, ўғлимнинг тарбиясига киришмоқдан, қўлга қалам олиб китоб ёзишга ўтирмоқдан аввал буларнинг ҳаммасини нима мақсадда қилмоқчи эканлигимни билмоғим керак. Буни билмагунимча ҳеч нарса қилолмайман. Ўша кезларда ҳўжалик ҳақидаги фикрлар хаёлимни қаттиқ банд этган эди. Бир куни шу ўйлар ичида миямга шундай фикр келди: “Хўп, яхши, Самара губерниясида сенинг 6000 десятина еринг, 300 бош йилқинг бўлсин... Хўш, кейин-чи?..” Менинг ниҳоятда бошим қотиб қолди, ундан нари нима деб ўйлашни ҳам билмай қолдим. Ёки болаларни қандай тарбиялаётганим ҳақида ўйлай бошлашим биланоқ ўзимга: “Нима

учун?" дердим. Ёки халқ қандай қилиб фаворонликка эришмоғи мумкинлиги тўғрисида мулоҳаза юритганда тўсатдан ўз-ўзимга: "Менинг нима ишим бор-а!" деб юборардим. Ёки асарларимни қандай шон-шухрат кутаётгани ҳақида ўйласам, ўзимга-ўзим дердим: "Хўп, яхши, сенинг шухратинг Гоголникидан, Пушкинникидан, Шекспирникидан, Мольерникидан, дунёдаги жамики ёзувчиларникидан ҳам ортиқроқ бўлади. Хўш, нима бўпти? Иннайкейин-чи?"

Бу саволга жавоб тополмай тилимни тишлаб қолардим.

IV

Ҳаётим тўхтаб қолди. Мен нафас олишим, овқат ейишим, сув ичишим, ухлашим мумкин эди, нафас олмасам ҳам, овқат емасам ҳам, сув ичмасам ҳам, ухламасам ҳам бўлаверар эди. Лекин, барибир, ҳаётим тўхтаб қолган эди. Негаки, менда қондирсам ақлга мувофиқ иш қилган бўламан деб ҳисоблайдиган биронта хоҳиш қолмаган эди. Агар мен бирор нарсани хоҳлаб қолсам, аввалданоқ билар эдимки, уни қаноатлантираманми ёки йўқми — барибир, бундан ҳеч нарса чиқмайди.

Агар бирор сеҳргар фаришта келсау ҳамма истакларингни бажо келтираман деса, мен унга нима дейишимни билмаган бўлардим. Агар ширакайф вақтларимда кўнглимда истак эмас, йўқ, аввалги истакларнинг кўникмаси кўриниб қолса, ҳушёр дақиқаларимда биламанки, буларнинг бари рўё, истайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Ҳатто ҳақиқатни билишни ҳам истамай қўйган, ҳақиқат нимада эканини сезиб турар эдим.

Ҳақиқат шунда эдики, ҳаётда ҳеч қандай маъно йўқ эди.

Мен гўёки яшаб-яшаб, юриб-юриб бир тубсиз жарлик бўйига келиб қолгандай ва олдинда ҳалокатдан бошқа ҳеч нарса йўқдай эди. Тўхташ ҳам мумкин эмас, орқага қайтиб ҳам бўлмайди, олдинда ёлгон ҳаёт ва ёлгон бахтдан ўзга, чинакам изтироблар ва чинакам ўлимдан, яъни тўла-туғал маҳв бўлишдан бошқа ҳеч нарса йўқлигини кўрмаслик учун кўзни юмиб ҳам бўлмайди.

Ҳаёт кўнглимга урди — аллақандай енгиб бўлмайдиган бир куч мени бир амаллаб ундан халос бўлишга ундай бошлади. Менда ўз-ўзимни ўлдириш истаги пайдо бўлди, деб айтолмайман. Мени ҳаётдан халос бўлишга чорлаётган куч хоҳишдан кўра кучлироқ, уму-

мийроқ эди. Бу куч авваллари менда жўш урган яшаш истагига ўхшарди, фақат унга тескари йўналишга эга эди. Мен бутун кучим билан ҳаётдан мосуво бўлишга интилардим. Авваллари ҳаётни яхшилаш ҳақидаги фикрлар кўнглимга қанчалик табиий келган бўлса, энди ўзимни ўлдириш ҳақидаги фикр ҳам шунақа ўз-ўзидан келди. Бу фикр шунчалар жозибатор эдики, шошиб-пишиб уни амалга ошириб қўймаслик учун мен ўзимга нисбатан баъзи бир чора-тадбирларни кўрмакка мажбур бўлдим. Мен фақат бир боисдангина шошмасликни ихтиёр этдим — калаванинг учини топмоқ учун ҳамма ҳаракатни қилиб кўрмоқчи эдим. Калаванинг учини тополмасам, бу ишни қилишга ҳамма вақт улгураман, дедим ўз-ўзимга. Мен бахтли одам эканман-да — ўшанда ҳар куни оқшомларда ўзим ёлғиз ўтирадиган хонадан тизимчани олиб чиқиб ташладим — ечинаётиб, бехосдан икки жовон ўртасидаги тўсинга ўзимни ўзим осиб қўймай дедим-да. Овга ҳам милтиқ кўтариб бормай қўйдим, чунки тепкини бир босиш билан одам осонгина ҳаётдан маҳрум бўлади-қўяди — шунга лаққа учмай дедим. Нима ишташимни ўзим ҳам билмай қолган эдим: бир томондан ҳаётдан беизб бўлган эдим, ундан халос бўлишни истардим ва айни чоғда ундан яна нимадир умидвор эдим.

Бу воқеалар бошимга тушган кезларда мен ҳар жиҳатдан мукамал бахт эгаси деб ҳисобланишим керак эди, яъни мен ҳали эллик ёшга тўлганим йўқ эди. Менинг олижаноб аёлим бор эди, у мени севарди, мен уни севардим, фарзандларим яхши болалар эди, мулким бор эди — мен сира ҳаракат қилмасам-да, у ўсиб, гуллаб-яшнаб ётарди. Яқинларим ва танишларим мени ҳурмат қилар, бегоналар мени аввалгига қараганда ўн чандон ортиқроқ мақтар ва ҳеч қандай зўрма-зўракиликсиз ўзимни машхур одам деб ҳисобласам бўлаверарди. Бунинг устига, нафақат бирон хасталикка чалинган, аксинча, ҳам жисмонан, ҳам руҳан шундай бақувват эдимки, бу каби қувватни тенгқурларим орасида камдан-кам учратганман: жисмонан олганда, мен пичан ўримида мужиклар билан тенгма-тенг ишлай олардим, ақлий иш билан эса сурункасига саккиз-ўн соат шуғулланишим мумкин эди. Ишлаганда ҳам бундай зўриқишдан асло азият чекмасдим...

Уша пайтдаги рухий ҳолатимни шундай ифода этса бўлади: аллаким менга қарши

бемаъни бир ҳазил қилиб, шу ҳаётимни ато этган. Мен ўзимнинг “бирор” кимса томонидан яратилганимни тан олмас эдим. Шунга қарамай, бу дунёда мени барпо эта туриб, аллаким устимдан бемаъни бир ҳазил қилган, деган гумон мен учун энг табиий тасаввур шакли эди.

Беихтиёр менда шундай тасаввур пайдо бўларди: юқорида, аллақерда кимдир бор. У менинг оз эмас, кўп эмас, 30-40 йил умр кечирганимни, бу йиллар мобайнида ўқиб ўсганимни, жисмонан ва руҳан бақувват турганимни, энди эса ақлим бутунлай балоғатга етганда ҳаётнинг энг баланд чўққисига чиқиб келганимни, бу чўққидан бутун ҳаётни кафтдагидек кўриб турганимни ва шу аҳволда ҳаётда ҳеч нарса йўқлигини, ҳеч нарса бўлмаганини ва бўлиши ҳам мумкин эмаслигини аниқ-таниқ англаб, овсарларча қаққайиб турганимни кўриб устимдан роса мазах қилиб куляпти.

Аммо устимдан кулаётган аллаким борми ё йўқми — бунинг менга нафи йўқ. Мен на бутун ҳаётимга, на ундаги бирон хатти-ҳаракатимга ақл бовар қиладиган ҳеч бир маъно бера олмадим. Мен фақат бир нарсага ҳайрон эдим — қандай қилиб ҳаётимнинг дастлабки фаслларида бунга ақлим етмайдикан? Буларнинг бари кўпдан бери ҳаммага маълум эди-ку? Бугун бўлмаса эртага севган одамларим бошига хасталиклар ёғилиб келади, ажал гиппа бўғади (баъзиларни олиб ҳам кетди). Хасталиклару ажал менинг ҳам бошимга тушади ва кейин қўланса ҳид билан қуртлардан бошқа ҳеч нарса қолмайди. Нимаики иш қилган бўлмай, уларнинг ҳаммаси унут бўлади, эртами-кечми ўзимнинг хотирам ҳам буткул ўчади. Шундоқ бўлгандан кейин бу сарсону оворагарчиликнинг нима кераги бор? Қандай қилиб одамзод буларнинг барини кўрмаслиги ва яшашда давом этавериши мумкин? Ҳаммадан ҳам ҳайрон қоладиган жойи шунда! Фақат сархуш ҳолатдагина яшасанг бўлади, кайфинг тарқаша билан эса, буларнинг ҳаммаси ёлғон, ўта беҳуда ва бемаъни ёлғон эканини кўрмаслиқнинг иложи йўқ.

Бир сайёҳ ҳақидаги шарқ масали кўпдан бўён нақл қилинади. Сайёҳ дашти биёбонда қахру азабдан тутаққан йиртқичга рўпара келибди. Ундан халос бўлиш ниятида сайёҳ сувсиз қудуққа сакрабди. Аммо кўрсаки, унинг тубида даҳшатли бир аждаҳо сайёҳни ейман деб оғзини очиб турганмиш. Шўрлик

сайёҳ нима қилишини билмай қолибди — қудуқдан қайтиб чиқай десам — қонсираган йиртқичнинг чангалида ҳалок бўлади, қудуқнинг тубига тушсам — аждаҳога ем бўлади. Қудуқ деворидаги ёриқдан бир бута ўсиб чиққан экан — йўловчи шу бутанинг шохига илиниб, муаллақ осилиб қолибди. Борган сари билаларидан қувват кетибди, орадан кўп ўтмай умри тугагини, икки томондан ўзини кутиб турган балонинг бирига рўпара келишини ҳис қилибди, лекин шундоқ бўлса ҳам, бутани маҳкам чангаллаганича осилиб тураверибди. Бир маҳал ўгирилиб қараса, бири қора, бири оқ иккита сичқон у осилиб турган бутанинг теварагида уймаланиб уни кемираётган эмиш. Мана, ҳадемай шох ўз ўзидан қарсиллаб синадию сайёҳ аждаҳонинг оғзига тушади. Сайёҳ буни кўриб турибди, биладикки, муқаррар ҳалок бўлади. Аммо осилиб турган ҳолда у теварак-атрофига аланглабди ва шохнинг баргларида бир неча томчи асал кўрибди. Сўнг бир амаллаб, уни тили билан ялай бошлабди.

Мен ҳам худди шу сайёҳга ўхшайман: мен ҳам ҳаёт бутогига зўр-базур осилиб турибман, биламан — мени парча-парча қилиб ташлашга ҳозир турган ўлим аждаҳоси кутяпти; нима учун мен бу мислсиз қийноқлар чангалига тушиб қолганимни ўзим тушунмайман. Шундай бўлса-да, авваллари менга тасалли берган асални ялашга ҳаракат қиламан, лекин бу асал энди менга ортиқ ҳузур бахш этмайди, оқ сичқон билан қора сичқон, яъни тун билан кун мен ушлаб олган шохни кемиргандан кемиряпти. Мен аждаҳони аниқ-равшан кўриб турибман ва энди асал менга ширин туолмаяпти. Кўзим фақат бир нарсани — оғзини очиб турган аждаҳонини сичқонларни кўряпти, холос. Ва мен улардан нигоҳимни узиб ололмаяпман. Бу эса масал эмас, ҳеч қандай шубҳа туғдирмайдиган ва ҳаммага аён бўлган ҳақиқатдир...

Менинг кўзларимни шафқатсиз ҳақиқатдан узоқ вақт тўсиб турган анави икки томчи асал эса, яъни оилага муҳаббат ва мен санъат деб атаган ёзувчиликка иштиёқ, мен учун энди шира-шарбатини йўқотди.

“Оила...” дердим ўз-ўзимга; лекин оила дегани — хотин, фарзандлар... улар ҳам одам. Мен қандай шароитда яшасам, улар ҳам шундай шароитда ҳаёт кечиради; улар ҳам ё ёлғонга ботиб яшамоқлари керак ёки даҳшатли ҳақиқатни яққол кўрмоқлари зарур. Улар нима учун яшамоқлари керак?

Нима учун мен уларни севмоғим керак? Уларни авайлаб, уларга гамхўрлик қилиб, ўстириб нима қиламан? Улар ҳам менга ўхшаш тушқунлик ўтида қоврилсинми ё ҳамоқат учунми? Уларни яхши кўрадиган бўлсам, улардан ҳақиқатни яшира олмаيمان — билиш ботида кўйилган ҳар бир қадам шу ҳақиқатга олиб боради. Ҳақиқат эса — ўлим!

“Санъат, поэзия?..” Одамларнинг мақтови таъсирида узоқ вақт давомида ўз-ўзимни ишонтириб келдимки, бу адо этса арзийдиган иш. Ҳа, ўлим муқаррар, у ҳамма нарсани — мени ҳам, ишимни ҳам, улардан қолгуси хотирани ҳам маҳв этади, аммо шунга қарамай, барибир, бу ишни бажариш керак. Бироқ кўп ўтмай англадимки, бу ҳам ёлғон экан. Менга шу нарса аён эдики, санъат ҳаётнинг безагидир, китобхонни авраб, ҳаёт кўйнига чорлайди. Аммо ҳаёт мен учун жозибасини йўқотиб бўлган, шундай бўлгач, мен қандай қилиб бошқаларни аврашим мумкин?

Агар мен ҳаётнинг маъноси йўқ эканини шунчаки тушуниб қўяқолганимда, буни билиб, хотиржам бўлиб, “ҳа, энди қисматим шу экан-да”, дея кўниб қўяқолишим мумкин эди. Аммо мен шунинг ўзи билан хотиржам бўла олмас эдим. Агар мен ўрмонда истиқомат қилсам-у, ундан чиқиб кетадиган йўл йўқ эканини билсам, яшайверсам бўларди. Бироқ мен ўрмонда адашиб қолган бир кимса эдим. У адашганини билиб, янада таҳликага тушади, ҳар томонга бош уриб, йўлни топиб олгиси келади, ҳар бир қадами уни янада чалғитаётганини яхши билади, бироқ шунга қарамай, ўзини ҳар ёнга уришдан тўхтаёлмайди.

Ана шуниси даҳшатли эди. Бу даҳшатдан халос бўлмоқ учун ўзимни-ўзим ўлдирмоқчи бўлдим. Мен бошимга тушажак қисматни ўйлаб, бениҳоя даҳшатга тушдим, бу даҳшат юз берадиган ҳолатдан кўра даҳшатлироқ эканини билардим, аммо уни кўнглимдан қувиб чиқаришга ва поёнини бардош билан қутишга мажолим йўқ эди. Зулмат даҳшати ҳаддан ташқари улкан эди ва мен тезроқ, имкони борича тезроқ ўқ билан ёки сиртмоқ ёрдамида ундан халос бўлишни истар эдим. Худди ана шу туйғу мени ўз жонимга қасд қилишга ҳамма нарсадан кучлироқ ундади.

V

“Эҳтимол, мен бирон нарсани назардан қочиргандирман ёки бирон нарсани англай олмагандирман? — дердим қайта-қайта ўзим-

га. — Ана шу тушқунлик ҳолати одамни доимо чулғаб олган бўлиши мумкин эмас-ку?” Шу ваздан дилимни қийнаган саволларга одамлар жамгарган билимларнинг ҳамма соҳаларидан жавоб излай бошладим. Излашларим изтироблар ичида узоқ давом этди, мен шунчаки бекорчи қизиқишимни қондириш учун танбаллик билан излаганим йўқ, балки ҳалок бўлиб бораётган одам нажот излаганидай, туну кун, тиш-тирноғим билан тирришиб, не-не азобларга дош бериб изладим, лекин ҳеч нарса тополмадим.

Мен ҳамма илмлардан жавоб изладим ва жавоб топа олмадим. Аксинча, шунга амин бўлдимки, менга ўхшаб илмдан жавоб излаган бошқа одамлар ҳам ҳеч нарса тополмаган эканлар. Тополмагангина эмас, балки очиқ-ойдин шунини эътироф қилганларки, мени тушқунликка олиб келган ўша нарса, яъни ҳаётнинг маъносизлиги инсон эришиши мумкин бўлган бирдан бир хулосадир.

Мен ҳаёт маъносини ҳамма жойда изладим. Олимлар дунёси билан алоқаларим жуда яхши эди. Шунинг учун хилма-хил илм соҳаларидаги олимлар билан суҳбатлар қурдим. Улар фақат китоблар орқалигина эмас, жонли суҳбатларида ҳам менинг олдимда ўз билимларини яширмай тўкиб солдилар. Шу туйфайли ва яна ҳаётнинг ўзи туйфайли мен ҳаёт саволига илм нима деб жавоб беришини батафсил билиб олдим.

Бироқ илм ҳаёт саволига берган жавобидан бошқа ҳеч нарса деб жавоб беролмас экан. Мен бунга анча вақтгача сира ишонмай юрдим. Илм оҳанглари жуда сипо ва ўта жиддий, унинг кўпгина қонун-қоидаларининг инсон ҳаётига дахли йўқ — илм уларни тасдиқлаш билан овора. Мен буларни кўриб, анча вақтгача илм соҳасига тишим ўтмаяпти, ҳеч нарса тушунмаяпман, деб, илм қаршисида юрагим така-пука бўлиб юрдим. Мен топган жавоблар саволларимга мос келмаётган экан, бунда илмнинг ҳеч қандай айби йўқ, ҳамма гап ўзимнинг нодонлигимда, илмсизлигимда бўлиб туюларди. Аммо бу иш мен учун шунчаки эрмак ёхуд бекорчи маш-ғулот эмас, балки ҳаёт-мамот масаласи эди. Шунинг учун хоҳласам-хоҳламам шундай хулосага келдимки, менинг саволларим ҳар қандай илмнинг негизини ташкил қилувчи ўзақ саволлардир, шунинг учун бу саволларни қўйган бўлсам, бунинг учун мен айбдор эмас, балки уларга жавоб беролмаган илм айбдор, чунки илм шу са-

волларга жавоб бераман деб даъво қилади.

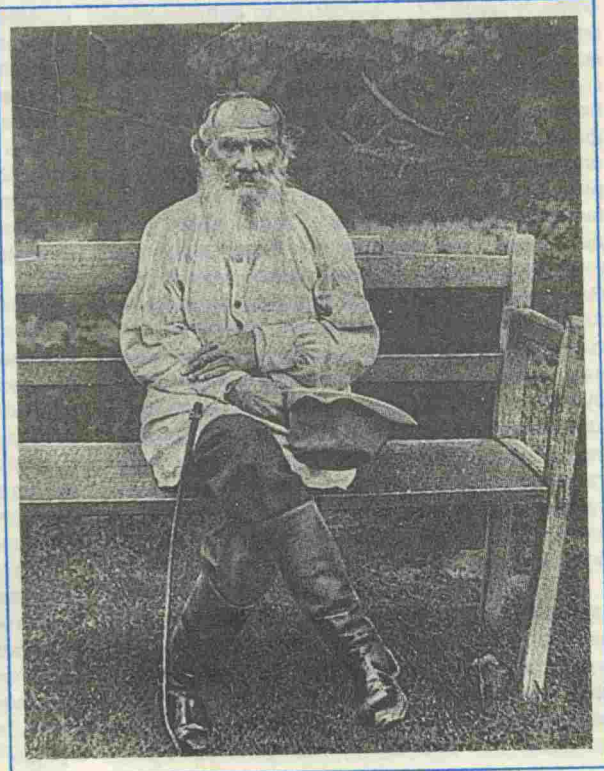
Эллик ёшимда мени ўз-ўзимга суиқасд қилишга ундаган савол ёш гўдақдан тортиб донишманд қариягача — ҳар бир одамнинг қалбидан ўрин олган энг оддий савол эди. Лекин бу саволга жавоб топмаса, яшаб бўлмайди, буни мен ўз ҳаётимда синаб кўрдим. Бу савол тахминан қуйидагичадир: "Мен бугун қилаётган ишдан қандай самара чиқади? Эртага қиладиган ишимдан-чи? Менинг жамики ҳаётимдан нима маъно чиқади?"

Бошқача қилиб ифодаласа, савол бундай бўлади: "Мен яшаб нима қиламан? Бирор нарсани ишташимдан нима маъно? Бирор иш қилмоғимнинг нима кераги бор?" Саволни яна бошқачароқ тарзда ҳам ифодаласа бўлади: "Ўлим — ҳақ, мен албатта бу дунёдан ўтаман. Менинг яшашимда бирон маъно бормики, ўлимим уни маҳв эта олмаса?"

Ҳар хил тарзда ифодаланган, аслида бир хил бўлган ана шу саволга мен инсон тўплаган турли билимлардан жавоб изладим. Оқибатда шундай тўхтамга келдимки, шу саволга нисбатан олганда бутун инсониятнинг билими икки бир-бирига зид ярим доираларга ажралар экан. Бу ярим доираларнинг ниҳояларида бир-бирига зид икки қутб мавжуд экан. Уларнинг бири — манфий, иккинчиси — мусбат; аммо на у қутбда, на бу қутбда ҳаёт масаласига жавоб бор...

Тажириба соҳасида мен ўз-ўзимга дердим: "Ҳамма нарса ривожланади, таркибий қисмларга ажралади, мураккаблашиш ва мукаммаллашиш сари боради. Бу ҳаракатни белгилаб турувчи қонунлар бор. Сен — бутуннинг бир қисмисан. Имкони борича бутунни билсанг, ривожланиш қонунини билсанг, шу бутунликдаги ўз ўрнингни ҳам билган бўласан". Мен учун ҳар қанча хижолатли бўлса ҳам тан олмоғим керакки, бир замонлар шу жавобдан қаноат ҳосил қилган эдим. Бу ўша, ўзим мураккаблашиб, мукаммаллашиб бораётган кезларимда рўй берган эди. Мукулларим чиниқиб, хотирам бойир, фикрлаш қобилиятим ва идроким ўсиб борар эди. Мен ўсиб-улғаймоқда эдим ва бутун вужудимда шу ўсиш-улғайишни ҳис қилиб турар-

дим. Табиийки, ўз-ўзидан бутун дунёнинг қонуни айнан шунинг ўзи бўлса керак ва ҳаётим саволларига жавобни ҳам шундан топсам керак, деб ўйлаган эдим. Аммо вақти-соати келиб ўсишдан тўхтадим, энди ортиқ ўсмаётганимни, қуруқшаб бораётганимни ҳис қилдим, мукулларим эаифлаша, тишларим тўкила бошлади, шунда кўрдимки, бояги қонун менга ҳеч балони тушунтириб беролмас экан. Қолаверса, ҳеч қачон бундай қонуннинг ўзи бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас экан, ҳаётимнинг муайян бир даврида ўзимда топган нарсани мен қонун деб юрган эканман. Энди мен қонунни белгилашга янада талабчанроқ ёндаша бошладим. Шунда менга аён бўлдики, интиҳосиз ривожланиш қонунларининг бўлиши мумкин эмас экан; яна шу нарса аён бўлдики, "интиҳосиз маконда ва замонда ҳамма нарса ривожланади, таркибий қисмларга ажралади, мураккаблашади, мукаммаллашади", дейиш ҳеч нарса демаслик билан баробар экан. Буларнинг ҳаммаси маъносиз сўзлар, негаки интиҳосиз нарсада на мураккаблик, на соддалик мавжуд,

унинг на орқаси, на олди, на яхши, на ёмони бор.

Энг муҳими эса — менинг шахсий саволим, яъни “хоҳишу истакларим билан бирга мен ўзим нимаман?” деган савол ҳали-ҳануз мутлақо жавобсиз қолмоқда эди. Шунда англадимки, бу илмлар жуда қизиқарли ва жозибали, аммо бу илмларнинг аниқлиги ва равшанлиги уларнинг ҳаёт саволларига тадбиқ қилинишига тескари мутаносибдир: улар ҳаёт масалаларига қанча кам тадбиқ қилинса, шунча аниқроқ ва равшанроқ бўладилар, ҳаёт масалаларини ҳал қилишга қанча кўпроқ ҳаракат қилсалар, шунча мукамалроқ ва жозибасизроқ бўла боради. Агар бу илм соҳаларининг ҳаёт масалаларини ҳал қилишга уринганларига, яъни физиология, психология, биология, социология кабиларга мурожаат қилсангиз, бунда кишини лол қолдирадиган фикрий қашшоқликни, учига чиққан муҳимликни, ҳал қилиб бўлмайдиган масалаларни ҳал қиламан деган беҳуда дағдағларни кўрасиз. Бунда бир мутафаккир бошқаси билан узлуксиз қирпичоқ бўлиб ётади, ҳатто бир мутафаккир фикрларининг ўзида чигал зиддиятлар учрайди. Агар бордию ҳаёт масалаларини ҳал қилиш билан шуғулланмайдиган илм соҳаларига мурожаат қилсангиз, улар ўзларининг илмий, махсус саволларига берган жавобларини кўриб, инсон тафаккурининг қудратига лол қоласиз, лекин олдиндан биласизки, уларда ҳаёт масалаларига жавоб йўқ. Бу илмлар ҳаёт саволларини тўғридан-тўғри четлаб ўтади. Улар дейди: “Сенинг ким эканинг ва нимага яшаётганинг тўғрисидаги саволга бизда жавоб йўқ. Ва, умуман, биз бу билан шуғулланмаймиз. Аммо бордию, сен ёруғлик қонунларини, кимёвий бирикмалар қонунларини, организмлар ривожининг қонунларини билмоқчи бўлсанг, мабодо сен жисмлар, уларнинг шакллари қонунларини, сонлар ва катталиклар нисбатини билмоқчи ихтиёр этсанг ёхуд ўз ақлинг қонунларини билишга зарурият туғилса, буларнинг ҳаммасига бизда аниқ, равшан ва шубҳа туғдирмайдиган жавоблар бор”.

Умуман, таҳрибага асосланган илмларнинг ҳаёт саволига муносабатини бундай ифодаласа бўлади. Савол: мен нима учун яшайман? Жавоб: чексиз катта фазода чексиз узоқ вақт давомида чексиз кичкина зарралар чексиз мураккабликда турларини ўзгартиради. Агар сен ана шу турлар ўзгаришининг

қонунини англасанг, нима учун яшаётганингни ҳам англаб оласан.

Илми ақлияга тааллуқли илмлар соҳасида ўзимга ўзим шундай дердим: “Бутун инсоният маънавий ибтидолар ва уларга раҳнамолик қилувчи идеаллар асосида яшайди ва ривожланади. Бу идеаллар динларда, фанларда, санъатларда, давлатчилик шаклларида ўз ифодасини топади. Бу идеаллар юксалгандан юксала боради ва инсоният энг олий неъматлар сари боради. Мен — инсониятнинг бир бўлагиман, шунинг учун ҳам менинг вазифам инсоният идеалларини англаш ва амалга оширишга кўмаклашишдир”. Мен ақлим қодир вақтларимда шу гапларга қаноат қилган эдим, аммо кўнглимда ҳаёт саволи аниқ-таниқ ҳолда кўндаланг бўлиши билан бу назария бир зумда бошдан-оёқ қунпаякун бўлди. Аввало шуни айтиш керакки, бунга ўхшаш илмларда муайян фирромлик бор — улар инсониятнинг кичик бир қисмини ўрганиш оқибатида чиқарган хулосаларини умумий хулосалар ўрнида тақдим этадилар. Бундан ташқари, бундай қарашларнинг турфа хил тарафдорлари ўртасида инсоният идеаллари нимадан иборат, деган масала устида бир-бирига зид фикрлар мавжуд. Аммо энг бемаъниси демайлиг-у, энг ғалатиси шундаки, бу назарияга кўра ҳар бир одам қаршисида кўндаланг бўлувчи “Мен нимаман?” ёхуд “Мен нима учун яшайман?” ёки “Мен нима қилмоғим керак?” деган саволларга жавоб беришдан аввал инсон битта масалага жавоб бермоғи лозим. Бу масала куйидагичадир: “Бутун бир инсоният бор. Унинг нима экани менга маълум эмас. Мен унинг бир заррасиман, бинобарин, шу зарранинг қисқагина бир муддат мобайнидаги ҳаётини биламан. Шунга қарамай, мен “бутун инсониятнинг ҳаёти нимадир?” деган масалани ҳал қилиб беришим керак”. Бинобарин, одамзод ўзининг нима эканини англамоқ учун унинг ўзи каби ҳали ўзлигини англаб етмаган айрим-айрим одамлардан ташкил топувчи сирли инсониятнинг нима эканини англаб олмоғи зарур.

Эътироф этмоғим керакки, менинг бунга ишонган чоғларим бўлган. У чоғларда севимли идеалларим бор эди, бу идеаллар менинг инжиқликларимни оқларди. Ушанда мен бир назарияни яратиш иштиёқида эдим. Бу назарияга асосланиб, мен ўз инжиқликларимга инсоният қонуни сифатида қарамоғим мумкин бўларди. Аммо менинг кўнглимда

ҳаёт саволи бутун равшанлиги билан кўндаланг бўлгани ҳамон бу жавоб ҳам қоқигулдай тўзиб кетди. Шунда англадимки, тажрибага асосланган илмларда ҳақиқий илмлар билан бир қаторда ўзларига тегишли бўлмаган саволларга жавоб беришга уринадиган чала илмлар бўлгани каби, бу соҳада ҳам ўзларига тегишли бўлмаган масалаларга жавоб беришга ҳаракат қиладиган бир қатор илмлар бўлиб, улар анча кенг тарқалган экан. Бу соҳанинг чала илмлари — ҳуқуқшунослик, ижтимоий илмлар, тарихшунослик — айрим инсон масалаларини ҳал қилишга киришганида асл мақсад қолиб кетиб, ҳар қайсиси ўзига хос тарзда бутун инсоният ҳаётининг масалаларини ҳал қилишга киришиб кетади.

Тажрибага асосланган илм ўз тадқиқоти доирасига энг пировард сабабни киритмаган тақдирдагина ижобий самара беради ва инсон ақлининг улугворлигини намойиш этади. Ва аксинча, илми ақлия сабабий алоқаларнинг мунтазамлиги ҳақидаги масаладан мутлақо юз ўгириб, инсонни пировард сабабга нисбатан олиб тадқиқ қилгандагина ҳақиқий фан бўлади ва инсон ақлининг улугворлигини намойиш этади. Бу соҳадаги илм, яъни ярим доиранинг кутбини ташкил қилувчи метафизика ёхуд илми ақлия — фалсафа ана шундай. Бу илм битта масалани аниқрашдан кўради: "Мен ва бутун дунё нима? Мен нима учун яшайпману дунё нима учун мавжуд?" Бу илм вужудга келганидан бери бу саволга бир хил жавоб бериб келади. Файласуф мендаги ва жамики мавжуд нарсалардаги ҳаётнинг моҳиятини гоё дейдимиз, субстанция деб атайдими ёки руҳ, ирода деб белгилайдимиз, барибир, битта гапни айтади: бу моҳият мавжуд ва мен ўша моҳиятни ташкил қиламан. Бироқ у аниқ мутафаккир бўладиган бўлса, бу моҳиятнинг нима учун кераклигини билмайди ва бу саволга жавоб бермайди. "Бу моҳиятнинг борлигидан нима маъно? Бу моҳият мавжуд бўлса ва келгусида ҳам бўлса, бундан нима келиб чиқади?" деб сўрайман. Фалсафа нафақат бу саволга жавоб бермайди, балки ўзи ҳам қўшилишиб сўрайди. Агар у чинакамига фалсафа бўладиган бўлса, унинг бутун иши шундан иборат бўлмоғи керакки, у шу масалани аниқтаниқ қўймоғи керак. Агар у ўз вазифасига оғишмай риоя қиладиган бўлса, "мен нима-ман ва бутун дунё нима?" деган саволга "ҳамма нарса ва ҳеч нарса" деб, "дунё нечун мавжуд ва мен нимага яшайпман?" де-

ган саволга "билмайман" деб жавоб беришдан ўзга иложи бўлмас эди.

Шундай қилиб, фалсафанинг илми ақлия борасидаги жавобларини ҳарчанд айлантириб кўрмайлик, мен улардан жавобга ўхшаган ҳеч нарса тополмайман. Бунинг сабаби нима бўлсайкан? Албатта, тажрибага асосланган фанлардаги каби, жавоб саволимга тааллуқли бўлмай қолганидан бўлмаса керак. Йўқ, бу ўринда ҳамма ақлий фаолият менинг саволимга жавоб топишга қаратилган, лекин шунда ҳам жавоб берилмади. Негаки, жавобнинг ўзи йўқ. Шунинг учун жавобнинг ўрнига яна ўша саволнинг ўзи кўндаланг бўлаверади. Фақат ҳар гал янги, мураккаб-лашган шаклда...

VI

Ҳаёт саволига жавоб излар эканман, мен худди ўрмонда адашиб қолган одамнинг қалбига кечадиган туйғуни кечирдим.

Юра-юра ўрмон четигаги ялангликка чиқдим. Бир дарахт тепасига чиқиб, олис-олислардаги худудсиз маконни кўрдим, аммо унда биронта ҳам иморат йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Қайтиб ўрмон қаърига кирдим, у ерда зулмат ҳукмрон эди, бу ерда ҳам биронта иморат йўқ эди.

Шу аҳволда инсон билимлари ўрмонида тентираб юрдим. Бир томонимда математик билимлар ва тажрибага асосланган билимлар ёғдуси. Улар менинг кўз ўнгимда равшан уфқларни намоён этди, бироқ улар шундай уфқлар эдики, уни мўлжаллаб бориб, биронта ҳам иморатга йўлиқа олмасдим, чунки иморатнинг ўзи йўқ эди. Иккинчи томонимда, илми ақлияга мансуб илмлар зулмати. Мен унинг қаърига кириб борганим сари зулмат қуюқлашгандан қуюқлаша борарди. Ниҳоят, ишонч ҳосил қилдимки, қутулишнинг иложи йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Билимларнинг нурли томонларига маҳлиё бўлиб юриб англандимки, мен саволдан ўзимни олиб қочаяпман, холос. Менинг нигоҳим қаршисида намоён бўлган уфқлар ҳар қанча равшан, ҳар қанча жозибадор бўлмасин, бу интиҳосиз илмлар қўйнига шўнғимоқ ҳар қанча мароқли бўлмасин, мен энди яхши англандимки, улар, яъни бу билимлар менга қанча камроқ керак бўлса, менинг саволимга жавоб беришдан қанча узоқ бўлса, шунчалик равшанроқ эдилар.

"Ҳа, илм-фан шу қадар матонат билан нималарни билишни исташи энди менга маъ-

лум”, дердим ўз-ўзимга. Аммо бу йўлда менинг ҳаётимнинг маъноси ҳақидаги саволга жавоб йўқ. Илми ақлия соҳасида эса билардимки, илмнинг мақсади тўғридан-тўғри менинг саволимга жавоб беришга қаратилган бўлишига қарамай, балки айна шу қаратилгани туфайли бўлса ҳам ажаб эмас, мен ўз-ўзимга берган жавобдан бошқа жавоб йўқ эди: Менинг ҳаётимнинг қандай маъноси бор? Ҳеч қандай. Ёки: Менинг ҳаётимдан нима чиқади? Ҳеч нарса. Ёки: Ҳамма мавжуд нарса нима учун мавжуд ва мен нима учун мавжудман? Мавжудлигинг учун мавжудсан. Инсоният илмининг бир томонини сўроққа тутиб, мен сўрамаган нарсаларим ҳақида беҳисоб миқдорда аниқ жавоблар олдим. Улар юлдузларнинг кимёвий таркиби, куёшнинг Геркулес юлдузлар туркуми сари ҳаракати, инсон ва унинг турларининг келиб чиқиши, чексиз кичик атомларнинг шакллари, эфирнинг чексиз кичкина вазнсиз зарраларининг тебраниши ҳақидаги жавоблар эди. Аммо “менинг ҳаётимнинг маъноси нимада?” деган саволимга билимларнинг бу соҳаси берадиган жавоб бир хил эди: сен — менинг ҳаётим деб атаётган нарсанинг айнан ўзисан, сен — зарраларнинг муваққат тасодифий қўшиливисан. Бу зарраларнинг бир-бирига таъсири, ўзгариши сен “менинг ҳаётим” деб атайдиган нарсани барпо этади. Бу қўшилув бир неча муддат амал қилиб туради, кейин бу зарраларнинг ўзаро алоқаси тўхтади — шунда сен “ҳаётим” деб атайдиган нарса ҳам тўхтади. Ана унда сенинг саволларинг ҳам тўхтади. Сен — тасодифан қорилиб қолган бир тутам алланимасан. Бу бир тутам алланима чириydi. Шу алланиманинг чиришини сен ўзимнинг ҳаётим деб атайсан. Алланима шаталок отиб югуриб кетади — шу билан чириш ҳам тугайди, ҳамма саволлар ҳам тўхтади. Илмларнинг аниқ томони шунақа жавоб беради. Агарда у ўз асосларига қатъий амал қилиш ниятида бўлса, бошқа гап айта олмайди ҳам.

Бундай жавобдан маълум бўладики, у саволга жавоб бермас экан. Мен ҳаётимнинг маъносини билмоғим керак, “сенинг ҳаётинг чексиз бир нарсанинг заррасидир” деган гап нафақат ҳаётимга маъно бахш этмайди, балки бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай маънони маҳв этади.

Тажрибага асосланган аниқ илмларнинг бу томони илми ақлия билан ғира-шира тил бириктириб, ҳаётнинг маъноси тараққий

этишда ва бу тараққий этишга кўмаклашувда дер экан, бу гап ҳам ўзининг мужмаллиги ва хиралигига кўра жавоб қаторида ҳисобланиши мумкин эмас.

Билимларнинг бошқа томони, яъни илми ақлия ўз асосларига қатъий амал қилиб, бу саволга бевосита жавоб берар экан, ҳамма асрларда ва ҳамма жойда фақат битта жавобни айтиб келган ва ҳозир ҳам шуни айтади: дунё — чексиз ва англаб бўлмайдиган бир нарса. Инсон ҳаёти — ана шу англаб бўлмайдиган нарсанинг англаб бўлмайдиган бир бўлаги. Мен яна илми ақлия билан тажрибага асосланган илмларнинг тил бириктириши оқибатида пайдо бўладиган ҳуқуқшунослик, сиёсатшунослик, тарихшунослик деганга ўхшаш чала илмларнинг кераксиз, ортиқча юкини истисно қиламан. Бу илмларга ҳам яна мутлақо хато қилган ҳолда тараққий, мукаммаллашув тушунчаларини олиб кирадилар. Фақат фарқи шундаки, аниқ фанларда ҳамма нарсанинг тараққийи ҳақида гапириларди, бу ерда эса гап одамлар ҳаётининг ривожи ҳақида кетади. Аммо ҳар икковидаги хато бир хил: чексиз нарсанинг тараққийи, мукаммаллашуви на мақсадга, на йўналишга эга бўлолмайди ва менинг саволимга нисбатан ҳеч нарса деб жавоб беролмайди.

Илми ақлияга хос илмлар чинакам фалсафага ўхшаб аниқ иш юритадиган бўлса, фақат мавжуд ҳодисаларни янги фалсафий катакларга жойлаб, уларни янги номлар билан аташга хизмат қилувчи ўша Шопенгауэр айтган профессорона фалсафа бўлмаса, файласуф энг муҳим масалани назаридан қочирмаса, унинг берадиган жавоби ҳамisha битта бўлади. Бу жавоб Сукрот, Шопенгауэр, Сулаймон пайғамбар, Будда томонидан берилган жавобдир.

“Биз ҳаётдан қай даражада узоқлашсак, фақат шу даражада ҳақиқатга яқинлашиб борамиз, — деган экан Сукрот ўлимга тайёргарлик кўраётганида. — Биз — ҳақиқатсеварлар ҳаётда нимага интиламиз? Таннимиздан мосуво бўлишга ва тан ҳаётдан келиб чиқувчи жамики ёвузликдан халос бўлишга интиламиз. Шундай экан, ажал эшигимизни қоқиб келганда биз нечук хурсанд бўлмайлик?”

“Донишманд одам бутун умри давомида ўлимни излайди, шунинг учун ўлим унга кўрқинчли эмас”.

“Дунёнинг ички моҳиятини ирода деб анг-

лаб, — дейди Шопенгауэр, — ва бу ирода табиатнинг кўр кучларининг онгсиз интилишларидан бошлаб, инсоннинг онг тўла фаолиятигача — ҳамма ҳодисаларда моддий тарзда намоён бўлишини эътироф этган билан биз бир натижани мутлақо четлаб ўтолмаймиз; иродани эркин инкор этиш билан бирга, унинг ўз-ўзини маҳв этиши билан бирга ҳамма ҳодисалар ғойиб бўлади, моддийликнинг ҳамма босқичларидаги доимий интилишлар ҳамда бемақсад ва беистироҳат рўй берадиган майллар (ҳолбуки, бутун олам шу интилишлар ва майлларда ҳамда улар орқали воқе бўлади) йўқ бўлади, хилма-хил мунтазам шакллари йўқолади, шакллар билан бирга унинг ҳамма ҳодисалари ўзининг умумий шакллари билан бирга, макони ва замони билан бирга ғойиб бўлади ва ниҳоят, унинг энг сўнгги асосий шакли — субъект ва объект ҳам йўқ бўлади. Ирода бўлмаса, тасаввур ҳам йўқ, дунё ҳам йўқ. Бизнинг қаршимизда, албатта, ёлғиз ҳеч нарса қолади. Аммо ана шу ҳечликка ўтишга тўсқинлик қиладиган нарса — бизнинг табиатимиздир. Табиатимиз эса яшашга иштиёқимиздан, иродамиздан ўзга нарса эмас (Wille zum Leben). Бизнинг дунёмиз каби ўзимиз ҳам таркибан ана шу иродадан иборатмиз. Биз ҳечликдан кўрқиб даҳшатга тушамизми ёхуд айни шундай яшашни истаймизми — бунинг фақат битта маъноси бор: бизнинг ўзимиз турган-битганимиз ана шу яшаш иштиёқидан иборатмиз, ундан ўзга нарса эмасмиз ва ундан бошқа ҳеч нарсани билмаймиз...

“Ҳамма нарса беҳудадир, — дейди Сулаймон пайгамбар, — беҳудадан-беҳуда, нимаики бўлса — бари беҳуда! Одамзод кўёш нурлари остида терга пишиб меҳнат қилади. Бундан унга нима наф? Авлодлар кетади, авлодлар келади, ер эса мангу қолади. Нима бўлган бўлса, ўша бўлади; нима рўй берган бўлса, ўша рўй беради. Бу ёруғ дунёда ҳеч қандай янги нарса йўқ. Баъзан бирон нарса тилга тушади — “қара, бу янгилик” дейдилар. Аммо бу биздан аввал неча асрлар муқаддам рўй берган бўлади. Ўтганларни хотирда сақламаймиз, аммо бундан кейин бўладиган нарсалар ҳам биздан кейин бўладиганларнинг хотирасида сақланиб қолмайди. Мен — Еклезиаст, Қуддуси шарифда исроил қавми устидан подшо эдим. Кўнглимда бир хоҳиш уйғониб, ер юзида рўй бераётган воқеаларнинг ҳаммасини тадқиқ этмоқчи ва ақл тарозусидан ўтказмоқчи бўлдим. Бани одам-

га Худо шу оғир машғулотни раво кўради. Бу ёруғ дунёда бўлаётган ишларнинг ҳаммасини кўрдим. Кўрдим — бари беҳуда, бари руҳнинг азоби... Юракдан чиқариб ўзимга дедим: мана, мен олий мартабага эришдим, мендан аввал Қуддуси шарифда мавжуд бўлган жамики доноликдан ортиқроқ донолик ва билимга мушарраф бўлдим. Шунда мен бутун қудратимни доноликни ва фаросатсизлик билан аҳмоқликни англашга бахш этдим. Аммо билдимки, буларнинг бари жонга жабр экан. Сабабки, донолик кўп жойда ғусса кўп бўлар экан; билими кўп одамнинг боши қайғудан чиқмас экан.

Шунда мен ўзимга дедим: қани, сени бир хуррамлик синовидан ўтказай, яхшиликдан лаззатланай. Аммо бу ҳам беҳуда экан. Кулги ҳақида бу — бемаънилик дедим, хуррамлик тўғрисида эса, “у нима қияпти?” дедим. Кейин танамни шароб билан лаззатлантироқ хаёлига бордим. Яна шуни ихтиёр этдимки, кўнглим доноликни раҳнамо деб билгани ҳолда, ўзим ҳамоқатнинг нима-лигини ҳам билай, токи бани одам учун нима яхши эканини ўз кўзим билан кўрай, улар бу ёруғ дунёда кўрадиган қисқагина умрларида нима ишларни қилмоқлари кераклигини билай. Мен катта ишларни амалга оширдим: ўзимга иморатлар кўрдим, тоқзорлар барпо этдим, боғлар яратдим ва у ерда ҳар хил мевали дарахтлар ўтқаздим, боғи-роғларни, у ерда ўсаётган дарахтларни суғориш учун ҳовузлар қаздирдим, ўзимга мулозимлар ва канизлар олдим, бола-чақаларим ҳам серобгина эди, мендан аввал Қуддуси шарифда ўтганларнинг ҳаммасиникидан кўра мен ортирган қорамол ва ушоқ мол кўпроқ эди; ҳар хил подшолардан ва вилоятлардан ўзим учун кумушу олтин ҳамда бошқа қимматбаҳо тошлар йиғдим; саройимга хонандау раққосаларни тўпладим, бани одамга завқ-шавқ ато қилуви ҳар хил мусиқа асбобларини келтирдим. Шу тариқа Қуддуси шарифда мендан аввал ўтганларнинг ҳаммасидан ҳам улугроқ ва бадавлатроқ бўлиб қолдим. Донолигимга ҳам ҳамма тан берган эди. Кўзим нимани кўрса, қайтармай ҳаммасини харид қилар, кўнглим қандай эрмакни тусаса, ҳеч қайсисини рад этмас эдим. Ниҳоят, мен ўз кўлим билан қилган ҳамма ишларимга, пешона тери тўкиб қилган меҳнатимга назар ташладим. Ва кўрдимки, буларнинг бари беҳуда ва бари жонга жабр. Бу ёруғ дунёда улардан наф йўқ. Мен орқамга ўгирилиб, доноликка ҳам,

фаросатсизликка ҳам, аҳмоқликка ҳам назар ташладим. Лекин билдимки, уларнинг бари-нинг қисмати бир экан. Шунда чин дилдан ўзимга дедим: ахир, тентак одамнинг қисмати менинг ҳам бошимга тушар экан, нима учун мен жуда ҳам доно бўлиб юрибман? Шунда яна чин дилдан ўзимга айтдим: бу ҳам беҳуда. Негаки, аҳмоқ одамни хотирда сақламаганларидек, доно одамни ҳам мангу хотирда тутмайдилар, келгусида уларнинг ҳаммаси унут бўлади ва надоматлар бўлсинки, доно одам ҳам аҳмоқ билан баробар дунёдан ўтади! Шунда мен ҳаётни ёмон кўриб қолдим, чунки ёруғ дунёда қилинадиган ишлар кўзимга ёмон кўриниб кетди, чунки ҳаммаси беҳуда ва жонга жабр эди. Ёруғ дунёда қилган жамики меҳнатим кўзимга ёмон кўриниб кетди, чунки мен уни ўзимдан кейин келадиган одамга қолдирмоғим керак. Зеро, одамзод бу ёруғ дунёда меҳнат қилиб, бу меҳнатидан, чеккан ташвишларидан нима кўради? Негаки, унинг ҳамма уни — қайғудир, ҳамма меҳнати — ташвишдир. Ҳатто кечалари ҳам юраги тинчлик билмайди. Бу ҳам — беҳуда. Еб-ичмоқдай неъмат ҳам, меҳнатдан сўнг роҳату фароғат билан жонини яйратиш ҳам одамнинг ўз ҳукмида эмас.

Ҳамма нарсанинг ва ҳамманинг қисмати бир. Батавфиқ одамнинг ҳам, яхши-ёмоннинг ҳам, покиза ва ифлоснинг ҳам, қурбонлик қилган ва қилмаганнинг ҳам, бегуноҳ ва осийнинг ҳам, қасамдан кўркуччи ва қасамхўрнинг ҳам қисмати битта. Ёруғ дунёдаги ҳамма ишларда қисматнинг ягона экани ёмон, шу туйфайли бани одамнинг юраги ёмонликка тўлиқ, уларнинг юрагидан ақл қочган, ҳаётларидан ҳам ақл кетган. Шундан сўнг улар ўтганлар сафидан ўрин олади. Тириклар орасида қолганлар ҳали нималардандир умидвор бўлса бўлади, негаки, ўлик арслон бўлгандан кўра тирик кучук бўлган яхши. Тириклар вақти-соати етиб, қазо топишларини билладилар, ўликлар эса ҳеч нарсани билмайдилар, улар ортиқ иноят ҳам кўрмайдилар, негаки, уларнинг хотираси ҳам унут бўлган, уларнинг муҳаббати ҳам, уларнинг нафрати ҳам, уларнинг рашки ҳам гойиб бўлиб бўлган, бу ёруғ дунёда энди улар ҳеч нарса билан шарафланмайдилар”.

Сулаймон пайғамбар шундай дейди. Ёхуд шу сўзларни ёзган одам шундай дейди.

Энди ҳинд донишмандлари нима деганларини эшитинг:

Ёш, бахтиёр шаҳзода Сакна-Мунига хас-

таликлар, қарилик, ўлим бегона эди. Кунлардан бирида у сайрга чиқади ва тишлари тўкилиб кетган, сўлақлари оқиб ётган, мункиллаган бир болни кўради. Шу пайтгача нигоҳидан қарилик пинҳон бўлган шаҳзода аравақашдан бунинг нималигини, нима сабабдан бу одам шу қадар аянчли ва хунук аҳволга тушганини сўрайди. Бундай қисмат ҳамма одамларнинг бошида бор эканини, ёш шаҳзода ҳам вақти-соати келиб албатта шу аҳволга тушагагини эшитиб, сайрга боргиси келмай қолади ва бу гапларнинг ҳаммасини ўйлаб кўрмоқ учун орқага қайтишни буюради. Уйга етиб боргач, ичкарига беркиниб олиб, ўйлай бошлайди. Бир неча муддат ўтгач, шаҳзода таскин топади. У яна шоду хуррам ва бахтиёр кайфиятда сайрга йўл олади. Бу гал унга бемор рўпара келади. Унинг кўз ўнгида ўлгудай толиққан, кўкариб кетган, кўзелари нурсиз, дағ-дағ қалтироқ босган бечораҳол бир одам пайдо бўлади. Шу пайтгача хасталик нималигини билмаган шаҳзода тўхтаб, нима гап эканини сўрайди. Шунда бу хасталик эканини, ҳамма одамлар хасталикка учраши мумкинлигини, бугун соғлом ва бахтиёр юрган шаҳзода ҳам, эҳтимол, эртага шундай бемор бўлиб қолиши мумкинлигини эшитиб, кайфи бузилади, вақти чоғлиқ қилишга шуши қолмайди ва уйга қайтишни буюради. У уйда тагин ўзича бирор таскин излайди ва чамаси уни топади. Чунки яна сайру томошага отланади. Аммо учинчи марта ҳам йўлда бир воқеага йўлиқади — одамлар ниманидир кўтариб кетишгаётганини кўради. “Нима бу?” “Бандаликни бажо келтирган одам”, “Бандаликни бажо келтириш қанақа бўлади?” деб сўрайди шаҳзода. “Бандаликни бажо келтириш шу одамга ўхшаб жон таслим қилиш бўлади”, деб жавоб берадилар. Шаҳзода тобутнинг олдига боради, пардани кўтариб майитнинг юзига қарайди. “Бу одам энди нима бўлади?” деб сўрайди шаҳзода. “Уни ерга кўмадилар”, деб жавоб берадилар. “Нега?” “Негаки, энди у ҳеч қачон бошқа тирилмайди, у чириб-ирийдди, кейин тупроққа айланади”. “Ҳамма одамларнинг ҳам қисмати шундайми? Мен ҳам шу кўйга тушаманми? Мени ҳам кўмадиларми? Мен ҳам ириб-чириб, қуртларга ем бўламанми?” “Ҳа”. “Орқага қайт! Мен сайрга бормайман. Бундан кейин ҳеч қачон ҳеч қанақа сайрга бормайман”.

Шундай қилиб, Сакна-Муни ҳаётдан таскин топа олмайди ва ҳаётнинг турган-битгани

улуғ бир ёвузликдир деган тўхтамга келиб, бутун қалб кучини ундан халос бўлишга ва бошқаларни ундан халос этишга сарфлади. Халос этганда ҳам шундай қилмоқ керакки, одамнинг вафотидан кейин ҳаёт бир амаллаб қайта тикланмасин, уни бутунлай, таг-туғи билан, тубдан маҳв этиш керак. Ҳинд донишмандлари шундай дейди.

Инсоният донолари ҳаёт саволларига берган бевосита жавоблар шундай:

“Жисмнинг ҳаёти ёвузликдан ва ёлғондан иборат. Шунинг учун ҳам бу жисм ҳаётини маҳв этиш — неъматдир, биз шу неъматни тиламоғимиз даркор”, дейди Сукрот.

“Ҳаёт шундай нарсаки, унинг боридан йўғи яхшироқ бўларди. Ҳаёт — ёвузлик, ёвузликдан ҳечликка кўчиш — ҳаётдаги бирдан-бир неъматдир”, дейди Шопенгауэр.

“Дунёдаги ҳамма нарса — ҳамоқат ҳам, донолик ҳам, бойлик ҳам, қашшоқлик ҳам, шод-хуррамлик ва қайғу-алам ҳам — ҳаммаси беҳуда ва арзимас нарсалардир. Инсон ўлади ва ундан ҳеч нарса қолмайди. Бу бемаъ依ликдир”, дейди Сулаймон пайғамбар.

“Азоб-уқубатлар, заифлашиш, қариш ва ўлим муқаррар эканини англаб туриб яшаб бўлмайди, одам ўзини ҳаётдан халос этмоғи, ҳар қандай яшаш имконидан маҳрум этмоғи керак”, дейди Будда.

Ана шу беназир ақл эгалари айтган нарсаларни уларга ўхшаган миллион-миллион одамлар ҳам айтган, ўйлаган, ҳис этган. Мен ҳам шундай ўйлайман ва шундай ҳис қиламан.

Шу тариқа билимлар ўрмонида довдираб юришим мени нафақат тушқунлик ботқоғидан халос эта олди, аксинча, уни янада чуқурлаштирди. Бир соҳадаги билимлар ҳаёт саволларига жавоб бермади, бошқа соҳадаги билимлар эса жавоб берди-ю, бу жавоби билан тўғридан-тўғри менинг тушқунлигимни тасдиқлади. Бу жавоб яна шуну кўрсатдики, мен чиқарган хулоса адашишларимнинг ҳосиласи эмас, хаста тафаккуримнинг маҳсули эмас, аксинча, менинг ўйларим тўғри бўлганини исботлади. Менинг ўйларим инсониятнинг энг бақувват ақл эгаларининг хулосаларига тўғри келди.

Ўзни лақиллатишнинг ҳождати йўқ. Ҳаммаси — беҳуда. Туғилмаган одам бахтиёр, ўлим — ҳаётдан яхши; шунинг учун ҳаётдан халос бўлмоқ керак.

Саволимга илм бобида тузукроқ жавоб тополмагач, мен уни ҳаётдан излай бошладим. Мен бу жавобни теварагимни куршаган одамлар ҳаётидан топмоққа умид қилдим. Шунинг учун худди ўзимга ўхшаган одамлар ҳаётини кузата бошладим, теварагимдаги одамлар қандай яшаётганини, мени қийноққа солган саволларга муносабати қандай эканини ўрганишга киришдим.

Шунда маълумот даражаси ва яшаш тарзига кўра мен билан бир хил мавқеда бўлган одамлардан шуну топдимки, бу доирага мансуб одамлар учун ҳаммамиз тушиб қолган даҳшатли аҳволдан қутулишнинг тўрт йўли бор экан.

Бу боши берк кўчадан чиқишнинг биринчи чораси — билмаслик экан. Унинг маъноси шундан иборатки, ҳаёт ёвуз нарса эканини ва яшашнинг маънисизлигини билмаслик, англамаслик керак. Бу тоифа одамлар, айниқса, аёлларнинг кўпчилиги ё ҳали жуда ёш (сабий) ёхуд ўта беваросат кишилардир. Улар Шопенгауэр, Сулаймон пайғамбар, Будда қаршисида кўндаланг бўлган ҳаёт масаласини ҳали тушуниб етмайдилар. Улар на пастда кутиб ётган аждаҳони, на ўзлари ёпишиб олган шохни кемираётган сичқонларни кўради, улар фақат асал ялаш билан овора. Аммо бу машғулот фурсати келиб тўхтади, бирор кимса уларнинг эътиборини аждаҳо билан сичқонларга қаратадию шу билан уларнинг асал ялаши тўхтади. Мен бу одамлардан ҳеч нарса ўргана олмайман. Билган нарсангни билмай қолишнинг иложи йўқда...

Иккинчи чора — эпикурона чора. Унинг маъноси шундан иборатки, ҳаётдан умидвор бўлмоқнинг имкони йўқлигини билатуриб, ҳозирча мавжуд неъматларнинг ҳаммасидан истифода этилади, на аждаҳога, на сичқонларга қаралади, асални эса тўйиб-тўйиб ялайверилади, айниқса, шохда асал мўл бўлса... Сулаймон пайғамбар бу чорани бундай ифодалайди:

“...ва мен шоду хуррамликни алқадим, негаки ёруғ дунёда одам фарзанди учун ебичиш ва шоду хуррамлик қилишдан кўра яхшироқ нарса йўқ: бу ёруғ дунёда Худо унга ато қилган умрнинг кунлари меҳнат билан ўтадиган бўлгач, у еб-ичмоғи ва хуррам бўлмоғи жоиз.

Шундай қилиб, бор, шоду хуррамлик би-

лан нонингни е ва шоду хуррамлик билан шаробингни ич... Бехуда кетадиган ҳаётининг ҳамма кунларида, жамики бехуда кунларингда яхши кўрган аёлинг билан турмуш лаззатларини тот... Негаки, буларнинг ҳаммаси сенинг ҳаётдаги қисматинг, ёруғ дунёдаги меҳнатинг эвазига оладиган улушинг... Куч-қувватга қараб, қўлинг неки ишни бажаришга қодир бўлса, ҳаммасини бажар, чунки сенинг сўнги манзилингда — гўрда на иш бор, на мулоҳаза, на билим бор, на донолик”.

Менинг доирамга мансуб одамларнинг кўпчилиги ана шу иккинчи йўлни маъқул кўрадидилар. Улар яшайдиган шароит ноз-неъматларни мўл-кўл қилиб қўйган, улар ёмонликка камроқ рўпара келадилар. Бунинг натижасида уларнинг виждони кўр бўлиб қолган. Бу эса уларнинг фаровон шароити тасодиф эканини унутишга имкон беради. Улар ўйламайдиларки, ҳамма ҳам Сулаймон пайгамбарга ўхшаб 1000 хотинга ва 1000 қасрга эга бўлавермайди, ҳар бир 1000 хотинлик одамга 1000 та хотинсиз эркак тўғри келади ва ҳар битта қасрга пешонасининг тери билан бу қасрни қураётган 1000 та одам тўғри келади. Бир тасодиф билан бугун мен Сулаймон бўлиб қолган бўлсам, шу тасодифнинг ўзи эртага мени Сулаймоннинг қўлига айлантириб қўяди. Бу одамларнинг ҳаёлотини ҳам шу қадар саёз ва чекланганки, бу нарса уларга Буддага тинчлик бермаган нарсаларни унутиб юборишга имкон беради. Хасталиклар, қарилик ва ўлим муқаррар эканини улар эсларига келтирмайдилар. Ҳолбуки, хасталик, қарилик, ўлим келадию ҳамма ҳузур-ҳаловат чиппака чиқади. Бу одамларнинг баъзилари фикр ва ҳаёлотларининг ночорлигини фалсафа деб ҳисоблайдилар ва уни позитив фалсафа деб атайдилар. Аммо менинг назаримда, бу уларни саволни кўрмай, асал ялаб ётганлар тоифасидан ажратиб олишга имкон бермайди. Мен бу одамларга тақлид қила олмасдим: улардаги ҳаёлотнинг ночорлиги менда йўқ эди ва мен уни сунъий равишда бор қилолмас эдим. Мен ҳар қандай тирик одам каби бир марта кўрганымдан сўнг сичқонлар билан аждаҳодан кўзимни узоқмас эдим.

Учинчи чора — куч ва қувват чорасидир. У шундан иборатки, ҳаёт ёвуз нарса эканини ва унинг маъносизлигини англагач, ҳаётни маҳв этадилар. Камдан-кам одам бу ишни қилади — улар бақувват ва изчил одамлар бўлади. Ўзининг устидан қилинган ҳазил на-

қадар бемаъни эканини ҳис этиб ва ўлим неъматини тириклик неъматидан нечоғлиқ афзал эканини ва ундан кўра яшамай қўяқолган маъқул эканини англаб, бундай кишилар жонларига қасд қилишадю бу бемаъни майнавозчиликка чек қўйиб қўя қоладилар. Суиқасд воситалари ҳам анқонинг уруғи эмас: бўйинга солгани — сиртмоқ; ўзни ташлашга — сув; юракка санчгани — пичоқ; темир йўлларда — поездлар... Бизнинг даврамызга мансуб кишилар ўртасида бу йўлга қадам қўяётганлар борган сари кўпайиб бормоқда. Бундай қиладиган одамларнинг кўпчилиги ҳаётининг авжи юксак пайтида, маънавий кучлари гуллаб-яшнаб турган кезларда, инсон тафаккурини таҳқирловчи одатлар ҳали табиатига сингиб улгурмай, ўз жонларига қасд қиладилар. Мен бу чоранинг энг муносиб йўл эканини кўрдим ва ўзим ҳам шундай қилмоқчи бўлдим.

Тўртинчи чора — ожизлик чорасидир. У шундан иборатки, ҳаётнинг ёвуз нарса эканини ва маъносизлигини англаб, одам яшайдиган ҳеч нарса чиқмаслигини олдиндан билса-да, яшашда давом этаверади. Бу тоифа одамлар ўлим ҳаётдан афзалроқ эканини биладилар, аммо оқилона иш қилишга, яъни тезроқ ёлғонга хотима қўйиб, ўзларини ўлдирришга кучлари етмаганидан, гўё бирор нарсани кутаётгандек юраверадилар. Ожизлик чораси ана шудир, негаки, агар мен яхшироқ чорани билсам ва уни амалга ошириш ўзимнинг ҳукимда бўлса, нега энди шу яхшироқ чорани қилмаслигим керак?.. Мен шу тоифага мансуб эдим.

Шундай қилиб, менинг тоифамдаги одамлар бу даҳшатли зиддиятдан ана шу тўрт чора — билан халос бўладилар. Мен ақлимни ишга солиб, ҳар қанча ўйлаб кўрмай, ана шу тўртта чорадан бошқасини тополмадим. Бир чора: ҳаёт маъносиз эканини, ёвуз ва бехуда нарса эканини, ундан кўра яшамай қўяқолган маъқул эканини англамаслик. Мен буни билмаслигим мумкин эмас эди ва уни билганимдан кейин эса ундан кўз юммоғимнинг иложи йўқ эди. Иккинчи чора — ҳаёт қандай бўлса, шундайлигича қабул қилиб, келажакчи ўйламай, ундан истифода этиш. Мен буни ҳам қилолмасдим. Мен қарилик, изтироб, ўлим борлигини билиб туриб, Сакна-Мунига ўхшаб овга боролмасдим. Менинг ҳаёлотим ҳаддан зиёд кучли эди. Бундан ташқари, кўнглимга оний ҳузур-ҳаловат ато этадиган бир дақиқалик тасодифдан ҳам мам-

нун бўлолмас эдим. Учинчи чора — ҳаёт ёвуз ва маъносиз нарса эканини англаб, ўз жонига қасд қилмоқдир. Мен буни англаб етгандим, лекин нима учундир ҳадеганда ўзимга қўл кўтаролмай келяпман. Тўртинчи чора — Сулаймон пайғамбар ва Шопенгауэр йўриғича яшаш, яъни ҳаёт менга нисбатан қилинган бир бемаъни, таҳқирли ҳазил эканини билатуриб, яшашда давом этишдир. Ҳеч нарса бўлмагандай яшайверасиз, ҳар куни бет-қўлингизни ювасиз, кийимларингизни киясиз, тушлик қиласиз, гап сотасиз ва ҳатто китоблар ёзасиз. Бу мен учун турган-битгани азоб-укубат эди, ўзим-ўзимдан ижирганар, лекин шу аҳволда қолишда давом этардим.

Эндиликда бир нарсани кўриб турибман — агар мен ўзимни ўзим ўлдирмаган бўлсам, бунинг сабаби шундаки, юритган мулоҳазаларимда алланечук адолатсизлик бор экан. Ҳаётнинг маъносизлигини эътироф этишга олиб келган ўз мулоҳазаларим ва донолар мулоҳазаларининг мантиқи қанчалик ишончли туюлмасин, менда ўз мулоҳазаларимнинг ибтидоси чинлигига аллақандай шубҳа сақланиб қолган эди.

Бу шубҳа қуйдагича эди: мен ўз ақлим билан ҳаётнинг бемаъни эканини эътироф этдим. Агар олий тафаккур бўлмаса (бундай тафаккур йўқ ва ҳеч нарса унинг борлигини исбот қилиб беролмайди), унда оддий тафаккур мен учун ҳаётнинг ижодкоридир. Агар менинг тафаккурим бўлмаса, мен учун ҳаёт ҳам бўлмас эди. Аммо тафаккурнинг ўзи, ақлнинг ўзи ҳаётнинг ижодкори бўлса, у қандай қилиб, нечук ҳаётни инкор этади? Ёки бошқа томондан олиб кўрайлик: агар ҳаёт бўлмаса эди, менинг тафаккурим, ақлим ҳам бўлмас эди. Бинобарин, ақл — ҳаётнинг фарзанди экан-да! Ҳаёт — ҳамма нарса. Ақл ҳаётнинг самараси ва шу ақл ҳаётнинг ўзини инкор этади. Бу ўринда нимадир жойида эмаслигини, алланечук хатолик борлигини ҳис қилардим.

Ҳаёт — маъносиз ёвузликдир, бунга шакл-шубҳа йўқ, дердим мен ўзимга ўзим. Аммо мен яшаб келдим, яшаяпман, бутун инсоният яшаб келди ва яшамоқда. Нечук шундай? Яшамай қўя қолса ҳам бўлаверадиган бир ҳолда у нима учун яшайди?

Нима бало, биз Шопенгауэр билан иккимиз шу қадар доноимизми, ҳаётнинг маъносизлигини ва ёвуз нарса эканини фақат икковимиз тушунсак?

Ҳаётнинг ўткинчилиги, беҳудалиги ҳақидаги мулоҳазалар унчалик мураккаб эмас, энг оддий одамлар ҳам кўпдан бери шундай мулоҳаза юритади ва яшашда давом этади. Ҳўш, бу қандай бўлди? Улар яшашда давом этавериб, ҳаётнинг ақлга мувофиқлигига шубҳа қилишни ҳеч қачон хаёлларига келтирмайдими?

Доноларнинг донолари томонидан маъқулланган билимим туфайли кашф қилдимки, бу дунёда ҳамма нарса — органик дунё ҳам, ноорганик дунё ҳам ҳаддан ташқари оқилона тартибга эга, фақат биргина менинг аҳволим бемаъни, холос. Бу тентаклар эса, яъни оддий одамларнинг кўпчилиги оламда органик ва ноорганик дунё қандай тартибланганидан бутунлай беҳабар, лекин шундай яшайдик, гўё уларга ҳаётлари ҳаддан ташқари ақлга мувофиқ тузилгандай туюлади.

Шунда бирдан миямга бир фикр келди — балки мен бирон нарсадан беҳабардирман? Ҳали мен билиб улгурмаган бирон синоат бордир? Ахир, билимсиз одам ҳам шундай қилади-ку? Билимсиз ҳамма вақт шундай дейди-ку? Агар у бирон нарсани билмаса, билмаган нарсасини бемаъни, аҳмоқона нарса, деб атайди. Бундан келиб чиқадики, инсониятни яхлит оладиган бўлсак, у ўз ҳаётининг маъносини англаб етгандай, шу пайтгача яшаб келди ва яшамоқда, агар уни англамаганида, тушуниб етмаганида инсоният яшай олмасди, мен бўлсам, бу ҳаётни бошдан-оёқ маъносиз даяпман ва яшаёлмайман деб нола чекапман.

Ҳаётни инкор этишга Шопенгауэр икковимизга ҳеч ким халақит бермайди. Ундай бўладиган бўлса, ўзингни ўлдир-қўй, мулоҳаза юритмайсан. Яшашда давом этиб, ҳаётнинг маъносини тушуна олмас экансан, ҳадеб типирчилашни бас қил, ҳаётни англаёлмаяпман, деб гап сотишларни, нола чекишларни бас қил. Бирор қувноқ даврага тушиб қолсанг, кўрасанки, ҳамма шоду хуррам, ҳамма нима қилаётганини яхши билади, сенга эса ёқмайди, зерикасан, сиқиласан. Ўрнингдан тур-да, кет.

Ахир, чиндан ҳам, киммиз биз ўзимиз? Ўз-ўзимизни ўлдиришимиз зарур эканига амин бўлсак-да, уни амалга оширишга қурбимиз етмаса? Энг ожиз, энг бетайин одамлар эмасмизми? Бошқача айтганда, девона тўрвасини ҳаммага пешкаш қилганидай, тентаклигимизни ҳаммага кўз-кўз қилувчи учига чиққан бемаъни одамлар эмасмизми?

Ахир, донолигимиз қанчалик чин бўлмасин, биз шу донолигимиз ёрдамида ҳаётимизнинг маъноси била олмадик-ку? Ҳар қалай, азалдан яшаб келаётган инсоният — миллионлаб одамлар ҳаётнинг маъносига шубҳа қилмайди.

Ҳақиқатан ҳам, мен озми-кўпми бирор жиҳатини биладиган ҳаёт пайдо бўлган қадим-қадим замонлардан бери одамлар ҳаётнинг беҳудалиги, ўткинчилиги ҳақидаги мулоҳазадан хабардор ҳолда яшаб келяпти. Бу мулоҳаза менга ҳаётнинг маъносизлигини кўрсатди, ҳолбуки, одамлар унда қандайдир бир маъно бор деб биладилар. Одамлар муайян бир тарзда ҳаёт кечира бошлаган замонлардан буён ҳаётнинг маъносидан воқиф бўлганлар ва шу воқифлик билан бизнинг кунларимизгача яшаб келдилар. Менда ва менинг теварагимда нимаки мавжуд бўлса, бунинг барчаси уларнинг ҳаётни билишининг самарасидир. Мен бу ҳаётни муҳокама қилишда ва қоралашда маълум бир фикр қуролларидан фойдаланаман. Бу қуролларнинг барини мен эмас, улар яратган. Мен ўзим ҳам улар туфайли тугилдим, ўсдим-улгайдим, балоғатга етдим. Улар ер қаъридан темир қазиб чиқардилар, ўрмон кесишни ўргандилар, сигирларни, отларни қўлга ўргатдилар, экин экишни ўргатдилар, биргаликда яшашни ўргатдилар, ҳаётимизни тартибга солдилар, мени ўйлашга, гапиришга ўргатдилар. Мен бўлсам, улар барпо этган боғнинг меваси бўлатуриб, уларнинг тузини еб, сувини ичиб улгайиб, улардан ўрганиб, уларнинг фикрлари ва сўзлари билан фикр қилиб, уларга ҳаётлари маъносиз нарса эканини исботламоқчи бўлиб юрибман! "Бунда алланечук хато бор, — дедим ўз-ўзимга. — Нимадир адашяпман". Аммо бу хато нимада эканини, нимада адашаётганимни сира топа олмас эдим.

VIII

Бу шубҳаларимнинг барини мен ҳозирга келибгина бир-бирига боғлаб, маъноликкина қилиб айтиб беряпман. У пайтларда бундай гапириб беролмас эдим. У пайтларда ҳаётнинг беҳудалиги ҳақидаги хулосаларим мантиқан ҳар қанча муқаррар кўринмасин, энг буюк мутафаккирларнинг мулоҳазалари билан тасдиқланмасин, уларнинг қай бир жиҳатлари менга анча носоздай кўринар эди. Бу носозлик мулоҳазаларнинг ўзидами ёхуд

масаланинг қўйилишидами — буни билмасдим, фақат ҳис қилардимки, унинг мантикий ишонтириш кучи бениҳоя мукамал, фақат бу — кифоя эмас. Бу далилларнинг ҳаммаси мени инонтириб, ҳаракат қилишга мажбур этолмади, яъни мен мулоҳазаларимдан келиб чиқадиган ишни бажармадим — ўзимни ўзим ўлдирмадим. Агар бу ерда мен ақлимни ишга солиб, мантикий мулоҳазалар йўли билан шу хулосага келдим ва ўзимни ўзим ўлдирмадим, десам ёлғон гапирган бўлар эдим. Ақлу ҳушим расо, лекин у билан бирга яна бошқа нимадир ишлаб турган эди. Мен уни фақат биргина ном билан, яъни ҳаёт тўйғуси деб атай оламан, холос. Яна шундай бир куч ишлаб турган эдики, у диққатимни бошқа бирор нарсага эмас, балки айни шу нарсага жалб қилишга мажбур этди ва мени ночор тушкунлик аҳволидан олиб чиқиб, фикрларимни бутунлай бошқа бир йўналишга солиб юборди. Бу куч мени шунга эътибор беришга мажбур қилдики, мен ўзим сингари юзларча одам билан буткул инсониятни ташкил қилмаймиз, мен ҳали инсониятнинг ҳаётидан бутунлай беҳабарман, уни билмайман.

Теграмни жипс қуршаб олган тенгқурларимга қараб, мен шундай одамларнигина кўрардимки, улар ё масалани тушунмас эдилар, ё масалани тушунар эдилар-у, бу тушунганларини пиёнисталик гирдобига фарқ қилишга уринардилар; ё масалани тушуниб, яшашга чек қўярдилар ёки масалани англаб, ожизликлари сабабидан ноумидлик ва ночорлик ичра кун кечиринишда давом этардилар. Бошқача одамларни кўрганим йўқ. Мен унча кўпчиликни ташкил қилмайдиган ўқимишли, бадавлат ва бекорчихўжа одамлар тоифасига мансуб эдим ва ўйлардимки, ана шу тоифа бутун инсониятни ташкил қилади, қолганлар, миллиард-миллиард яшаб ўтганлар ва яшаётганлар эса шунчаки бир гап, улар одам эмас — пода...

Ҳозирда менга жуда ғалати, ақл бовар қилмас даражада тушуниксиз бўлиб туюлади — қандай қилиб мен ҳаёт ҳақида мулоҳаза юри-та туриб, теварак-атрофимни ҳар томондан қуршаб олган инсониятнинг ҳаётини кўрмай қолдим экан? Қандай қилиб мен шу даражада кулгили хато қилдимки, ўзимнинг ҳаётимни, Сулаймон пайғамбар, Шопенгауэрлар ҳаётини чинакам ҳаёт, дуруст ҳаёт деб ўйладим-у, миллиардлаб одамларнинг ҳаётини диққатга арзимайдиган бир нарса деб

ҳисобладим? Буларнинг бари бугун менга ҳар қанча ғалати туюлмасин, эътироф этишим керак — ўша пайтда шундай деб ўйлаган эдим. Мутақаббирлигим ақлимни кўр қилиб қўйган экан ўшанда. Шу сабабдан биз Сулаймон пайгамбару Шопенгауэр билан бирга масалани жуда тўғри ва чинакамига қўйдик, бошқа ҳеч қандай гап бўлгани йўқ, бунга заррача шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас, яна шуниси аниқки, анави миллиард-миллиард одамлар ҳали масаланинг бутун моҳиятини тушуниб оладиган даражага етиб борган эмас, деб ўйлабман. Ва бирор марта ўйлаб кўрмабманки, "дунёда яшаб ўтган ва яшаётган миллиард-миллиард одамлар ўз ҳаётларининг маъносини нимада кўрганлар ва ҳозир нимада кўрадилар?"

Мен шу телбалик кучоғида анча узоқ яшадим. Бу телбалик сўзда эмас, балки амалда эди. У бизга, яъни энг либерал ва ўқимишли одамларга хос. Аммо менда ҳақиқий ишчи халқига нисбатан аллақандай ғалати муҳаббат бор — шу муҳаббат мени меҳнат аҳлини англашга ва улар биз ўйлаганчалик аҳмоқ эмаслигини тан олишга мажбур қилади. Билмадим, шу сабаб бўлдими ёки ўзимни осмоқдан бошқа нарсага кучим етмаслигига, мен учун энг яхшиси шу эканига астойдил ишонганим сабаб бўлдими — билмадим, ҳар ҳолда, мен агар яшамоқни истасам ва ҳаётнинг маъносини билмоқчи бўлсам, мен ҳаёт маъносини аллақачон бу маънони йўқотиб қўйиб, ўзини ўзи ўлдириш қасдида юрганлар орасидан эмас, балки яшаб ўтган ва яшашда давом этаётган, елкаларида ҳам ўз ҳаётларининг, ҳам бизнинг ҳаётимизнинг

юқини кўтариб бораётган миллиард-миллиард мархум ва тирик одамлараро излашим кераклигини ҳис қилдим. Шунда мен яшаб ўтган ва яшашда давом этаётган одамларнинг олимларнинг эмас, бой-бадавлатларнинг эмас, оддий одамларнинг ҳаётига ўғирилиб қарадим ва бутунлай бошқа бир манзарани кўрдим. Шунда ана шу ўтмишда яшаб ўтган ва ҳозир яшаётган миллиард-миллиард одамлар — жуда оз қисмини истисно қилмаганда — менинг таснифимга тўғри келмаслигини, мен уларни масалани тушунмайдиганлар тоифасига киради, деб янглишганлигимни пайқадим. Бунинг боиси шунда эдики, уларнинг ўзлари ўша масалани кўяр ва ҳайрон қоладиган даражада равшанлик билан унга жавоб берардилар. Уларни айшишратга муккасидан кетган одамлар, деб ҳам атай олмасдим, чунки уларнинг ҳаётида ҳузур-ҳаловатдан кўра муҳтожликлар ва азоб-укубатлар кўпроқ эди; уларни маъносиз ҳаётини гайришуурий тарзда бир амаллаб кечириб турган одамлар сирасига ҳам ҳеч қўша олмасдим, чунки улар ҳар қандай ҳаёт ҳодисасини ва ўлим ҳолларини изоҳлаб берардилар. Ўз-ўзини ўлдиришни эса энг катта қабоҳат деб билардилар. Шундай бўлиб чиқардики, бутун инсоният ҳаётнинг маъносини билади, лекин мен бу маънони тан олмайман, ундан ҳазар қиламан. Шундай бўлиб чиқардики, оқилона билим ҳаётнинг маъносини бермайди, ҳаётни истисно этади, миллиардлаб одам томонидан, бутун инсоният томонидан ҳаётга бериладиган маъно эса аллақандай сохта, тавқилаънатга дучор билимга асосланарди.

Охири келгуси сонда

Зоҳир — халқ назаргоҳи.

Ботин — Ҳақ назаргоҳи

Ҳазабинг сўнмагунча гапирма. Ҳаммага ҳурмат кўрсат, ҳаммадан ҳурмат кўрурсен. Таомни кўп емагилки, кўнглингни қаро қилар ва ибодатга монелик этар. Сийратингни сувратингдан устун қўй. Чунки зоҳир — халқ назаргоҳи, ботин — Ҳақ назаргоҳи. Ҳазрат Ҳақ субҳонаху таоло даргоҳида хижил ва шармисор этгучи ҳеч бир ишга қўл урма!

Сулув гулнинг

сарғузаштлари

Россия императори Николай Павлович салтанати даврида давлатпаноҳнинг онаси, императрица Мария Фёдоровнанинг ҳукмрон сулола чорбоғи жойлашган Царское селого сафарларида ҳамроҳлик қилиш бир генералга буюрилади. Генерал боғда сайр қилиб юриб, йўл бўйидаги холи бир жойни соқчи қўлда қуроли билан қўриқлаб турганини кўриб ажабланади. Генерал сарой аёнларидан бу ерга соқчи нима мақсадда қўйилганини роса суриштиради, лекин ҳеч кимдан тузукроқ жавоб ололмайди. Ҳамма яқдиллик билан “қоидаси шунақа” деб жавоб беради. Шундан кейин генерал Санкт-Петербургда олий рутбалик бошлиқлардан сўраб-суриштиради ва бундай жавоб олади: “Боғдаги хиёбонда соқчилар эллик йилдан бери мудом алмашилиб туради. Бунинг сабаби шундаки, Фармони олийда “Шарқий шийпондан 500 қадам беридаги пост сақлаб турилсин” деб ёзиб қўйилган.

Ахён-ахёнда Царское селого келиб турган ва ҳар келганида соқчи қўриқлаб

турадиган сирли жойни зиёрат қилган генерал секин-аста бу масала сарой аёнларини ва ҳатто императрицанинг ўзини ҳам қизиқтириб қўяди. Ва ниҳоят, у қуйидагиларни аниқлашга муваффақ бўлади:

Бу ерга соқчи биринчи марта императрица Екатерина Иккинчининг фармони билан қўйилган экан. Подшоҳ оғим кунларнинг бирида боғда сайр қилиб юриб, эндигина очилган ажиб бир атиргулни кўриб қолибди. Екатерина гулни эртасига эрталаб невараларидан бирига тухфа қилмоқчи бўлибди ва биров уни узиб кетмасин учун гулнинг тепасига соқчи қўйишни буюрибди. Эртасига эрталаб бу гаплар унинг эсидан чиқиб кетибди, лекин соқчилик ўрни шундоқ қолаверибди.

Йиллар ўтибди, подшоҳ оғим аллақачон дунёдан кўз юмибди, атиргул ҳам ғойиб бўлибди, лекин бир вақтлар гул ўсган жойда соқчилар алмашилиб туришда давом этибди...

Атиргул совуқ Россия боғларига ке-

либ қолгунича жуда кўп ажойиб ва гаройиб саргузаштларни бошидан кечирган...

ҚАДИМГИ ДУНЁДА. Атиргул ҳақидаги энг биринчи маълумотлар кўҳна ҳинди ривоятларида учрайди. Ривоятларда бундай дейилади: Ҳиндистонда атиргул шу даражада эъзозланар эканки, ҳатто унга бағишланган махсус қонун ҳам бўлган. Қонунга кўра, кимки ҳукмдорга атиргул олиб келса, ундан кўнгли тиланган ҳар нарсани сўрамоғи мумкин экан. Брахманлар ибодатхоналарни атиргул билан безашар, худолар шарафига ўтказиладиган тантанали маросимлар пойига гул тўшар эканлар. Подшоларнинг хилқатига гуллар билан оро берилган, солиқлар ва ўлпонлар гул билан тўланган...

Лекин булар ҳали ҳолва. Афсонада айтилишича, жаҳондаги энг соҳибжамол аёл — Лакшми атиргул гунчаларидаги 108 йирик ва 1008 майда баргдан яралган. Бутун коинот ҳукмдори Вишну тенги йўқ бу гўзални кўриб, уни ўпиб уйқудан уйғотади ва шундай қилиб уни ўзининг тан маҳрамига айлантиради...

Атиргул ҳақидаги ривоятлар бутун Шарқни ҳарир пардадек чулғаб олган. Аммо шундоқ бўлса-да, атиргулнинг бош паноҳгоҳи қадимги Эрон бўлди — унинг шоирлари гулнинг хусни-таровати тўғрисида минглаб ғазаллар битдилар. Форс шоирларидан бирининг сўзлари билан айтганда, гул Оллоҳнинг тўхфаси экан.

Кунларнинг бирида ҳамма ўсимликлар Оллоҳнинг ҳузурига келиб, ўзларига сөрўйку ва ялқов нилуфарнинг ўрнига бошқа ҳукмдор тайинлашни илтимос қилибдилар. Шунда Оллоҳ оппоқ бокира атиргулни уларга подшо қилиб тайинлабди. Бу гулни ҳимоя қиладиган ўткир тиканлари бор экан.

Гулларнинг янги маликасига булбул ошику беқарор бўлиб қолибди ва уни кўксига босмоқчи бўлибди. Аммо унинг кўксига ўткир тиканлар санчилибди ва шўрлик ошиқнинг кўксидан қизил қони тирқирабди. Форс ривоятида айтилишича, атиргул баргларининг ташқари то-

монидаги ним пушти қизиллик шундан эмиш...

Атиргулга муҳаббат ва унга беҳудуд муштоқлик форслардан туркларга, аниқроқ айтганда, барча муслмонларга ўтибди. Улар атиргулнинг Меърож тундаги Муҳаммад алайҳиссалом баданидаги терлардан униб чиққанига астойдил ишонадилар. Шунинг учун муслмонлар гулда ва гул сувидан тайёрланадиган гулобда мўъжизавий куч бор, деб ҳисоблайдилар.

Ривоят қилишларича, Миср маликаси Клеопатра римлик Марк Антонийни атиргул барглари ёрдамида ўз муҳаббатининг чинлигига ишонтирган экан.

Римликларнинг бир одати бор экан — дўстона зиёфатлар вақтида улар майга атиргул баргларини ташлар ва барг ташлаган одамга мойилликларини кўрсатиш учун майни ҳаммалари биргалашиб ичар эканлар. Аммо Антоний Клеопатрадан ҳаддан зиёд гумондор бўлибди ва унинг хиёнатидан кўрқиб, хизматкорларига ҳамма нозу неъматларни тотиб кўришни буюрибди.

Шунда Миср маликаси қўлидаги атиргул дастасига ўткир заҳар сепишни буюрибди. Кайфи ошиб қолган Антоний маликага муҳаббат изҳор қила бошлабди ва ўзининг қадаҳига Клеопатранинг гулдастасидаги гуллар баргларини ташлабди. Кейин у заҳарланган барглар ташланган майни ичмоқчи бўлганида Клеопатра шоша-пиша унинг қўлидаги қадаҳни тортиб олибди ва ўлимга ҳукм қилинган бир қўлни келтиришга амр қилиб, унга Антонийнинг майини ичишни буюрибди. Қўл шу заҳотиёқ тил тортмай ўлибди. Клеопатра эса дебди: "Кўрдингми, азизим, агар сенсиз яшай олганимда, сендан осонгина халос бўлишим мумкин эди!"

Қадимги дунёнинг заковат маркази ҳисобланмиш Юнонда ҳам атиргулни худолар тўхфаси деб ҳисоблаганлар. Юнон шоирлари ҳам унинг пайдо бўлишига бир талай афсоналар бағишлаганлар. Уларнинг айтишларича, атиргул денгиздан чиқаётганида Афродита (Венера) — нинг баданини қоплаган қордай оппоқ

кўпикдан туғилган эмиш. Севги илоҳасининг гўзалликда унинг ўзидан қолишмайдиган гулини кўрган худолар қойил қолганларидан унга мангулик ширасини сепишибди. Шира туфайли атиргул ажиб бир мўътабарлик касб этибди. Лекин мангулик насиб этмабди — бунга аллақайси худонинг ҳасади имкон бермабди...

Афродита севимли ёри Адониснинг қаттиқ ярадор бўлганини эшитиб, хангманг бўлиб қолмагунча атиргул оқ рангда бўлган. Бу дахшатли хабарни эшитган Афродита ҳамма нарсани унутиб, ёри жон бераётган жойга ошиқади. У шу қадар шиддат билан югурадики, бутун йўл бўйи илоҳанинг пойига поёндоз бўлган атиргул тиканлари оёқларини тилка-пора қилади. Шунда илоҳанинг қонидан бир неча томчи гул баргига тегади ва улар оқлигини йўқотиб, қизил рангга киради...

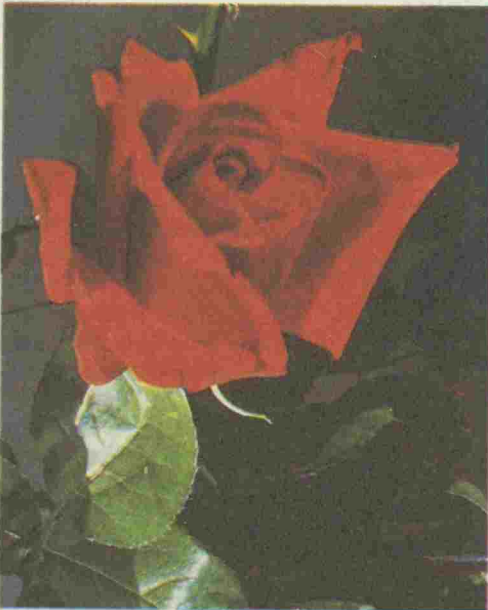
Бошқа бир ривоятга кўра, атиргулнинг қизил ранг касб этиши илоҳа Флора билан боғлиқ.

Флора узоқ вақтгача Амурни яхши кўрмайди ва ундан ўзини олиб қочи

юради. Ниҳоят, бир куни Амурнинг ўқи унинг кўксига тегади ва Флоранинг қалбида Амурга нисбатан иссиқ аланга ёнади. Аммо маккор Амур мақсадига эришгач, ўз навбатида Флорадан ўзини олиб қоча бошлайди. Шунда эҳтироси қонмаган Флора бир гул бино этмоқни ихтиёр қилади. Бу гул ҳам куладиган, ҳам йиғлайдиган, ўзида ҳам ҳазинликни тажассум этадиган бўлмоғи керак. Ўз қўли билан яратган гулни кўриб илоҳа ғоят завқланиб кетганидан “Эрос” (юнонлар Амурни шундай деб атайдилар) дея хитоб қилмоқчи бўлади. Аммо Флора табиатан уятчан бўлгани учун биринчи бўғинни ямлаб ютиб юборади-ю, фақат “рос” дея иккинчи бўғинни айтади. Гуллар бу сўзни дарҳол илиб оладилар, шу тарзда атиргул (юнонча — роза) ўз номига эга бўлади.

Аммо бу қилмиши учун Амур ҳам бежазо қолмайди. Амурни севиб қолган ов худоси Артемида (Диана) уни Розалия деган пари қизга рашк қилади. Қаттиқ ғазаб ичида Диана шўрлик пари қизни томоғидан бўғиб, бутазорга олиб киради-да, буталарнинг тикани билан гавдасини тилка-пора қилиб ўлдиради. Маъшуқасининг фожиали тақдиридан хабар топган Амур жиноят содир бўлган жойга ошиқади ва ёрининг жонсиз жасадини кўриб, кўзларидан ёши шашқатор бўлади. Унинг кўз ёшлари буталарга томади. Шунда мўъжиза рўй беради: кўз ёшлар билан суғорилган бута гуллар билан қоплана бошлайди. Атиргулнинг пайдо бўлиши ҳақидаги яна бир афсона шундай.

Юнонлар атиргул баргларига фақат илоҳий сифатлар бериб қолмасдан, ҳаётий фазилатлар ҳам бахш этганлар. Масалан, миш-мишларга қараганда, машҳур ишратбоз аёл Аспасиянинг болаликда яноғида шиши бўлган. Ўша замоннинг энг машҳур табиблари ҳар қанча чора-тадбир кўрмасин, Аспасия бу шишдан қутила олган эмас. Ҳусни жамолига доғ солиб турган бу шиш Аспасияни чексиз ғам-ғуссага ботирган ва ҳатто у ўз жонига қасд қилмоқчи ҳам

бўлган. Аммо қиз бир куни туш кўради. Тушида Афродитанинг суюкли куши каптар унга илоҳанинг бошида сўлиб ётган гул барглари (юнонларда Афродитанинг бошига атиргуллардан чамбар кўйиш одати бўлган) йиғиб олиб, улардан мой тайёрлашни ва уни шишига кўйишни маслаҳат беради. Аспасия каптар айтган гапларни бажо келтиради ва Юноннинг энг гўзал аёлларидан бирига айланади...

Атиргул Юнондан Римга ўтган. У Римда жуда яхши ўрнашиб қолган, лекин бу ерда у батамом бошқача аҳамият касб этди. Юнонда худолар наздида у муҳаббат ва гўзаллик рамзи эди, одамлар эса унда хуррамлик ва теран маҳзунлик ифодасини кўрадилар. Римликларда республика замонларида атиргул боодоблилик ва гўзал хулқ тимсолига айланди ва одамларнинг катта хизматлари учун бериладиган мукофот тарзида хизмат қила бошлади. Рим тушкунликка учраган чоғларида эса атиргул бузуклик рамзига айланди ва ҳашамат белгиси бўлиб қолди. Баъзи бир бадавлат одамлар гулга аямай пул харжлай бошладилар.

Айрим патрицийлар эса кемаларда денгиз сайрига чиққанларида ҳатто сув сатҳини гул барглари билан қоплашни буюрадилар. Гелкогабал деган императорнинг бир зиёфатида эса меҳмонлар бошига шифтдан шунақа кўп гул барги ёғилганки, уларнинг анча-мунчаси бўғилиб, энтикиб қолган. Буни кўриб шафқатсиз ҳукмдор албатта, ғоят севинган.

Римнинг ҳамма кўчаларига атиргул хиди шу қадар сингиб кетган эдики, кўникмаган одамнинг лоҳас бўлиши ҳеч гап эмас эди. Ҳар муюлишда, ҳар чорраҳада ўнлаб гулфуруш аёллар атиргул сотардилар. Ҳатто атиргуллардан чамбарлар тўқийдиган махсус мутахассислар бор эди.

Римда гуллар биржаси бор эди — бунақа биржа бошқа ҳеч қаерда учрамайди. Шунингдек, фақат атиргулларнинг олди-соттиси билан шуғулланувчи махсус даллоллар бўларди. Пестум деган

жойдаги бир йилда икки марта гуллайдиган атиргуллар энг машҳур ва энг қимматбаҳо ҳисобланарди.

Римнинг энг яхши шоирлари Вергилий ва Овидийлар бу гуллар шаънига қасидалар тўқиганлар.

ҲАРБИЙ ОВРУПОДА. Римликларнинг атиргулга муносабатини кўриб илк христианлар гулни ёмон кўриб қолдилар. Дастлаб улар атиргулга бузуклик ва ҳалокат тимсоли сифатида қарадилар. Аммо замонлар ўтиб, атиргул ўзининг ҳусни ва муаттарлиги билан уларнинг салбий муносабатини енгиб ўтди.

Бир неча асрлар ўтди ва дин пешволари гулга Римнинг тушкунлик давридаги муносабатини бутунлай унутиб, уни жаннат гули деб эълон қилдилар.

Исо пайғамбар ҳақидаги ривоятлардан бирида атиргул ҳақида ҳикоя қилинади. Салбга тортилган Исо пайғамбарнинг қони салбдан оқиб туша бошлаган. Фаришталар уни олтин пиёлаларга йиғиб олишган. Аммо шунга қарамай, бир неча томчи қон майса устига тушган. Майса қонни увол бўлишдан ва таҳқирланишдан асраш учун шоша-пиша ўзига шимиб олган. Кейинчалик бу майсадан жуда ҳам гўзал тўқ қизил рангдаги гул униб чиққан. Бу гулнинг ранги гуноҳларимиз учун тўкилган қонни мангу эслатиб туришга хизмат қилмоғи керак. Бундан ташқари, католикларнинг ривоятларида атиргул эзгу ишларнинг самовий химоячиси сифатида ҳам кўрилади. XI асрдан бошлаб эса Папа, энг машҳур эзгу ишлар эгаларини қимматбаҳо тошлар билан безатилган олтин атиргул билан тақдирлаган. “Атиргул якшанбаси” деб аталган қунда Папа Авлиё Пётр черковида жамики кардиналлар иштирокида атиргулни шарафлаб дуолар ўқиган ва кечган йил мобайнида ўзини энг муносиб тарзда намоён этган подшоҳга гулни тухфа тарзида юборган.

Атиргул фавқуллодда ажойиб мукофот бўлган. Унинг асосий новдаси соф олтиндан ишланиб, узунлиги салкам тўрт фут бўлган. Гулнинг ўзи алоҳида-алоҳи-

да барглardan ташкил топган ва бу баргларга Папанинг исми ҳамда мукофотланаётган фозил одамнинг номи нақш этилган. Барглар кўплаб бриллиант ушоқлари билан безалган. Бу бриллиантларда самовий шудринг тасвирланган.

Бу улкан новдани бежирим ғилофга жойлаганлар. Ғилофнинг астари ҳаворанг атласдан бўлиб, устидаги кумуш қопламага ниҳоятда бежирим кумуш атиргулнинг тасвири туширилган. Аммо 1892 йилда Папа ғилоф учун жуда катта микдорда ҳақ тўлашга мажбур бўлгач, бундан кейин у тежамкорроқ бўлишга аҳд қилган. Шундан кейин атиргулни ипак матога ўраб, оддий қутига сола бошлаганлар.

Бундай атиргулни олишга мушарраф бўлган тарихий шахслар ичида куйидагилар бор: 1160 йилда Людовик Навкирон (Папа Александр III Франция орқали ўтиб кетаётганида унга кўрсатган иззат-икромни учун мукофотланган), Ионна Сицилийская (Италияни венгерлардан халос этгани учун Папа Урбан V томондан тақдирланган), Фридрих Саксонский, Германия императори Генрих III, Мексика императричаси Шарлотта, Испания қироличаси Изабелла...

Атиргул жамики христиан давлатлари орасида, айниқса, Францияда катта муҳаббатга эга бўлган. Бу ерда уни шу қадар юксак қадрлаганларки, ҳатто уни ўстиришни ҳаммага ҳам ишонавермаганлар. Бундай имтиёзга мушарраф бўлган одам ҳар йили шаҳар кенгашига муайян байрам кунлари атиргул олиб бориб туриши шарт бўлган.

XVI асрда Францияда бир аъёна расм бўлди. Қирол кенгаши деб аталмиш олти рухоний ҳамда олти дунёвий шахсдан таркиб топган мажлисда шу нарса одат тусига кирдики, бирортасининг судга дахлдор иши чиқиб қолса, у қирол кенгашининг ҳамма аъзоларига атиргул совға қилади. Мажлис қошида ҳатто атиргул билан таъминлаб турадиган махсус мансаб ҳам белгиланди.

Аммо жойларни тақсим қилишда мажлис аъзолари ўртасида доимий низолар бўлавергани учун бу расмдан воз кечилди. Ҳеч қандай гуноҳи йўқ атиргул эса тўсатдан ёмонотлиқ бўлиб қолди. Аммо уни қоралаш унча узоқ давом этмади ва айрим жойлардагина бўлди.

Орадан кўп ўтмасдан Париж яқинида боғбонлар орасида ҳар йили атиргул қиролини сайлаш одати туғилди. Бундай қиролнинг салтанати бутун йил мобайнида давом этарди ва у турли-туман иззат-икромларга мушарраф бўларди...

Тревизо деган шаҳарчада эса қадим-қадим замонлардан бери бир байрам мавжуд эдики, унда ҳам атиргул муҳим роль ўйнар эди. Шаҳарчанинг ўртасига истеҳком қуради. Унинг деворлари қимматбаҳо ғиламлар ва шоҳи матолардан "ясаларди". Зодагон қизлар истеҳкомни ҳимоя қилса, зодагон йигитлар уни қамал қилардилар. Қамал қуроли ўрнида олмалар, писта-бодомлар, атиргуллар ва гулоб ишлатиларди. Байрам айниқса шуниси билан шуҳрат қозонган эдики, ундан кейин никоҳ тўйлари кўпайиб кетарди.

Француз қироли Генрих IV нинг ҳаётидаги драматик воқеалардан бири атиргул билан боғланган. Бу воқеа Генрихнинг ёшлигида — ҳали у Беарм шаҳзадаси деган унвонга эга бўлган даврда рўй берган.

1566 йилда ажойиб мерган бўлган шаҳзода қирол саройида уюштирилган камон отиш мусобақасида иштирок этган. Нишон ўрнига апельсин қўйилган экан. Герцог Гиз бир отишдаёқ уни уриб туширади. Шунда Генрих нима қилиб бўлса-да, герцогни доғда қолдиришга аҳд қилади ва мусобақани томоша қилаётган соҳибжамол дехқон қизнинг ёнига бориб, ундан кўкрагига тақиб олган атиргулни бериб туришни илтимос қилади. Генрих гулдан нишон ўрнида фойдаланмоқчи эди. Гизнинг ўқи хато кетади, Генрихнинг ўқи эса гулнинг нақ ўртасидан тешиб ўтади. Шаҳзода тантанавор тарзда ўқ билан гулни қизга тақдим этади. Қизнинг исми Флоретта экан.

У сарой богбонининг кизи бўлиб чиқади. Генрих унга ошику бекарор бўлиб қолади. Қиз қалбида ҳам йигитга муҳаббат уйғонади.

Ишга шахзоданинг қаҳри қаттиқ мураббийси аралашади. У Генрихдан қиздан воз кечишни талаб қилади. Аммо шахзода унинг талабига кўнмайди. Шунда мураббий йўлини қилиб, Генрихни сафарга жўнатади. Флоретта билан хайрлашиш чоғида шахзода тез орада қайтишга ваъда беради. Аммо енгил табиатли бекарор шахзода орадан кўп ўтмай маъшуқасини унутиб юборади. Бир неча ойдан сўнг сафардан қайтгач, у бошқа қизларга хушторлик қила бошлайди. Аммо кунларнинг бирида у сарой боғида сайр қилиб юриб, тасодифан Флореттага рўпара келиб қолади. Бу орада қиз янада очилиб, янада гўзаллашиб кетган эди. Генрихнинг кўксидан яна муҳаббат олови ёна бошлайди. У қиздан ялиниб-ёлвориб, ҳовуз бўйига учрашувга келишини илтимос қилади. Қиз рози бўлади. Кечкурун шахзода маъшуқаси ҳузурига ошиқади. Уни бир соат кутади, икки соат кутади, қиздан дарак бўлмайди. Шунда шахзода тўсатдан қиз билан илгари учрашган жойида кичик ҳамённи кўради. Унинг ичида мактуб бор экан. Атроф зимистон. Ҳарфларни таниб бўлмайди. Шахзода қасрга ошиқади ва у ерда мактубни ўқиб, даҳшатга тушади: “Мен сизга айтиб эдим-ку, мени ҳар қачон топиб биласиз, деб... Яхшироқ изланг... Сиз мени ортиқ севмай-сиз...”

Ҳовуздан Флореттанинг жасадини топдилар. Ўшандан бери Генрих қаерда бўлмасин, уни кўзга кўринмайдиган шарпа таъқиб этишдан тўхтамайди. Ҳатто кексайган чоғларида ҳам у бот-бот биринчи муҳаббатини эслаб, неча марта лаб аламли кўз ёшлари тўқади...

Атиргул Англия тарихида ҳам дастлабки даврларда қайғу-алам гули бўлди. У бу ерда XVI асргача маълум эмас эди. Атиргул инглиз қиролларининг саройи-

да Йорк ва Ланкастер хонадонлари ўртасида рўй берган қонли низолардан бироз олдинроқ пайдо бўлди. Пайдо бўлиб, у бу хонадон вакилларини гўзаллиги билан шу қадар ошуфта этдики, уларнинг ҳар бири атиргул тасвирини ўз гербига кирита бошлади. Йорклар оқ атиргулни, ланкастерлар қизилини танлаб олишди. Шунинг учун ҳам Генрих VI Ланкастер билан Эдуард Йорк ўртасида Англия тахти учун олиб борилган кураш Қизил ва оқ атиргуллар уруши деб аталади.

Аммо гуллар маликасининг Англияга қириб келиши ана шундай қайғули воқеалар оғушида кечган бўлса-да, кейинчалик унинг ҳамма “гуноҳлари” ювилиб кетди ва атиргул яна муҳаббат қозонди. Аввалига у актёрларнинг бошқалардан ажралиб туришини кўрсатувчи белги бўлиб хизмат қилди. Қиролича Елизаветанинг кўрсатмасига биноан, артистлар театрдан бошқа жойларда оддий

кийимларда кўриниш беришлари мумкин эди, бироқ бошмоқларига албатта атиргул қадалган бўлмоғи шарт эди. Аммо орадан кўп ўтмай атиргул Англиядаги эркак-аёл — жамики олифталарнинг ясан-тусанидан муносиб ўрин эгаллади. Олифталар уни қулоғига тақиб юрадиган бўлдилар. Гул қанча катта бўлса, шунча яхши ҳисобланарди. Орадан кўп ўтмай қиролича Елизаветанинг ўзи ҳам қулоғига атиргул таққан кўйи кўрина бошлади. Бир вақтлар ҳатто мана шу тарзда унинг сувратини тангаларга зарб ҳам қилишган...

GERМАНИЯДА. Бу ерда атиргулнинг тарихи бутунлай ўзгача бўлди. Атиргул (тўғрироғи наъматак) бу ерда маъжусийлик давридаёқ маълум бўлган. Қадимги герман достонларида бу гул само маликаси Фригегга бағишланган. Шунинг учун ҳам ҳозиргача ахён-ахёнда атиргулни Фриггадорн деб аташади. Уни фақат жума кун ичида ижозат берилган, негаки, жума осмон илоҳасига бағишланган кун бўлган.

Қадимги герман фолбинлари атиргулдан иссиқ-совуқ қилишда ҳам фойдаланганлар. Бунинг учун улар қизларга бундай деганлар: "Учта атиргул ол. Бири тўқ қизил, бири пушти, бири оқ бўлсин, уларни уч кечаю уч кундузу уч соат мобайнида кўксинга — юрагинг устига тақиб юр. Лекин буни ҳеч ким кўрмасин. Шундан кейин уч марта дуо ўқи. Дуо ўқигач, гул эрни уч кун бир шиша май ичига солиб кўй. Муддат битгач, майни севганинга ичир. Ана шунда у сени бутун қалби билан севиб қолади ва умрининг охиригача сенга садоқатли бўлади".

Бундан ташқари, Германияда гул барглари бета кўйганлар — шундай қилсалар, одамнинг юзи яшарар эмиш. Атиргул ёғида қайнатилган асаларилардан тайёрланган шарбатдан соч ўстирадиган сифатида фойдаланганлар. Атиргул баргларида йиғиб олинган шудринг кўз яллиғланишига қарши энг яхши дори ҳисобланган. Мамлакат бошидан кечган тарихий воқеаларда ҳам атиргулнинг муайян роли бўлган. Прус-

сия қироли Фридрих Вильгельм III билан Наполеон ўртасида Тильзит сулҳини тузиш вақтида Эльбадан ғарб томондаги ҳамма ерларни Пруссиядан ажратиб олиш масаласи кўзгалди. Шунда қиролича Луиза қаҳри қаттиқ голибни юмшатиш учун унинг ҳузурига жўнайди. Наполеон тавозе билан уни жуда яхши қабул қилади, Магдебург шаҳрини Пруссия ихтиёрида қолдириш тўғрисида гап кўзгалган чоғда эса, боодоб ва хушмуомала одам сифатида қироличага атиргул тухфа этади. Қиролича Луиза сўрайди: "Бу тухфангиз Магдебург билан бирга, шунақами?" Бироқ мутакаббир Наполеоннинг бир лаҳзада туси ўзгаради ва қироличага зарда билан дейди: "Ҳазрати олияларига айтмоғим керакки, мен бир нарсани таклиф қиляпман, бунга кўнасизми, кўнмайсизми — ихтиёрингиз!"

Қирол Фридрих Вильгельм III атиргулни ҳаддан зиёд яхши кўрган ва Потсдамдаги жуда ҳам яшнаган боғида "Товус ороли" деган ном билан кичкина гулзор барпо этган. Бу гулзорда ўша пайтда мавжуд бўлган атиргулнинг ҳамма хиллари бор экан.

Бўлажак Россия императрицаси Шарлотта ҳам худди отаси каби атиргулларни жуда яхши кўрган. У, айниқса, оқ гулни жуда севган ва бунинг учун оила даврасида уни "оқ гул" деб аташган. 1829 йилда император Николай Павловичга турмушга чиқиши шарафига малика "Товус ороли"да атиргул байрами ўтказган.

Мамлакатнинг ҳамма томонидан минглаб атиргуллар олиб келинган. Ҳамма байрамда гуллар таққан, таклиф қилинган меҳмонларнинг бошига гулчамбарлар кийгазилган, зинопоярлар устига гуллар тўшалган. Шарлоттанинг ўзи қимматбаҳо тошлар билан безатилган олтин чодир тагида ўтириб, ўзида сеҳрли оқ гулни тажассум этган. Бу ерда ҳозир бўлган ҳокимларнинг ҳар бири байрамдан хотира сифатида бўлажак императрицадан кумуш атиргул олган. Бу гулнинг баргларига байрам бўлиб ўтган йил билан кун рақам қилинган...

РОССИЯДА. Атиргул Россияда биринчи марта XVI асрда пайдо бўлади ва анча вақтгача фақат подшо саройи ва баъзи бир аёнларнинг мулки бўлиб қолади.

Халқ эса атиргулдан бутунлай беҳабар бўлган. Шундай бўлса-да, Россияда кўп учрайдиган Розанов деган фамилиянинг келиб чиқиши атиргул билан боғлиқ.

Пётрнинг донгдор амалдори ва биринчи рус канцлери граф Гавриил Головкин боғбонликка жуда ҳавас қўйган, айниқса, атиргулни жуда яхши кўрар экан. У Москва яқинидаги мулкида атиргул битадиган жуда яхши гулзор қилибди ва унинг парвариши учун Англиядан махсус боғбон олдириб келибди. Аммо бутун боғни парвариш қилишга биргина инглизнинг кучи етмас эди, шунинг учун крепостной деҳқонлардан унга ёрдамчилар берилади. Орадан кўп ўтмай улардан бири нозик гулларни парвариш қилишнинг шунақа ҳам ҳадисини оладики, инглиз унинг олдида ип эшолмай қолади. Бунинг эвазига граф бу деҳқонга бутун оиласи билан эркинлик беради ва бундан кейин уларга Розанов фамилиясида юришни буюради... Россияда бу фамилия шу тарзда пайдо бўлган...

ЎЗБЕКИСТОНДА (таҳририятдан илова). Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида атиргул қачон, қаердан, қандай қилиб пайдо бўлганини айтиб бериш қийин. Лекин шуниси аниқки, бизнинг юртимизда бу гул узоқ тарихга эга. Яна шуниси аниқки, ўзбек халқи атиргулга шайдолик бобида жаҳоннинг энг олдинги халқлари қаторида туради. Шапалоқдек ери бўлган одам, албатта, бир неча туп атир-

гул экади ва уни авайлаб парваришлайди. Ўзбеклар ҳам гулни ардоқлаб чаккаларига тақиб юрадилар ва уни уйлари-нинг тўрига чинни ёки биллур гулдонларга солиб қўядилар. Атиргул ўзбеклар учун ҳам ёшлик ва муҳаббат, покизалик рамзи. Шунинг учун ўзбекларнинг бирон маросими гулсиз ўтмайди. Сўнги йилларда эса туманларда, шаҳарларда, вилоятларда махсус гул байрамлари, гул сайллари катта кўтаринкилик билан ўтмоқда. Гулга муҳаббат шу қадар каттаки, у ҳақда дostonлар, эртақлар, қўшиқлар, ғазаллар тўқилган. Ҳа, ўзбек шоирлари асрлар мобайнида гул ҳақида минглаб ғазаллар битганлар. Ҳазрат Навоидан бошлаб Абдулла Ориповгача, Бобур Мирзодан бошлаб Эркин Воҳидовгача биронта ўзбек шоири йўқки, гул ҳақида ўзининг энг асл, энг ноёб, энг сара сўзларини айтмаган бўлсин... Уларни бир жойга тўпласа, бир неча жилдлик катта китоб бўларди.

Биз бу ўринда шоирларимиз нечоғлик маҳорат ва санъат билан гул ҳақида ёзганини кўрсатувчи биргина мисол келтирамиз. Ҳар гал бу байтга дуч келсак, чуқур ҳаяжонга чулғанамиз — у сира оҳори тўқилмайдиган баркамол гўзалликнинг тимсоли бўлиб кўринади:

Менинг кўнглим гулнинг гунчасидек
таҳ-батаҳ қондир,
Агар юз минг баҳор ўлса, очилмоғи
не имкондир.

Ҳазрат Бобурнинг доҳиёна байти! Шу икки мисра шеърда бир одамнинг изтироблари, аламларга, йўқотишларга тўлиқ ҳаёти яққол кўриниб турибди. Чинакам шеърят ана шундай инсоний мазмуни, инжа нафосати билан боқий-дир!

Ушбу мақола Н.Золотницкийнинг аср бошида босилиб чиққан "Гуллар ҳақидаги ривоятлар ва афсоналар" деган китоби асосида тайёрланди.

ТАСАВВУФ ПУҒАТИ

МУРОҚАБА. Мушоҳада, бирор нарсага диққат ила нигоҳ ташламоқ, худо фикрига берилиб, дунёга тааллуқли ҳаёл, ўткинчи майллардан фориғ бўлмоқ. Тасаввуфда муроқаба икки хилга ажратилган: бири авомнинг муроқабаси бўлиб, бунда Ҳаққа толиб киши Оллоҳнинг амрларини адо этиб, унинг аҳволидан огоҳ ва талабгор эканини англаб, айнаи шу мулоҳазадан гофил қолмаслигидир. Иккинчиси — муроқабаи хавос. Бунда солиқ жазбан муҳаббат билан хусни мутлақнинг сирини — аҳадиятини давомли тарзда барча ашёда мушоҳада ва мулоҳаза қилади ҳамда шу жараёнда ашёни тамоман эсдан чиқаради. Ва айнаи ҳолатда Оллоҳ таолонинг анварига назар айлаб, асрорига муроқиб бўлади. Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг таърифлашларича ҳам, "муроқаба холиққа давомли назару махлукни кўрмоқни унутиш эрур". Муроқаба махсус жойда, махсус усул ва талаб бўйича амалга оширилгандир.

САФО. Пок, бегаш, бекудурат бўлмоқ. Сафо — ҳақиқий содиқлар сифати. Сафонинг моҳияти қалбни ва ҳаёлни бегоналардан тўла-тўқис покламоқдир. Айрим сўфийларнинг ҳукми этишларича, "Сафо башарнинг сифати эмас. Зеро, башар қадар ва ноқисликдан озод бўла олмас". Сафо — талабсиз бир ҳузур, таъмасиз вужуд холидир. Бундай ҳолга эришган одам мутлақ шодлик ва поклик бағрида яшар.

ТАВАЖЖУХ. Юзланиш, зеҳни диққат ила бир нарсага қаратиш. Тасаввуфий моҳиятда таважжуҳ Оллоҳга юз бурмоқ, йўналмоқ ёки тушунчаларни хусни мутлаққа тўлиқ тобе айламоқ демак. Таважжуҳда солиқ ўзлигидан кечмаган бўлса-да, шунга ҳаракат қилиши керак. Таважжуҳ важддан аввал юз берадиган ҳол саналади.

ТАЛВИН. Бир рангдан бошқа рангга ўтиш, бир ҳолдан бошқа ҳолга ўзгаришдир. Талвиннинг натижаси тамкин ҳисобланади. Тамкин — бир манзилда қарор топмоқ, вазминлик ва руҳий улуғворликка эришмоқ маъносини англатади. Талвиннинг энг олий даражаси "Ҳақ рангига бўянмоқдир." Юнус Эмро қуйидаги байтда айнан шу ҳолни назарда тутган:

*Одамликдан чиқарман, малаклар мулкига учарман,
Лавҳ бўлам, белавҳ бўлам, гоҳ қон бўлам, беқон бўлам.*

УЗЛАТ. Машхур сўфий Басрий демишдир: "Тавротдан ёд олган калималарим мана шулар эди: "Инсон фарзанди қаноат этди — бадавлат бўлди. Хилватга чекинди — саломат бўлди..."

Хилват ёки узлат ва унинг фойдаси ҳақида бошқа муқаддас китобларда ҳам фикр баён этилган. Чунончи, Қуръони каримнинг “Аъроф” сура-сида бундай дейилган: “Мусо билан ўттиз кечага ваъдалашган эдик. Сўнгра уни яна ўн кеча билан тўлдирдик. Бас, Парвардигорнинг (унинг учун бел-гиланган) вақти комил қирқ кеча бўлди (Оллоҳ Тур тоғида Мусога шунча муддат танҳо ибодат қилишни буюрди). Оллоҳ таолога муножот қилиш учун кетар экан, Мусо акаси Хуронга деди: “Қавмим устида менинг ўрин-босарим бўлгин ва (агар улар ёмон амал қилсалар) тузатгин...” (142-оят)

Тасаввуф тадқиқотчиларининг умумий эътирофига кўра, хилват ва узлат Қуръоннинг ана шу ояти заминида юзага келган. Шунингдек, ислом сўфийлари учун Муҳаммад алайҳиссаломнинг Ҳиро тоғида ўтказган узлатдаги ҳаёти айниқса ибрат ва намуна бўлган эди. Ҳазрати пайғамбар ваҳий келгунга қадар ҳар йил бир ой одамлардан бутунлай ажралиб, Маккаи мукаррама яқинидаги ўша тоғ бағридаги горда фақат Оллоҳ мушоҳадасига берилар ва ибодат қилар эканлар. Пайғамбаримизнинг узлатдаги бу ибодатларини баъзи уламолар “ибодати тафаккур” десалар, айримлари «зикриллоҳ эди», деганлар. Тасаввуф аҳли учун эса хилватдан бош мақсад — зикриллоҳ эрур. Зеро, улар хилватни Ҳақдан ҳақ илмини ўзлаштирмак, Оллоҳ ила унсиятни кучайтирмак, ишқдаги завқу сурурни жўш урдирмак деб билганлар.

Хилват — холи жой, танҳолик, ҳеч нимага боғланмаслик, дунёнинг хилма-хил ғалваларидан фориғлик демак. Тасаввуфда эса бундай ҳолда шайх раҳнамолиги ва кўрсатмаларига биноан муриднинг махсус бир гўшада бекиниб ибодат ва зикр ила Оллоҳ билан алоқа боғлаши англашилади. Камида қирқ кун давом қиладиган бу жараёнга “чилла” ёки “арбаин чиқармоқ” дейилган. Хилват ва узлат тўғрисида бизда ҳанузгача нотўғри ва бирёқлама фикр давом этиб келади. Дин ва тасаввуф зинҳор ҳаётни батамом хилватда ўтказишни тарғиб этмаган. Узлат — ҳаётдан қочиш, турмушдан ажралиш, одамлардан безиш эҳтиёжмас, балки маълум муддат “касби камол ва сайри жамол” айлагандан сўнгра руҳий камолот ила яна фаолиятда бўлмақдир.

Хилват шарти бўйича, инсон танҳолик гўшасига беркинар экан, у бошқалар менинг ёмонлигим ва гуноҳимдан фориғ бўлсинлар, дея ният қилмоғи шарт саналган. Аксинча, мен одамларнинг шарорат ва гуноҳларидан халос бўлурман, деган ҳаёлга борса, у кибру ҳавога берилган ҳисобланган.

Имом Ғаззолий: “Хилват — мағлубиятлардан қутултирадиган, кўз ва қулоқни муҳофаза қиладиган энг гўзал парда эрур”, деганлар. Ибн Арабийнинг ёзишича, “Оллоҳ таоло ҳазратларининг неъматлари зиёда бўлишини истаган, асрори илоҳия ва Ҳақнинг жўмардлик хазиналаридан мавжудотдаги номутаноҳий (чексиз, битмас-туганмас) сирларнинг тажаллийсига талабгор киши албатта хилватга кириши ва зикриллоҳ айлаши шарт”. Чунки хилват — инсонга тубан ва чиркин қилиқ ҳамда ҳаракатлардан халос бўлмақ учун кенг имкон яратади. Хилватга чекинмак — тил ва дилни офатлардан асрамак, кўнгилга зийнат, вужудга осойиш бермак, тафаккур ва муроқабачегараларини беҳад кенгайтирмак демак.

Тасаввуфда хилват иккига ажратилган: биринчиси — шариат хилвати; иккинчиси — тариқат хилвати. Шариат хилвати айб ва нуқсон саналмиш барча гуноҳу ёмонликлардан тавба қилишга асосланади. Бу хилватнинг шартларини ва одоб қоидаларини тўлиқ адо этмасдан тариқат хилватига юз буриб бўлмайди. Шаҳобиддин Сухравордийнинг эътирофича, тариқат хилватидан мақсад бир талай гаройибот, ажойибот ёки кашфиётларга

шоҳид бўлмоқ эмас, балки зикри иллоҳийдан ўзга муродлардан холи бўлмоқдир.

Баҳоуддин Нақшбанддан “Сизнинг тариқатингизда зикри жаҳр, хилват ва самоъ бўлурми?” дея сўраганларида, “Бўлмас!” дея жавоб берганлар. Лекин бу жавобдан нақшбандийликда хилват маслағи ва одати умуман бўлмаган, дея хулоса чиқармаслик керак. Нақшбандийликда ҳам икки турли — зоҳирий ва ботиний хилват бўлган. Бу тариқатга мансуб солиқлар ҳақиқат сирларининг идроки учун ботиний хилват йўлини танлаганлар.

Шайх Жамолиддин дейдиларки, “Ботиний хилват — ҳақиқий хилват бўлиб, у Ҳақ таолонинг сирларини мушоҳада этмоқдан иборат. Бу хилват Нақшбандия тариқатига хосдир”. Ботиний хилват зоҳиран, яъни жисм ва жасадда халқ билан, ботинда — руҳ ва кўнгилда Оллоҳ ила бўлмоқ ҳолидир.

Хуллас, хилват ҳолати — қалбга фавқулодда сокинлик, хотиржамлик бағишлайдиган бир ҳолат. Хилват — одамни оломоннинг фикрсизлиқ гавғолари, жаҳолат галваларидан муҳофаза этадиган дахлсиз бир ибодатгоҳ. Ҳасан Басрийнинг бу тушунчани “Аҳмоқ бир кимсадан узоқ бўлмоқ — Оллоҳ таолога яқинлашмоқдир”, дея шарҳлаганлари ҳам бежиз эмас. Ҳазрати Умарнинг “Узлатдан насибангизни олингиз!” деган даъвати ҳанузгача аҳамиятини йўқотмаган.

ЯҚИН. Очиқ-ойдин, аниқ ва шубҳа-гумондан мутлақо холи илм демак. Имом Ғаззолийнинг ёзишича, “дин сарватининг бутун сармояси” илми яқиндир. Яқин — илмнинг бошланғичи бўлиб, унга эришилгач, қалбга барча нарсани фаҳмламоқ ва англамоқ имкони очилар экан. Аҳли калом “яқин” калимасини билим маъносида татбиқ этганига шак-шубҳа йўқдир.

Тасаввуф таълимотига кўра, “қай замонки нафс бирор нарсани тасдиқлашга тарафдор бўлиб, ўша нарса нафсдан ғолиб келиб, исталган шаклда нафсни тасарруф эта олса, ЯҚИН номи берилур” (Ғаззолий). Яқиннинг уч мақоми бордир. Биринчиси — илмул-яқин — ўқиб-ўрганиш ва ақлий далилларга асосланиб эришиладиган билим. Бир хилдаги тасаввуфий нуқтаи назарга кўра, илмул-яқин — шариатнинг зоҳири; айнул-яқин — шариат аҳқомини ихлос ила адо айлаб умр кечириш ва ҳақиқатга таянмоқ эрур.

Иккинчиси — мукошафа йўли билан ҳосил этиладиган ботиний билим, ҳол сирларини очувчи илм. Ушбу икки илм ўртасидаги фарқни содда шаклда шундай тушунтириш мумкин: айтайлик, бирор киши иккинчи бир кишига қандайдир ширин ва лаззатли мевани таърифлаб берди. Шу меванинг кўриниши ва таъми ҳақидаги тасаввур ва ишончнинг юзага келиши — илмул-яқин. Кейин ўша мевани кўзи билан кўриб, ушлаши — айнул-яқин. Ниҳоят, меванинг ейилиши ва лаззатланиш — ҳаққул-яқин демақдир.

Яна бир қиёс: ақл-ҳуши жойида ҳар бир инсон ўлимнинг муҳаққақлигини тушунади ва тан олади. Бу — илмул-яқиндир; ўлим фариштаси келгач, ўлим билан юзма-юз бўлиш — айнул-яқиндир. Ўлим ҳақиқатга айланиб, унга таслим бўлиш эса — ҳаққул-яқиндир.

Учинчиси — ҳаққул-яқин — илм, мушоҳада ва ҳол босқичларидан ўтиб, Ҳаққа фоне бўлмоқ. Яъни фақат илм билан эмас, кўриш, ҳол ва сир мақомларида яшаб ҳақиқатни билиш ва шу ҳолатда давом этиш. Бу — яқин даражаларининг охири ва энг юксагидир. Чунки унда илм ва мушоҳададан кечиб, асл моҳият ичида яшаш ҳақиқати қўлга киритилади. Айрим олимлар, ҳаққул-яқин қулнинг ҳам илм, ҳам мушоҳада, ҳам ҳол соҳиби ўлароқ Ҳаққа фоне бўлиши, деган фикрни билдирганлар.

Иброҳим ЧОРИ тайёрлади.

RESUME

The development of any country is connected with the freedom of citizens living in it. As soon as Uzbekistan has gained its Independence, the issues of human rights occupied an important place in its policy. World-wide recognized legal and human values become also reveal themselves in the Uzbek people's way of life. Professor Khalim Babaev, in his article, reflects upon a genuine essence of human rights and about works going on in Uzbekistan for their implementation.

The Communist ideology's strength and weakness somewhat made man to lose his way. And now, with the collapse of this ideology, the deceived, having reviewed their life, recognize their errors. So, is there any use today in the repentance of a man, who loved the Communist party from his childhood, entered its numbers and was connected with this party his entire life? The former communist - literary critic Ozod Sharafiddinov, in his confession "Why I Have Changed My Convictions?", answers this question in his own way.

«**M**an is a sign of sense in respect to his environment... There is no sense left in the world without man. The world's sense reveals itself in man's spirituality. And only when this spirituality develops harmoniously, the world's harmony acquire a stable character."

From the article "From Chaos to Harmony," by literary critic Murtazo Karshibay. The author puts forward the idea that when man forgets God, than chaos and nonsense begin in his life, but when he knows God, strives to him, than, on the contrary, his life fills with sense, and analyses examples taken from the former USSR's life.)

In his article "Alisher Navoiy", academician Nikolay Konrad reflects on Alisher Navoiy's place in the world culture. The author describes Alisher Navoiy as an important link between the Eastern Western Renaissance.

Literary critic Ibrokhim Khakkul ponders in his article over some aspects of the Sufi teaching.

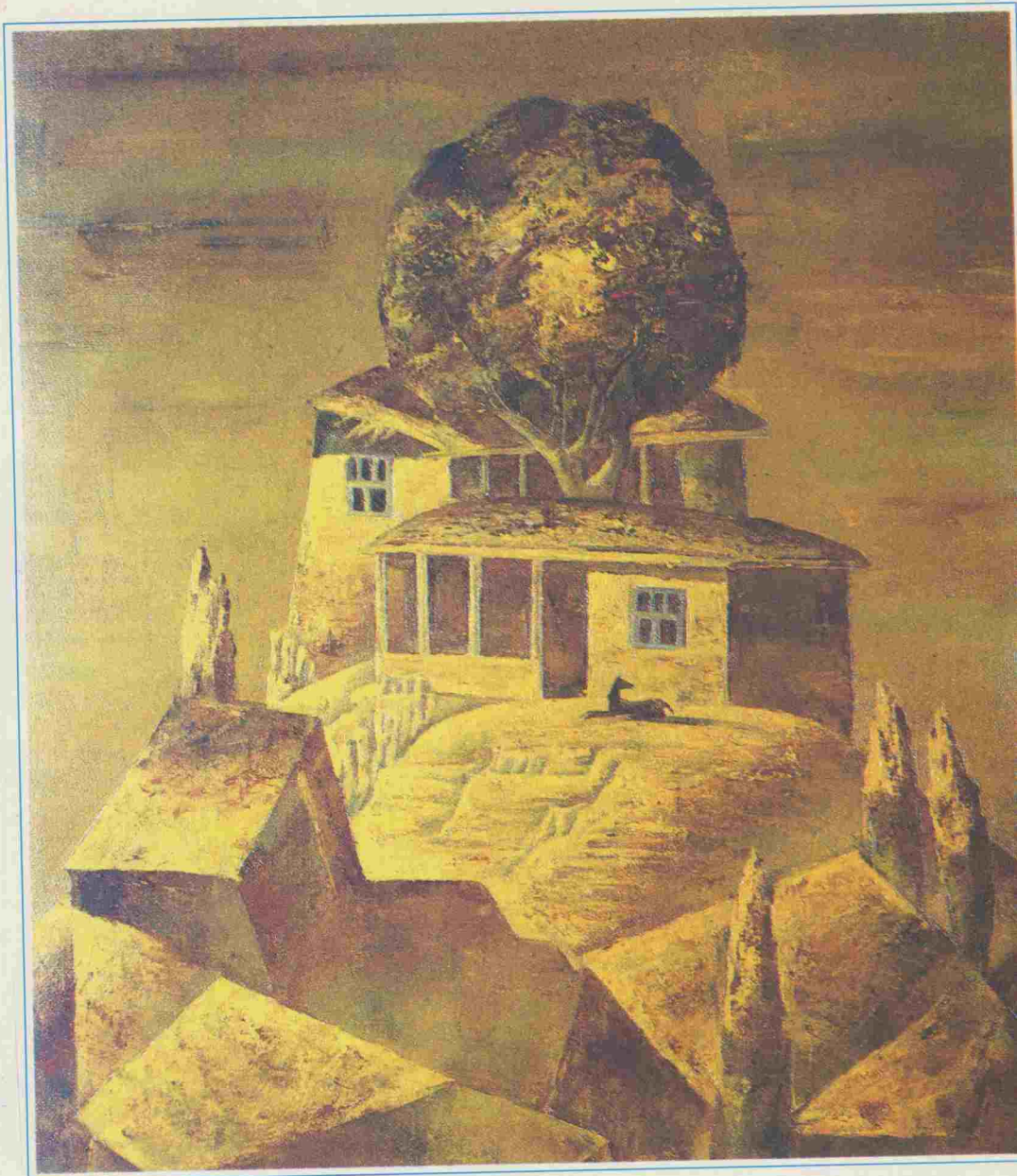
«**A**l-Khakim Termiziy became famous in the Muslim world as a great scientist, theologian, astronomer and physician. He was a contemporary of Imam Mukhammad ibn Ismoil al-Bukhoriy and Imam at-Termiziy. And it is obvious that Al Khakim Termiziy, being a teacher of the great theologian's uncle, met and talked with Imam at-Termiziy, who lived in one place and time with him.»

From the article "Termez Teacher of Nakshbandi", by literary critic Bozor Ilyes. He puts forward the idea in his article that Khakim at-Termiziy, who made a great contribution to the development of theology and Sufism in the Movarounnahr, was Bakhouddin Nakshbandi's teacher.)

Sufi Oллоhyer is a representative of the Uzbek classic literature. In his article "A Spiritual Teacher", Inoyatulla Suvankulov reflects upon Sufi Oллоhyer's poetry, his philosophic views.

Farkhad Khamraev, in his article "Truth In the Book's Hidden Thought", ponders over artistic-philosophical characteristics of the great Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov's novel "Cassandra's Brand", the writer's outlook, over today's complex world.

The great Russian writer Leo Tolstoy, in his "Confession", analyzed his life and came to philosophical conclusions about Life, Man and God.

Ортиқали ҚОЗОҚОВ. «Юксаклик»

TAFAKKUR

TAFAKKUR

*Муҳтарам
журналхон!
Юртимизнинг маърифат
осмонида "Тафаккур" отлиг
янги бурж яралганидан
хабарингиз бор. Қўлингиздаги
журнал ана шу бурж остида
порлаган ўнинчи юлдуздир.
"Тафаккур" буржидаги
юлдузлар гавҳар доналари
каби ярқираб
турсин!*